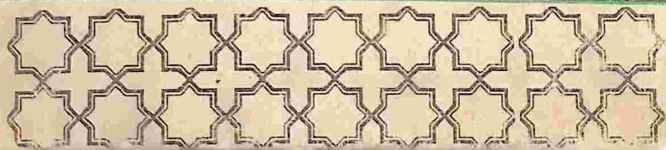

И.Й.ТУРСУНОВ
У.Н.НИШОНАЛИЕВ

ПЕДАГОГИКА КУРСИ

ИСЛОМЖОН ТУРСУНОВ, УСМОНАЛИ НИШОНАЛИЕВ

ПЕДАГОГИКА КУРСИ

Дарслик

*Республика таълим маркази нашрга
тавсия этган*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1997

65K 74.58
T-91

Тақризчилар: Педагогика фанлари доктори, профессор,
республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи
Н. Р. Гайбуллаев
Педагогика фанлари доктори, профессор
Д. Шодиев

Дарслик мустақиллик шарт-шароити, унинг ғояси ва мафкурасидан келиб чиққан ҳолда шарқ мутафаккирлари фикр ва мулоҳазалари асосида яратилган. Унда инсон хислатлари, ахлоқ-одоби учун зарурий таснифлар берилган. Шунингдек, олий ва ўрта махсус таълимни бошқаришда тест ва рейтинг усулидан фойдаланиш назарияси ва амалиёти, ёшларни умуминсоний қадриятларга муҳаббат руҳида тарбиялашнинг назарий-илмий асослари қиёсий равишда ўрганилган.

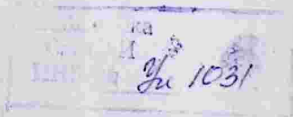
T 91

Турсунов И., Нишоналиев У.

Педагогика курси: Дарслик.— Т.: Ўқитувчи, 1997.—232 б.

I. Автордош.

ББК 74.00я73

T $\frac{4303000000-68}{353(04)-97}$ 149-97

© «Ўқитувчи» нашриёти,
1997 й.

ISBN 5-645-02711-6

СУЗ БОШИ

Мустақил Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкураси келажак пойдевори ҳисобланади. Республикамизда сиёсий, иқтисодий мустақилликка эришиш борасида ҳуқуқий давлат тузиш учун онг ва шуурни тазйиқ асоратларидан халос этмоқ лозим. Бу йўлда педагогика илми катта аҳамият касб этади.

Маънавиятнинг шакллантириш жуда нозик фаолиятдир. Миллат ўз тақдирини садоқатли, билимли ва ғайратли шахсларга топширсагина келажакда буюк миллатга айланиши мумкин.

Кейинги икки аср давомида ўзбек халқи чор Русияси, кейинчалик эса коммунистик мафкура ҳукмронлиги остида яшади. Ўзбек миллий мактаблари рус-тузем мактабларига айлантирилди. Асрлар мобайнида тўпланган шарқона таълим-тарбия тажрибасига диққат-эътибор қаратилмади.

Асримизнинг бошларида Абдулла Авлоний «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидир» деган эди. Бу фикр ҳозирда демократик жамият қураётган, келажакда буюк давлат барпо қилиш ниятида бўлган Ўзбекистон Республикаси учун алоҳида аҳамият касб этади.

Маънавият ва иқтисодиёт бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қўллаб, ўзаро ривожланиб боради. Миллий камолотнинг йўли мана шунда.

Педагогиканинг кишилик тараққиётида алоҳида ўрни, функцияси, илмий билиш соҳаси мавжуд. Педагогика тарбия илми ҳисобланади. Тарбия, оддий ва қисқа қилиб тушунтирилганда, ўсиб келаётган ёш авлоднинг мазкур муҳит, жамият талаблари асосида ҳаётга тайёрлашдан иборат. Тарбия жараёнида ўсиб келаётган ёш авлод ўзидан олдинги авлод томонидан тўпланган билим, одоб, урф-одат, маданият ва меҳнат кўникмаларини ўзлаштиради, жамиятда ўзининг муносиб ўрнини эгаллаш ва

ҳаётӣ таҷрибага эга бўлиш учун ўз савияси ва дунёқарашини шакллантиради. Тарбия жараёнида ҳали аввалги кекса авлод олдиди турмаган янги масала ва муаммоларни ечиш учун зарур бўладиган хислат ва сифатлар ҳам шакллантирилади. Бунинг учун эса янгича билим бериш, ўзгариб боровчи меҳнат ва ҳаёт шароитларига мувофиқ, танқидий ижодий фаолият билан шуғуллана олиш кўникмалари таркиб топган бўлиши лозим. Демак, тарбия ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга тайёрлайди. У мавжуд жамият имкониятларини шакллантириш, янада ривожлантириш мақсадида кекса авлод томонидан орттирилган тарихий таҷрибани тўлдирилган, янада мукамаллаштирилган ҳолда ёш авлодга сингдиради.

Тарбияни социал (ижтимоий) маънода олиб қаралганда бутун тузум ва атроф муҳитнинг инсонга тарбиявий таъсири тушунилади.

Педагогик маънодаги тарбия деганда умуман ўқув-тарбия тизимида ёки алоҳида олинган бир ўқув-тарбия муассасасида амалга ошириладиган, маълум мақсадга йўналтирилган тарбиявий жараён тушунилади. Жузъий педагогик маънодаги тарбия деганда махсус тарбиявий тадбирлар, сифатлар ва дунёқарашни шакллантириш билан боғлиқ жараён тушунилади. Янада торроқ маънодаги тарбия маълум тарбиявий масалани ечиш билан боғлиқ бўлган ахлоқий сифатлар, дид ва эстетик тушунчаларни шакллантиришни англатади.

Кенг педагогик маънодаги тарбия маълум мақсадга йўналтирилган бўлиб, жамият томонидан тайёрланган, ажратилган кишилар ёхуд ўқитувчилар ёки тарбиячилар томонидан амалга оширилади ва турли хилдаги ўқув машғулотлари, махсус ўтказиладиган бир қатор тарбиявий тадбирларни ўз ичига олади.

«Педагогика курси» ихтисос берувчи фанлардан ҳисобланиб, университетлар талабаларини педагогик касбга тайёрлаш тизимида етакчи ўринни эгаллайди.

Мазкур курснинг мақсади мактаб, ўрта махсус ва олий ўқув юр்தларининг бўлажак ўқитувчиларини педагогиканинг умумий-назарий билимлари, шунингдек, таълим-тарбиявий фаолият кўникмаси ва малакалари билан қуроллантиришдир. «Педагогика курси» бўлажак мутахассисларни педагогик касбга хусусий-услубий тайёрлаш тизимини ҳосил қилувчи курс ҳисобланади.

«Педагогика курси»ни ўтиш жараёнида талабаларда қуйидаги билимлар шакллантирилиши керак:

— Тарбиянинг жамиятдаги роли, унинг тарихий ва синфий хусусияти; педагогиканинг ҳозирги даврдаги вазифалари, илмий-педагогик тадқиқот методлари; ўтмиш ва ҳозирги замоннинг машҳур педагоглари; мамлакатдаги халқ таълими тизими; ўқувчи шахсини таркиб топтириш ва тарбиялаш омиллари; таълим ва тарбия жараёнидаги қарама-қаршиликлар; ёш даврларга педагогик тавсиф бериш; мактабда ва бошқа бўғин ўқув юртларида билимларни эгаллашнинг асосий босқичлари; таълим ва тарбия принциплари; ўқувчиларнинг ҳиссий билимларини бошқаришнинг педагогик асослари; мактабдаги таълим методларини, айрим методлар тавсифини тушуниш ва таснифлаш; мактаблар, махсус ҳунар-техника билим юртлари, олий ўқув юртларидаги кўргазмалли қуроллар ва таълим воситалари турлари; мактабда ўқитиш жараёнини ташкил этиш шакллари, мактабнинг бошланғич, ўрта, юқори синфларидаги дарсларнинг турлари ва тузилиши; ўқувчиларнинг мустақил ўқув ишлари турлари; мактаб, ҳунар-техника билим юрти, ўрта махсус билим юртларида мустақил ўқув ишини ташкил этиш хусусиятлари; комплект мактабларда дарсларни ўзлаштириш ва ўтказиш; махсус ҳунар-техника билим юрти, ўрта махсус билим юртлари ўқувчилари, олий ўқув юртлари талабаларининг билимларини текшириш ва баҳолашнинг таълимий, тарбиявий ҳамда ривожлантирувчи аҳамияти; ўқувчиларнинг ўзлаштиришини баҳолашнинг рейтинг балл тизими; таълим ва тарбия методлари тушунчаси ҳамда таснифи; жамоатчилик белгилари, унинг вазифалари, тузилиши, шаклланиш босқичлари, жамоага педагогик раҳбарлик; ғоявий-сиёсий тарбиянинг шакл ва методлари; ўқувчилар дунёқарашини шакллантиришнинг хусусиятлари; ўқувчиларни ахлоқий тарбиялашнинг йўл ва воситалари; меҳнат таълимининг мазмуни ва хусусиятлари; ўқувчиларни эстетик тарбиялаш тизими ва хусусиятлари; ўқувчиларни жисмоний жиҳатдан тарбиялаш тизими ва хусусиятлари; ёшлар ташкилотларининг вазифалари; улар ишининг мазмуни; ўқувчилар билан синфдан ташқари ишлашнинг мазмуни, кўринишлари; мактаб, оила ва жамоатчиликнинг болалар тарбияси соҳасида ҳамкорликдаги ишнинг мазмуни ва шакллари, мактаб ҳужжатлари юритишни ташкил этиш, унинг мазмуни ва методлари.

Талабаларда қуйидаги педагогик кўникмалар шакллантирилади:

— Махсус педагогик адабиётларни таҳлил қилиш; педагогик тушунча, ҳодисаларнинг асосий, муҳим белгиларини фарқлаш; ўқитувчининг иши ва болалар хулқ-атворини кузатиш, ўз кузатишлари, ўқувчилар ва ўқитувчи билан суҳбатларни ёзиб бориш, асл манбалар ва ўқув қўлланмалари билан ишлаш; ўқитишнинг таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи вазифалари мазмунини ҳамда амалга ошириш жараёнини тушунтириш; ҳар хил турдаги дарсларни кузатиш, ўқитувчиларнинг тажрибаларини ўрганиш; ўқув материали мазмунини танлаш ва ҳар хил турдаги дарслар ишланмаларини тузиш; дарсда ўқувчига яқка тартибда ёндашувни амалга ошириш; ўқувчилар билиминини баҳолашда субъективлик ва объективликни аниқлаш; ўқувчилар жамоаси ва ҳар хил алоҳида ўқувчи билан олиб бориладиган тарбиявий ишлар мавзуларини аниқлаш, фаол ўқувчилар билан ишлаш; суҳбат, сиёсий ахборот, байрам, эргалик, мунозара кечалари ва шу кабилар учун материаллар танлаш; тарбиявий ишни режалаштириш, айрим ўқувчилар хулқ-атворини кузатиш ва таҳлил қилиш; синф, ўқув гуруҳидаги ижобий ва салбий ҳодисаларнинг сабабларини очиш; синф, ўқувчилар гуруҳида шахслараро муносабатларни таркиб топтириш; фаол ота-оналар билан ишлаш, ота-оналар мажлиси уюштириш ва ўтказиш; ўз ишнинг натижаларини баҳолаш, афзалликларини аниқлаш, нуқсонларини бартараф қилиш; ўқув юрти ҳисобот—режалаштириш ҳужжатларини юритиш.

Курсни ўқитиш психология ва фалсафа фанларининг ўзаро алоқаси, уларнинг айрим бўлимларини бир-бири билан боғлаш, кейинчалик хусусий методикаларни ҳисобга олиш асосида амалга оширилади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МУСТАҚИЛЛИГИ ШАРОИТИДА ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

1-§ ПЕДАГОГИКАНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Қаримов Республика Олий Мажлисининг биринчи чақириқ биринчи сессиясида қилган маърузасида ҳур Ўзбекистонда демократик тузумни барпо эта бориш билан бирга, амалга ошириляётган улкан ўзгаришларнинг асосий иштирокчилари бўлган жамиятимиз аъзоларининг маънавиятини бутунлай янгича қарор топтириш лозимлигини таъкидлаган эди.

Келажаги буюк давлатни қураётган кишиларнинг тафаккур, ахлоқи янги иқтисодий муносабатларни тиклашга, моддий неъматлар ишлаб чиқаришга астойдил киришиб доимо ёниб яшаш ҳисси билан суғорилган бўлиши лозим. Мана шундай ижобий хислатларга бой инсонни тарбиялаш педагогика ўқув юртларининг, мактаб, лицей, гимназия, коллеж, институт ва университетларнинг асосий вазифаси ҳисобланади.

Тарбия жамият вазифаси бўлиб, у фақат ишлаб чиқариш муносабатлари таъсирида эмас, балки турли тарихий даврларда илгари суриладиган у ёки бу тарбия назариясининг ғоялари таъсирида аниқ шаклга эга бўлади. шунинг учун ҳам кўп жиҳатдан маърифатчи ва педагоглар фаолиятининг натижасини ифодалайди. Агар тарбия алоҳида мустақил вазифа сифатида кишилик жамияти пайдо бўлиши билан бирга таркиб топган бўлса, таълим назарияси фан сифатида бирмунча кейинроқ шаклланган.

Тарбия жамият ҳаётида сезиларли роль ўйнайди. Жамиятда тарбия жараёнида тўпланган тажрибани умумлаштириш эҳтиёжи туғилиб, ўсиб келаётган ёш авлодни ҳаётга дурустроқ ва режали тарзда тайёрлаш имконини берадиган махсус ўқув юртларини очиш зарурияти пайдо бўлиши билан бирга, таълим назарияси ҳам фан сифатида ривожлана бошлады.

Ибтидоий жамоа даврида ҳам ижобий тарбия тажри-

басини оммалаштиришга уриниш куртаклари бўлган. Масалан, катталар ва ёшлар ўртасидаги муносабатлар билан, кейинроқ турли одат ва маросимлар билан боғлиқ ўзини тутишнинг баъзи бир шакллари шакллана бошлаган.

Тарбияда назарий умумлаштиришнинг илдизини фалсафа қаъридан ахтармоқ даркор. Фалсафа қадим замонлардан бошлаб давр, ҳаёт мазмуни, борлиқнинг бирлиги, унинг жамиятдаги ўрни ва роли, одамларнинг ҳаётда белгиланган вазифаси нималардан иборат, деган саволга жавоб излаш ва тайёрлаш билан шуғулланган.

Қадимий ва Ўрта Шарқ адабиёти намояндалари орасида назарий — педагогик тусга эга қатор илмий қарашлар мавжуд бўлган. Улар орасида Ал Форобий, Алишер Навоий ва бошқаларнинг асарларини мисол келтириш мумкин.

Феодализм даврида тарбия асосан дин таъсирида бўлган. Шунинг учун ҳам таълим назариясининг асосий ғоялари диний илм орқали ифодаланган.

Тарбия назариясининг ғоялари анча олдиндан илгари сурилган бўлишига қарамай педагогик илмий билим — фан сифатида бир оз кейин шаклланган.

Педагогиканинг фан сифатида шаклланиши буюк чех педагоги Ян Амос Коменский (1592—1670) номи билан бевосита боғлиқдир. Коменский томонидан таклиф этилган принциплар, шакл (масалан, синф-дарс тизими) ва услублари «Педагогика»нинг олтин фондига кирган. Унинг машҳур «Буюк дидактика» асари педагогика назарияси ва амалиёти соҳасида биринчи муҳим илмий асар ҳисобланади.

Мактабдаги ўқув жараёнида таълим, тарбия ва маълумот ўзаро боғлиқ равишда амалга оширилади. Ҳар қандай фан ўргатилиши мобайнида ўқитувчи болаларга билим асосларини баён этади, шу материаллар мазмуни асосида тарбиянинг бирор томонини ҳал этади, болалар дунёқарашини шакллантиради, маданий хулқ-атворини тарбиялайди.

Педагогика фанининг предмети бўлган илмий билиш асосида жамиятнинг алоҳида функцияси — тарбия мазмуни ётади.

«Педагогика» атамаси қадимий Юнонистондан келиб чиққан. Бу ерда қулдорлар болаларини мактабга кузатиб қўядиган, олиб борадиган одамларни «педагог» деб аташган. Кейинчалик бу атаманинг маъноси бирмунча

ўзгарди. Махсус тайёргарлик кўрган ва тарбия билан шуғулланидиган шахслар «педагог» деб атала бошлаган. Кўп вақтлар педагогика илмий фан сифатида фақат ўсиб келаётган ёш авлоднинг тарбиясини ўрганади, деб қаралган. Аммо ҳаёт амалиёти тарбиянинг умумий принциплари фақат болалар тарбиясига эмас, балки катталар тарбиясига ҳам тааллуқли эканлигини кўрсатди. Шунинг учун ҳам кейинги пайтларда педагогикани ёш авлодни ва катта ёшдаги одамларни тарбиялаш ва ўқитиш, уларга маълумот бериш қонуниятларини ўрганувчи фан, деб белгилаш одатга айланди.

Кишилик жамиятининг қадимги ибтидоний, яъни бошланғич даврида одамлар тайёр маҳсулотдан фойдаланишган. Ов, турли-туман ҳунармандчиликнинг ривожланиши одамлар меҳнат тажрибасининг ошишига олиб келди. Меҳнат фаолияти борган сари мураккаблаша бориб, одамларнинг шаклланишида ва кишилик жамиятининг ривожланишида муҳим роль ўйнай бошлади. Меҳнат одамнинг тарбиясига таъсир кўрсатиб, тарбияни ҳаётий зарурат қилиб қўйди. Одамларнинг меҳнат кўникмалари ёш авлодга мерос бўлиб қола бошлади. Энди тарбия меҳнат фаолиятининг, меҳнат тажрибасининг маҳсулига бевосита боғлиқ бўлиб қолди.

Олдинга бола тарбияси катталар томонидан бевосита меҳнат фаолиятида амалга оширилган бўлса, жамият ривожлана борган сари бундай йўл талабга жавоб бермай қўйди. Энди тарбия билан билимдон, тажрибаси етарли одамлар шуғуллана бошлади. Машғулотлар тобора ташкилий шаклларга, кўринишларга эга бўлиб борди. Секин-секин мактаблар пайдо бўлди.

«Мактаб» атамаси қадимий Юнонистонда келиб чиққан (Мактаб юнонча: бўш вақт, меҳнатдан дам олиш маъносини билдиради). Юнонистонда ўқувчиларнинг мутафаккирлар билан суҳбатини мактаб деб аташган, кейинчалик махсус ўқув-тарбия муассасаларини ҳам мактаб дейишадиган бўлди. Мактабнинг шу маъноси ҳозиргача ҳам сақланиб келмоқда.

Мактабнинг таркиб топиши, тарбиянинг такомиллашиши билан бирга, тарбия фаолиятининг ўзи алоҳида касбий фаолиятга айланади, педагоглик касби эса алоҳида касб бўлиб ажрала бошлади.

лаш ва таълим беришнинг ўзига хос томонларини тадқиқ этувчи фанлар педагогика фанининг махсус гуруҳини ташкил этади. Педагогиканинг бу махсус тармоқлари дефектология ёки махсус педагогика деган умумий ном билан аталадиган махсус гуруҳга бирлаштирилган.

Дефектология фанлари ўз навбатида алоҳида мустақил бўлган тармоқларга бўлинади: кар ва гунг болалар тарбияси ва таълими масалалари билан *сурдопедагогика*, кўзи ожизлар билан *тифлопедагогика*, ақли ожизлар тарбияси ва таълими билан *олигофренопедагогика* шуғулланади.

3-§. ФАНЛАР ТИЗИМИДА «ПЕДАГОГИКА»НИНГ УРНИ ВА БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН МУНОСАБАТИ

«Педагогика» тарбия жараёнини ижтимоий ҳодиса сифатида ўрганар экан, табиий равишда жамиятдаги барча фанлар билан боғлиқдир. «Фалсафа» фан сифатида инсоният жамияти, табиат ривожланишининг умумий қонуनларини ташкил этадиган, яъни педагогиканинг тараққий этиб боришига имкон берадиган илмий манбадир. Шу билан бирга, файласуфлар ва педагогика фанлари вакиллари томонидан ишлаб чиқилган бир қатор умумий масалалар фалсафада ҳам, педагогикада ҳам баробар мавжуддир.

Булар жумласига тарбия билан бошқа ижтимоий ҳодисалар орасидаги ўзаро алоқалар; дунёқарашни, ахлоқий, меҳнат ва эстетик тарбияни шакллантириш масалалари; шахс ва жамоа муносабатлари; таълим жараёни моҳиятини тушуниш ҳамда билишнинг диалектик назариясини ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлган гнесеологик масалалар ва бошқа муаммолар киради.

Педагогиканинг аниқ масалаларини ишлаб чиқишда фалсафанинг социология, этика (ахлоқ — одоб), эстетика каби тармоқлари катта аҳамиятга эгадир.

Педагогика инсонлар орасидаги муносабатларни ва ижтимоий муҳитнинг инсонга таъсирини тадқиқ этувчи фан сифатида иқтисодиёт, маданият ривожланишининг ўзига хослиги ҳамда уларнинг инсон шахси шаклланишига таъсирини ўрганади. Шу билан бирга, педагогика мактаб тизимининг ташкилий жиҳатларидаги кўпгина масалаларни ҳал этишга, болаларни тарбиялашда мак-

Идрок — жамоатчиликнинг ўзаро ҳамкорликда ишнинг бевосита ёрдам беради.

салар (ўз) фалсафанинг ахлоқий ва тарбия масалаларилиги) ёрмита боғлиқдир. Уларни ҳал этишда педаго-

Данининг умуминсоний қадриятларига суянади. тириш (нафосат) инсоннинг эстетик идеалларини ёки онга ириш, маданиятга ва воқеликка эстетик муно-

Хотира умумий қонуниятларини ўрганади ва эстетик лаш ва илмий жиҳатдан асослаш учун хизмат қилади. бўлганларни педагогика фани ишлаб чиқади, ёшларни

Тафкилни ҳис қила олиш, тушунишга ўргатиш восита-ўзида йўлларини белгилаб беради.

тасил педагогиканинг фалсафа ва бошқа ижтимоий фанлар қобиғи боғлиқлигини, ҳал этиладиган илмий масалалар-лигиди умумийлигини педагогиканинг ижтимоий хусусия-

тиб туради. Тарбиянинг ҳамма муаммоларини бошқа ёсий, ижтимоий масалалар билан бир қаторда ҳал тиш заруриятини кўрсатиб беради.

Ри Жамиятимиз ривожланишининг ҳозирги босқичида педагогиканинг иқтисодиёт билан алоқаси мустаҳкамла-ниб бормоқда.

Ижтимоий фанлардаги маълумотларга суяниб, педагогика жамиятнинг тарбияга бўлган объектив эҳтиёжини ва уларни амалга ошириш шарт-шароитларини ўрганади.

Инсоннинг ақлий ривожланиши қирраларини, жиҳатларини ўрганадиган бошқа фанлардан фарқли ўлароқ, педагогика инсон шахси, унинг тараққиёт босқичлари билан шуғулланади.

Педагогика психология ва физиология билан ҳам бевосита ва билвосита боғлиқдир. Физиология педагогика ҳамда психологиянинг табиий-илмий базаси ҳисобланади. Педагогика физиологиянинг олий асаб (нерв) фаолиятининг ривожланиши, асаб системасининг ўзига хослиги, биринчи ва иккинчи сигнал системалар ҳақидаги, шунингдек, сезги органларининг, таянч-ҳаракат аппаратларининг, юрак-томир ҳамда нафас олиш системаларининг фаолияти, ривожланиши ҳақидаги маълумотларига суянади.

Психологик ҳодисаларнинг физиологик асосларини билиш педагогика учун тарбия ва таълимнинг баъзи бир омилларини яққол, аниқ билиб олиш, тушуниш имкониятини яратади ҳамда таълим-тарбия жараёнини сама-

радорлигини оширишнинг кўпгина тарини тад-
ваффақиятли ҳал этишга ёрдам беради. ус гуруҳи-

Психология педагогикани бошқа қисмларни моқлари
англанган билимлар, ўсиб келаётган индидан ий ном
шакллантириш, ички жараёнларининг қисини
лари ва шарт-шароитлари ҳақидаги билимлар
қуроллантиради. олалар

Кейинги вақтларда педагогика бошқа я педагоги-
наётган фанлар билан, жумладан, муракксл тарсизлар
тизимларни режали бошқариш ҳақидаги фану Бу а шу-
бернетика билан мустаҳкам алоқада ривож гўз
Буларнинг барчаси педагогика ўзининг предма лар
қиқот соҳасига эга бўлиб, бошқа бир қатор ф
лан жуда мустаҳкам боғлиқликда эканлигини би.

4-§. ПЕДАГОГИКАДА АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР

Педагогика фан сифатида ўзининг асосий ту
рига эга. Бу тушунчалар коммунистик мафкур
ронлигида тўлиғича марксистик ғоялар билан
ган, диалектик материализм руҳида талқин қилин

Ҳозирги мустақиллик шароитида ўсиб келаёт
авлодлар тарбиясида умуминсоний қадриятларни,
инсоний ижобий хислатларни ривожлантириш Ўзбе
тон ҳукуматининг қарорларида, мустақил Ўзбеки
Республикаси Президенти И. А. Қаримов асарлари
нутқларида ўз аксини, тасдиғини топган.

Ўзбекистон Республикасининг социал иқтисодий ри-
вожланишида тутган ўз йўли, тамойиллари тарбия жа-
раёнида ҳали аввалги, кекса авлод олдида турмаган
янги масала ва муаммоларни ечиш учун зарур бўла-
диган хислат ва сифатлар шакллантирилишини тақозо
этади.

Ўзбекистонда миллий истиқлол мафкураси аста-секин
шаклланиб бораёпти. Педагогика илмидаги тушунчалар,
таърифлар миллий истиқлол мафкурасига мос, умум-
инсонийлик руҳида тушунтирилмоғи мақсадга мувофиқ
деб ҳисоблаймиз.

Албатта таълим ва тарбияда умуминсоний қадрият-
лар билан бирга миллий ўзига хослик нисбати, мувоза-
нати алоҳида аҳамиятга эга.

Яна бир томондан таълим назариясини, таълим-тар-
бия мазмунини, шаклини ва услубларининг асосий жи-
ҳатлари Шарқда ишлаб чиқарилиб, Оврупо орқали

Идрок — мазкур муддатда сезги органларига уларнинг бевосита таъсир этиши давомидаги бир бутун ҳодисалар (ўзига хосликларнинг мажмуавий мувофиқ келишлиги) ёки нарсаларнинг инсон онгида акс этишидир.

Диққат — фаолият (хатти-ҳаракат) ва руҳий акс эттиришни таъминлайдиган, белгиланган объектга фаолият ёки онгнинг жамланиш ҳолатидир.

Хотира — объектив дунё таъсирларини қайта тасвишлаш ва сақлаш, тасаввурида ёдда сақлашдан иборат бўлган руҳий жараёнларнинг мажмуасидир.

Тафаккур — билиш, англашнинг юқори шакли бўлиб, ўзида объектив дунёдаги ҳодисалар билан нарсалар ўртасидаги муносабатлар ҳамда алоқаларни акс эттириш қobiliятининг мавжудлигини намоён этишидир. Бу воқеликни бевосита ички акс эттириш, уни қиёфаларда қонуниятлар ва тушунчалар даражасига қадар умумлаштиришидир.

Ҳис-туйғу (ҳиссиёт) — ўзининг ҳолатларига ва объектив дунёга ўз муносабатларини акс эттириш натижалари ҳамда жараёнидир.

Сабабий реакциялар (таъсирлар) — ҳис-туйғунинг ҳаддан ташқари ошиб, сабабнинг функциясига эга бўладиган даражада кучайиши натижасида фаолиятнинг издан чиқишидир.

Сезги — ҳис-туйғунинг олий тури бўлиб, юқори даражадаги турғунликни ва умумийликни, жамланганликни, кўламдорликни характерланишидир.

Билиш, англаш — дунё ҳақидаги янги билимлар ҳисобланадиган субъект ва объектнинг ўзаро таъсирини, воқеликнинг руҳиятда қайта тасвир этилиши ҳамда акс эттириш жараёнидир.

Ургатиш — организмнинг туғма реакцияларига тўғри келмайдиган ва ундан олдинги фаолиятлар натижасида вужудга келадиган фаолиятлар ҳамда билимларнинг мустаҳкам ҳолатда ўзгаришидир.

Урганиш — таълим жараёнининг таркибий тузилишларида ўқувчининг шахсий фаолияти.

Уйғунлик — инсоннинг ички дунёсининг ҳамма таркибий қисмларини ривожлантиришдаги теппа — тенглик, мувофиқлик, ҳажмий мувофиқлилик (ўлчамдорлик) да бўлишлигидир. Бунинг мумкин бўлиши учун инсоннинг ҳамма ўзига хослиги ва фазилатларининг асосларида бир системага бирлашадиган яхлит асос, манба ётиши керак.

Шахснинг бус-бутунлиги—прогрессив (ижобий) инсониятнинг маънавий мероси ва амалда мавжуд бўлган ижтимоий муносабатларининг ижтимоий субъект томонидан тўлиқ ўзлаштириш фаолияти, уйғун, ҳар томонлама ривожланган шахснинг ижтимоий аҳамиятга эга идеалларга яқинлашувининг мезони.

Шахснинг ҳар ишга моҳирлиги — шахснинг ижодий имкониятлари, эҳтиёжлари, қобилиятларини чегара билмайдиган ривожланиш сифатида қараб кўриладиган хусусиятидир.

Бу шахс ижтимоий фаолиятининг ҳар хил турларида ўрнашганлиги, ўз ўрнини эркин алмашинуви, жамият ҳаётининг ишлаб чиқариш, шунингдек ишлаб чиқаришдан ташқари бўлган доираларида ўз куч-қувватини сарф этишидир.

Қасбга йўналтириш — ўқувчининг ўз эҳтиёжини оқилона чеклайдиган шахс сифатида камолотга етишининг педагогик жараёни бўлиб, нафақат педагогик ташқи ижтимоий-иқтисодий, балки психологик, тиббий, ҳуқуқий муаммо ҳамдир.

Одоб-ахлоқ — шахснинг ўзига ва дунёга муносабатларига олиб борувчи хатти-ҳаракатларининг белгиланган, аниқланган усули бўлиб, сабабият, тасаввурлар ва қарашларни ўз ичига олади, яъни шахс шаклланишининг манбаи ҳисобланади.

Ахлоқий тарбияланганлик — шахснинг асосий фазилатларининг (меҳнатсеварлик, тўғрисузлик, жамоавийлик) ёки ахлоқликнинг асосий белгиларининг ривожланиши даражасига қараб аниқланади.

Шахснинг ақлий сифатлари (фазилатлари) — шахснинг ақлий жиҳатдан камолотга етишуви унинг ақлий, зеҳний сифатлари, фазилатлари орқали намоён бўлади. Бу даражага олиб борувчи сифатлар: билафонлик, объективлик, фикрловчанлик, севишганлик ҳисобланади.

Ақлий, зеҳний тарбияланганлик — ақлий ва зеҳний сифатлари, фазилатларининг ривожланганлик даражасига қараб шахснинг ёшига кўра ҳамма даврларида интеллектуал тарбияланганлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин. Ақлий тарбиянинг мактаб йилларидаги мезоний фазилати мантиқийлик ҳисобланади. Балоғат ёшида эса, ақлнинг қобилиятлари янги маълумотни вужудга келтиради. Мактаб ўқувчиларининг ақлий ривожланишини бошқариш учун уч жиҳат бўйича маълумотларни

олиш керак: билишлилик, фаоллик, ақлнинг ривожланганлиги (фикрловчанлик).

Умумпедагогик тайёргарлик — педагогиканинг катгориялари ва методологик асослари ҳақидаги билимларни шакллантириш, психологик-педагогик сезгирлик, кузатувчанлик, педагогик тасаввурлар, ташкилотчилик қобилиятлари, талабчанлик, одамшавандалик, мақсадга интилувчанлик, қатъийлик, вазминлик ва ўзини тута олиш, болаларнинг, ўспиринлар ҳамда ёш йигит-қизларнинг ёшига кўра анатом-физиологик ривожланишининг асосий қонуниятлари ҳақидаги билимларни, ўқувчиларнинг индивидуал ўзига хосликларини, педагогик ишлар билан қизиқувчанлигини шакллантиришдир.

Профессионал (касбий) — педагогик моҳирлик ҳар хил шарт-шароитларда педагогнинг ўз касбий фаолиятини бажариш қобилияти бўлиб, унинг асосида ижтимоий-сиёсий, умуммиллий, махсус, психологик-педагогик, касбий-услубий билимлар ва малакаларнинг шаклланган тизимини қўлга киритиш, ўзлаштириб олиш ётади.

Касбий-услубий (методик) моҳирлик — ўқитувчи, мазкур фанни олиб борувчининг мавжуд бўлган педагогик ва услубий билимлар асосида малакавий фаолиятини бажара олиш қобилиятидир. Шундай қилиб, педагог икки турдаги: касбий ва малакавий тайёргарликка эга бўлади. Шунинг учун ўқитувчини мактабда ўқитаётган фан юзасидан малакасига ҳамда касбига кўра ҳақли равишда педагог деб атайдилар.

Таълим (ўқитиш) усуллари — таълимнинг услубий таркибий қисмларини ташкил этган бўлакларидан иборат. Масалан, оғзаки баён этиш давомида доскага ёзиб бориш, кўргазмали қуроллар ёки улар билан таништириш жараёнида қиёслашлардан фойдаланиш каби ва бошқалар. Ҳар бир услуб доирасида ўқув материали мазмунига, ўқувчиларнинг тайёргарлигига, дарснинг жиҳозланишига, ўқитишнинг индивидуал ўзига хосликларига боғлиқ равишда усуллар алмашинади.

Қунтлилик, тиришқоқлик — меҳнат ва ўрганишда серғайратлилик, қунтлилик бўлиб, болаларни ёшлик йилларидан бошланган ишини охирига етказишга, уни виждонан ҳамда пухта, тартибли қилиб бажаришга ўргатиш, онгига сингдиришдир.

Таълим услубияти (методикаси) — хусусий дидактика ёки таълимнинг хусусий назариясини ўзида намоён этадиган педагогика фанининг тармоғидир. Унинг вазифа-

лари ўқув фани юзасидан таълим бериш ҳодисасини ўрганиш жараёнида уларнинг орасидаги қонуний алоқаларни очиш, англаган қонуниятлар асосида эса, ўқитувчининг таълим фаолиятига ва ўқувчининг англаш, билувчанлик фаолиятига талаблар меъёрини ўрнатишдан иборатдир.

Дидактика — (грекча «дидактикос» сўзидан олинган бўлиб, ўрнак, сабоқ бўлишлилик каби мазмунларни англатади.) — педагогиканинг таълим жараёнида тарбиялаш назариясини ишлаб чиқадиغان қисми ҳисобланади.

✓ 5-§. ШАХСНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Одам—индивид туғилиши билан ўзида инсоний, шахсий хислатларни шакллантира бошлайди. Икки ва ундан ортиқ инсонлар билан муносабатда, мулоқотда бўлган ҳар қандай одамда шахсий хислатлар пайдо бўлади. Демак, ҳар бир туғилган инсон индивиди — одам. Шахсий хислатларга эга бўлган инсон энди шахсга айлана бошлайди ва айланади ҳам. Шахслар одамлар тақдирини ўзгартира олиш донрасига, ҳажмига қараб оддий ва буюк шахсларга бўлинади.

Шахснинг камолотга эришиш яъни ривожланиш жараёни мураккаб жараён бўлиб шахснинг ички таъсири ва шахсга таъсир этувчи ташқи омиллар инсон томонидан бошқарилиши мумкин ва унга умуман боғлиқ бўлмаслиги мумкин.

Шахснинг ривожланиши аввало унда шахсий хислатларнинг шаклланиши билан бошланади. Ривожланиш ўзида шахснинг жисмоний, ақлий, ахлоқий ва бошқа хислатларининг такомиллини намоён этадиган жараён бўлиб, бундай хислатларнинг туғма, баъзилари кейинчалик эришилган бўлади. Инсон ривожланишидаги сифат ўзгаришлари туб моҳиятига кўра биологик турнинг вакили хусусиятларига эга бўлган одам, биологик индивиддан то инсоний жамиятнинг аъзоси — шахс даражасига кўтарилишини белгилаб беради. Ривожланиш—бу одамнинг руҳияти ва организмдаги сифатий ўзгаришлардир. Бу ўзгаришлар ижтимоий муҳит, уй-жой шароитлари, уни қўраб турган кишиларнинг таъсири натижасида юз беради. Албатта, ривожланиш жараёнига меҳнат фаолияти, ўйинга, ички фаолликка ўқув моҳияти фао-

лияти жалб этилади. Бундай фаолият турлари шахснинг ҳаётий тажрибасини бойитади, ижтимоий алоқа, мулоқот кўникмаларини эгаллашга кўмаклашади.

Инсон ривожланишини ҳаракатга келтирувчи кучлар инсон эҳтиёжларининг таъсирида юз берадиган объектив омиллар билан яъни, оддий жисмоний, моддий эҳтиёждан бошлаб, олий маънавий эҳтиёжларга қадар бўлган эҳтиёжлар билан уларни қаноатлантиришнинг имкониятлари ва воситалари орасидаги қарама-қаршиликдир. Бундай эҳтиёжлар у ёки бу фаолиятнинг сабабларини вужудга келтиради, ўзининг эҳтиёжларини қаноатлантириш учун воситалар ва манбалар қидиришга, кишилар билан мулоқот қилишга ундайди. Инсон кўп сонли ўзаро алоқалар ўрнатиши давомида унинг ижтимоий сифатлари шакллана боради. Албатта, ворисийлик билан бир қаторда инсон ривожланиши учун ижтимоий муҳит алоҳида ўрин тутайди. Икки ёнма-ён ва бир-биридан мустақил бўлган ижтимоий ҳамда биологик омиллар инсон ривожланишига таъсир эта бориб ўзаро ҳар хил муносабатларга киришадилар. Бундай ўзаро таъсирлардан самаралироқ фойдаланиш мақсадга йўналтирилган тарбиявий таъсирнинг муваффақиятли бўлишига ёрдам беради. Педагогика муҳит ва тарбиянинг одам ривожланишига, уни шахс сифатида шаклланишида тутган ўрнини тўлалгича ўрганишга қаратади.

Ота-онадан туғма хислатлар, инсон организмнинг ўзига хослиги унинг генетик кодида яширинган бўлади, яъни инсон жисмининг ўзига хослиги ҳақида маълумот берувчи ва сақловчи генетик код мавжуд бўлади. Бундай коднинг мавжуд бўлиши инсон наслининг давомийлигини таъминлаб беради ҳамда инсон организми мавжуд бўлишлигининг ўзгарган шарт-шароитларга мувофиқлашувига ёрдам берувчи системаларни ривожлантиради. Туғма хислатлар, инсон организми анатомио-физиологик таркибий тузилишга эга. Ундан ташқари инсон организмнинг ўзига хос характери, кўзининг, сочининг ранги, қадди-қомати, сўзлаш, тик ҳолатда юриш, фикрлаш ва меҳнат қилиш қобилиятлари каби бир қатор хусусиятлар туғма қобилиятга киради.

Оилалардаги ота касбига қизиқиш кўп жиҳатдан оилалардаги болаларнинг маълум бир фаолият турига қизиқиш ҳолатида тарбия қилинганлигига ҳамда уларни анча эртароқ бу фаолиятга жалб эта бошланганлиги билан ҳам изоҳланади. Шу билан бирга туғма иқтидор-

лар миянинг таркибий тузилишига, сезги органларига жойлаштирилган бўлиб, бирон бир реал фаолиятни муваффақиятли бажаришнинг шартларидан бири сифатида хизмат қилади. Аммо фаолиятнинг бу соҳасида муваффақият кўп даражада мазкур меҳнат тури доирасида тажриба йиғиш ва уни амалиётда қўллашни ўзлаштириш ёрдамида эришилади.

Туғма қобилиятларнинг ирсий берилиши, масалан, тиббиёт илмида ва унга мувофиқ педагогикада ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Масалан, ичкиликбозликка берилган айрим оилалардаги болаларда баъзи бир ирсий кўчиб ўтадиган руҳий касалликларга чалиниш ҳоллари учрайди. Соғлом кишилар фарзандларида ақлий фаолият даражаси ва сифати юқори бўлиши кузатилади. Жисмоний ва руҳий соғлом бўлган кишиларда маълумотлилик ҳамда билиш жараёнларининг ривожланиши кўп жиҳатдан улар қандай шароитда ўқитилаётганлиги ёки қандай шароитга қўйилганлиги билан белгиланади. Бизнинг таълим-тарбия тизимимиз ҳамма ўқувчилар учун бир хил имкониятлар яратади. Шу билан бирга ҳар бир кишида мавжуд бўлган иқтидор, қобилиятни ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратишга қаратилади, ўқувчиларга уларнинг индивидуал ўзига хосликларини ҳисобга олган ҳолда табақалаштирилган ҳолда ёндашувни инкор этмайди.

Шахснинг ривожланиши, тараққий этиши мураккаб жараёндир. Шахснинг ҳамма руҳий фазилатлари унинг атроф муҳит билан мулоқоти натижасида, инсоннинг меҳнат қилишдек ҳаётий фаолияти натижасида қўлга киритилади. Инсонга туғма равишда хатти-ҳаракатларнинг ҳеч қанақа, на ижтимоий, на ноижтимоий дастурлари берилган эмас. Ҳар бир одам учун, шахс сифатидаги фазилатларининг шаклланиш жараёни амалда нолдан бошланади. Шунинг учун ҳам маълум мақсадларга йўналтирилган таълим-тарбия шароитлари инсон шахсини шакллантиришнинг умумий қонуниятларини инкор этмайди.

Ижтимоий муҳит кўп жиҳатдан социал шарт-шароитларга бевосита боғлиқ. Инсоннинг ижтимоий қиёфаси унинг ижтимоий ва давлат тузумига мансублиги, ижтимоий ишлаб-чиқариш муносабатларининг маҳсули, у ёки бу давлатнинг фуқаролиги, шахснинг синфий ўрнини белгилайдиган мазкур жамиятда, мамлакатда ўрнатилган ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг маҳсули ҳи-

собланади. Инсон ривожланиши шаҳар ва қишлоқларда ҳаёт шароитларининг ўзгариши, мамлакат ҳудудида аҳолининг кўчиши, туғилишнинг ўсиши, умрнинг узайиши ёки камайиши, никоҳдан ўтиш ёшининг ўзгариши, меҳнат тақсимоти, бозор иқтисоди шароитида, яъни синфлар, тадбиркор, ишбилармон, савдогар, банкир, меҳнатқилларнинг пайдо бўлиши каби янгиликларга кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Шахсий сифатларнинг шаклланиши ва ривожланишида ташқи атроф муҳит билан бирга шахсни ривожлантиришга мақсадли йўналтирилган ўқув тарбия даргоҳлари алоҳида ўрин тутadi. Оила шахснинг шаклланишида жамиятнинг асосий бўғини сифатида катта роль ўйнайди. Шахснинг ижобий хислатлари асосан оилада таркиб топади, шакллана бошлайди. Мактабгача тарбия муассасаларида янада янги жамоавий хислатлар билан бойитилади. Мактаб, лицей, гимназияларда етуклик кўламинда билим, иқтидор ва кўникмалар шаклланиши билан бирга инсоний ижобий хислатлар янада сайқал топади. Мактабдан ташқари маданий-маърифий муассасалар ва радио, телевидение ормавий ахборот воситалари таъсирида шахсий хислатлар жамиятга, атроф муҳитга мувофиқлаштирилади.

Маълум мақсадга йўналтирилган тарбия фаолиятида санъат, адабиёт, маданият муассасалари, ижтимоий ташкилотлар, уюшмаларнинг ёрдамидан фойдаланилади. Шахс жамиятда ўз ўрнини тезда топа билиши учун бир қатор ижтимоий билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиши, жамиятда яшаш тарзини ўзида сингдириши, меҳнат фаолиятига тайёргарлик кўриши, жамиятдаги хатти-ҳаракатлар қондаларига, меъёрларига риоя этишига, одамлар, ижтимоий институтлар билан мулоқот қилиш ҳақидаги билимларнинг белгиланган ҳажми билан қуроллантириш назарда тутилади. Яъни тарбиянинг асосий мақсади шахснинг хатти-ҳаракатларини мазкур жамиятда қабул этилган хатти-ҳаракатлар қондаларига, меъёрларига мувофиқлаштиришдан иборат. Бу албатта шахснинг индивидуал хусусиятлари, фазилатларини шакллантиришни инкор этмайди. Шахснинг ривожланиши бир томондан унинг индивидуал, интеллектуал хусусиятларига, иккинчи томондан жамият яратиб берган шарт-шароитларга боғлиқ бўлади. Маълум мақсадга йўналтирилган ижтимоий тарбия махсус белгиланган, вакил қилинган шахслар воситасида амалга оширилади.

Инсоннинг ривожланиши ва шахс сифатида шаклланишида ҳар доим ҳам ҳар томонлама қулайликларга эга бўлган ижтимоий муҳит ўз ҳолича етук инсонларни тарбиялай олмайди. Инсонни тарбиялашда жамият томонидан ташкил этилган тарбиялаш муассасаларининг ва тарбия жараёнида қатнашаётган барча кишиларнинг фаолиятлари муҳим рол ўйнайди. Шахснинг ривожланишида тарбиянинг бош вазифаси ижтимоий муҳитни ҳисобга олган ҳолда ўқув-тарбиявий ишларнинг вазифалари ва мақсадлари йўлида жамият томонидан инсон олдига қўйилган талабларни тўғри акс эттиришдан иборат. Тарбиячи ўқувчиларнинг мактабдаги ўқув ишларини ташкил этишда албатта унинг уй шарт-шароитларини, уй муҳитини ҳисобга олади. Ўқувчилар уй шароитларини ўрганиш кўп ҳолларда оиладаги тарбия муҳити туфайли болада шаклланидиган салбий хислатларни таҳлил қилиш, тузатиш, олдини олиш, шу билан бирга ижобийларини янада кўпайтириш имконини беради. Яхши ўзлаштирмайдиган ўқувчиларга уй шарт-шароитлари таъсир этиши аниқланган ҳолларда тарбиячи ҳар бир болага индивидуал ёндошиб унинг оиласига аралашиши зарурдир. Ўқувчи уйда салбий шароитда яшашга тўғри келган ҳолларда, агар бу муҳитни ижобий томонга ўзгартиришнинг имкони бўлмаса, тарбиячи ўқувчинини махсус мактаб — интернатларга жойлаштириш масалаларини қўйиши мумкин. Ўқувчи шахсини шаклланишида қатнашаётган тарбиячи ўқувчининг фақат оилавий шароитини ўрганиш билан чегараланмай боланинг яқин тева-рак атрофида, маҳалласида, кўчасида қуршаб турган муҳитни яхшилаб ўрганмоғи лозим, чунки аксарият ҳолларда маҳалладаги, кўчалардаги ҳар хил гуруҳлар ҳам эгилувчан бўлган ёшларга катта таъсир кўрсатади. Бундай таъсир ижобий бўлиши мумкин. Болалар тўймаъракаларда, гап-гаштакларда ўзларини мустақил ҳис этадилар, бир-бирига қўмаклашиш, ширинсуханлик, ҳозиржавоблилик, меҳрибонлилик, серташвишлилик каби ахлоқий хислатлар фақат тарбия яхши йўлга қўйилган маҳаллаларда тез ва осонгина шакллантирилади. Аксинча худбинлик, такаббурлик, қўполлик каби салбий одатлар ҳам маҳалла-қўйда шакллантирилиши мумкин. Тарбиячининг вазифаси мактаб билан ўқувчи яшаётган жойидаги маҳалла қўмиталарининг ҳамкорликларини ташкил этишдан, маҳалла қўмиталари орқали амалга ошириладиган тарбиявий ишларни фаоллаштиришдан

иборат. Ўспирин ёшларни спорт ва турли ижодий ҳаваскорлик тўғаракларига жалб этиш яхши натижалар беради.

Юқоридаги далиллар тарбия жараёнига таъсир этадиган ташқи муҳит факторларининг бир-бирига мустаҳкам боғлиқлигини кўрсатади. Шу билан бирга тарбия жараёнида қулай ижтимоий муҳитдан фойдаланади.

Маҳаллаларда амалга ошириладиган тарбиявий ишларнинг ота-оналар орасидаги тарғибот маркази мактаб бўлиши керак. Шу билан бирга бола тарбиясида ва асосан ўқувчи шахсининг ривожланиш жараёнида тарбиячининг таъсири ҳар бир ўқувчи учун айрим ўзига хосликларга эга бўлиши лозим.

Инсоннинг ривожланишида, руҳий фазилатлари ва сифатлари, шунингдек, билиш жараёнларини шакллантиришда унинг асаб системасининг ўзига хосликлари катта рол ўйнайди. Педагог ва психологлар таъкидлашича, олий асаб фаолиятининг туғма тури ҳеч ўзгаришсиз қолмайди, балки яшаш шароитининг таъсири остида, хусусан тарбия ва ўз-ўзини тарбиялаш натижасида инсонда ўзини тия олиш жараёнлари ривожланиши, мустаҳкамланиши, асабий жараёнларнинг кучи ҳамда ҳаракатчанлиги фаолияти ошиши мумкин. Бу ўз навбатида қайсидир бир даражада туғма эҳтиросни ниқоблаши, сир сифатида сақлаб қолдириши, унинг кўринадиган шакллари биллиқлаштириб қўйиши мумкин. Шундай қилиб тарбия бундай муносабатларда инсоннинг ривожланишига маълум даражада таъсир кўрсатади. Тарбия таъсирининг энг асосий ва бош кўриниши — бу шахснинг умумий йўналганлигини шакллантириш, унинг маънавий эҳтиёжлари ҳамда манфаатларини ривожлантиришдир.

Педагогика фани томонидан ривожлантириладиган тарбия концепциясида тарбиянинг фақатгина объекти эмас, балки субъекти ҳам ҳисобланган инсоннинг ўз фаолиятига катта ўрин берилади. Тарбиялаш жараёнида тарбиячи томонидан унга таклиф, тақдим этиладиган талабларнинг инсон томонидан тушунилиши ҳамда қабул қилиниши катта рол ўйнайди, яъни уларнинг ақлан ўйлаб кўрилганлигини тушунишга интилишини, ҳаққўйликни, изоҳланганликни, унинг изидан бориш хоҳиши қўйилиб келадиган ижобий муносабатларни унда шакллантиради. Инсон томонидан ҳаёти мобайнида ўз олдида шахсий мақсадларни қўйиши, уларни бажаришга интилиши, уларни муваффақиятли ҳал этиши, уларга етиши-

ши учун ўзида зарур бўлган сифатларни ҳосил қилиши ҳам катта рол ўйнайди. Шахснинг энг кўп даражадаги фаоллиги қачонки инсон ўзини тарбиялаш хусусида жиддий ўйлай бошлаганида, ўзини мукаммаллаштиришнинг дастурини ишлаб чиқара бориб, бу дастурни бажариш учун алоҳида, махсус куч-қувват имкониятларини сарфлаб туриб, ўз шахсини фаол шакллантирганида кўпроқ намоён бўлади.

Тарбия—тарбиячининг инсоннинг маълум бир сифатлари ва хусусиятларини шакллантириш учун мақсадий йўналишли фаолияти бўлиб, ҳар доим у маълум бир белгиланган ёш гуруҳига йўналтирилган бўлади. Чунки уларнинг ўзига хосликлари ҳамда имкониятлари инobatга олинган ҳолда реал тарбиявий вазифалар илгари сурилиши ҳамда тарбиявий таъсирнинг аниқланган, белгиланган усуллари ва воситалари танлаб олиниши мумкин. Инсон ҳаётининг бундай ёшга кўра босқичларига мактабгача, мактаб, ўспирин ёшдаги ҳамда ижтимоий етуклик даври — балоғат ёши давлари киради. Мазкур босқичларнинг ҳар бири ичида ривожланишнинг ўзига хослиги билан белгиланадиган, характерланадиган қисқа муддатли ёш давлари алоҳида ажралиб туради. Айрим ёш босқичлари ва давларининг ажралиш қоида-си жуда ҳам шартлидир. Кўп ҳолларда улар болалар ёки ёшлар билан маълум бир мақсадга йўналтириладиган тарбиявий ишларни амалга оширадиган ўқув-тарбия муассасалари томонидан мувофиқлаштирилиб турилади. Бунда ўзига хос аниқланган асослар мавжуддир, чунки бу асосларнинг таркибий тузилишида ўқувчилар ривожланишининг ўзига хосликлари ҳақида илмий маълумотлар акс этган.

Болалар ва ёшларнинг ёшига кўра ўзига хосликларини ўрганиш билан психологиянинг махсус тармоғи шуғулланади. Бизнинг психологларимиз ёшига кўра қуйидагича даврлаштиришни таклиф этадилар: дастлабки болалик даври — 3 ёшгача бўлган (илк болалик ёшидаги болалар боғчаси гуруҳи), боғча ёшига яқин бўлган ёшлар — болалар ҳаётининг 4-йили (болалар боғчасининг кичик ёшдагилар гуруҳи), ўртача ёшдаги гуруҳ — 5 ёшлилар, катта ёшдагилар гуруҳи — 6 ёшлилар ва тайёрлов гуруҳи — 7 ёшлиларга бўлинадиган — мактабгача бўлган ёшдагилар даврига бўлинади. Мактаб ёшидагилар таълим ва тарбиянинг асосий босқичларига мувофиқ равишда бошланғич (I—II—III синфларга киритилади-

ган), ўрта (IV синфдан IX синфларга қадар) ва юқори (IX дан XI синфларга қадар) деб номланадиган ёш даврларига бўлинади.

Бу ўринда биз юқорида тилга олиб ўтган номлардаги маълум ўзгарувчанлик ва шартлиликни таъкидлаб ўтар эканмиз, айрим ёш гуруҳлари орасидаги чегара, ажратилиш ўрни масалаларини ҳал этишда маълум даражада таъсир кўрсатадиган баъзи бир янги ҳодисаларга диққат-этиборни қаратиш лозим деб биламиз. Акселерация — яъни кўп жойларда сўнгги пайтларда кузатилган болаларнинг жисмоний ва руҳий, анча барвақт бўйига ўсиши ва шунга ўхшашлар бунга мисол бўла олади.

Таълим муддатининг узайтирилиши билан бир қаторда ўспиринларнинг ижтимоий балоғатга етишиши анча кеч содир бўлиши, жинсий балоғатга етганлик билан шахснинг иқтисодий мустақиллигининг бошланиши ўрта-сида фарқлар вужудга келиши кузатилади. Инсон ривожланишининг айрим босқичларини ёшига кўра чегаралаш, ажратиш масалаларини тўғри, оқилона ҳал этиш фақатгина таълим беришни бошлаш муддатини белгилаш, ўқув ҳажми, ўқувчилар учун кун тартиби, уларга таълим бериш ва тарбиялашнинг воситалари ҳамда усуллари танлаш учунгина эмас, балки ҳуқуқий, тиббий тажриба, спортдаги меъёрлаш билан бўлган кўпгина масалаларни ҳал этиш учун ҳам зарурдир.

Ўспирин ёшидаги ўқувчиларни тарбиялашда маълум бир қийинчиликлар рўй беради. Булар тарбиявий таъсирга уларнинг умумий реакцияларида, норозиликларида намоён бўлади. Бу ёш даври тўқнашувларга бой бўлган мушкул, жиддий давр ҳисобланади. Агарда оиладаги яхши муҳит, шарт-шароит ва мактаб жамоасида дўстлик, биродарликдек соғлом муҳит мавжуд бўлганда, уларнинг жисмоний ривожланишининг ўзига хослигини ҳисобга олган тўғри тарбияни ташкил этган ҳолларда ўспиринлар шахсини шакллантиришга педагогик раҳбарликлар қийинчиликларини ҳал этиш мумкин. Бунга ижтимоий муҳит, мактаблардаги ёшлар ташкилотларининг, шунингдек, жамоатчиликнинг фаолияти кўмаклашади, кучларни умумлаштириб бу ёшдаги ўқувчиларни фаолиятнинг турли-туман турларига фаол жалб этишга ҳаракат қилади.

Шундай қилиб, бу ёшдаги ўқувчилар билан ишлашда педагогик вазминлик ва чиндам, ҳамда хушмуомала-

ликни сақлаган ҳолда уларга индивидуал ёндошувни мактабда ҳам шунингдек мактабдан ташқарида ҳам уларнинг фаолиятини тўғри ташкил этиш тарбиячиларнинг зарур вазифалари ҳисобланади.

Успиринларнинг ҳаётида, хусусан VIII синфда, улар тўлиқ ўрта маълумотни амалга ошириш зарур бўлганда ҳар хил касбларга қизиқиши кўп ўрин эгаллайди. Яъни қайсидир бир мактаб фанлари юзасидан ўзининг юқори даражадаги қизиқиш соҳасини белгилаш (келгусида эса билимлар тармоғини) ва шунингдек, уларнинг ўзлари жалб этилган амалий фаолият турига меҳр қўйиши ўспиринларнинг ҳаётида катта ўрин эгаллайди. Ўқувчиларни касбга йўналтириш ишлари одатда юқори ўспиринлик ёшида бошланади.

Мактаб шароитида (ёки бошқа ўқув муассасасининг) тарбиялаш босқичи якунланаётган босқичда, яъни илк болалик даври ёки юқори мактаб ёшидагилар даврида тарбиянинг роли янада юқори ҳисобланади. Ўқувчиларда келажакка йўналтирилган узоқ муддатли режалар тузилади, дунёқарашнинг асослари шаклланади, ҳаётдаги ўз ўрнига ва ҳаётга мустақил қарашлари вужудга келади. Бу босқичда ҳам шубҳасиз тарбиячи томонидан маълум мақсадга йўналтирилган тарбия белгиловчи рол ўйнаганларига қарамасдан, хусусан шу ўринда шахс фаоллиги намоён бўлади.

Бу босқичда тарбиянинг асосий вазифаси ўқувчиларга касбни танлашда, уларнинг ўз оиласини тузишга тайёрланишларида, ижтимоий фаоллигини шакллантиришда, ўзининг фуқаровий мавқеини белгилашда ёрдам беришдан иборатдир.

Бу ўринда ҳам тарбиялашга якка (индивидуал), алоҳида шахсни ажратиб олган ҳолда ёндошиш зарур. Чунки бу ёшдаги ҳар бир ўқувчида маънавий эҳтиёжларини ривожланиши учун яратилган шарт-шароитлар асосида белгиланадиган, шахсий қизиқишлар соҳасини акс эттирадиган индивидуаллик яққол намоён бўлади. Шу билан бирга, индивидуал ёндошиш индивидуал иқтидорлар ва қобилиятларни ривожлантириш учун яхши шарт-шароитларни яратишга зарур бўлибгина қолмасдан, балки яхлит, умумий ўқув дастурининг талабларини бажаришда қийналаётган кимсаларга ёки хатти-ҳаракатлар меъёридан четга чиқиб, меҳнат ва жамоат интизомини бузганларга ёрдам кўрсатиш учун ҳам зарурдир.

Мақтаб ёшларни ҳаётга ва жамоада меҳнат қилишга тайёрлашга, ҳар бир балоғатга етмаган ёшлар вакилининг шахс сифатидаги йўналишини белгилаб берадиган дунёқарашини шакллантириш учун жамият олдиди жуда ҳам масъулиятли бўлиб, унда беқиёс буюк жавобгарлик ҳисси ётади.

6- §. МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАФҚУРАСИ ВА УМУМИНСОНИЙ ХИСЛАТЛАР

Миллий истиқлол мафқурасини, умуминсоний қадриятлар билан миллий ўзига хослик ўртасидаги мувозанатни белгилайдиган мезонларни аниқлаш мақсадида умуминсоний фазилатлар ва ўзбекларга хос хислатларни тيرانроқ ўрганишга ҳаракат қилинмоқда.

Маълумки байналминал маданият миллий маданиятлар йиғиндисидан иборатдир, шубҳасиз, байналминал маданият ривожланиши учун алоҳида олинган миллий маданиятлар тараққий этган бўлиши керак. Маданият кўрсаткичлари, тонфалари давлат чегараларига бўйсинмайди, минтақа танламайди.

Ҳадислар бутун мусулмон мамлакатларидаги каби бизда ҳам яқин ўтмишимизгача тарбиянинг асоси қилиб олинган.

Ўзбек халқининг миллий анъаналарини, удумларини, турмуш тарзини синчиклаб ўрганиб биз ҳадисларда келтирилган ижобий хислатларни ҳозирги замон илғор маданият дурдоналари билан бойитиш мақсадида тўғри тарбияга молик умуминсоний хислатларни олти жиҳатга бўлиш мумкин, деб ҳисоблаймиз.

1. Шахснинг умумий хислатлари (сифатлари, жиҳатлари):

1. Ёқимлилиқ, жозибадорлик, дилбарлик, кўркемлиқ. Инсонни биринчи кўришдаёқ кўзга ташланадиган жозибали, дилбар ўзига хослиги. Кўркем одам фақат кийими билангина эмас, муомаласи, одоби билан эътибор топади.

2. Ёқимтойлилиқ, келишганлилиқ — бундай хислатли кишилар хипча, енгил, бўйи-бастига мос, ортиқча оғирликдан ҳоли, кийими ўзига, ёшига, ишига, атроф муҳитга мос танланган инсонлар ҳисобланади. Келишганлик, қимматбаҳо кийимлар билан ёки минган ав-

томашинасининг русуми билан эмас, балки ўз ишига, ёшига мос хатти-ҳаракатлари, одоб ва ахлоқ нормаларига риоя қилишлик билан ўлчанади, характерланади.

3. Истараси иссиқлик — айрим инсонлар ҳақида гап кетганда истараси иссиқ ёки турқи совуқ деб баҳолашади. Истараси иссиқ одамнинг юзидан нур ёғилиб туради. Инсон юзининг ранги оқ, қора, сариқ, бугдой ранг бўлиши мумкин, лекин истараси иссиқлик ранг танламайди.

4. Мафтункорлик, фусункорлик, афсункорлик кўпроқ аёлларга хос бўлиб, гўзаллик, ишвалик, ўзига мафтун этувчи ўзига хослик билан характерланади.

5. Ойдинлик, ёрқинлик, очиқлик — бундай хислатли инсонларни кўнгли очиқ одам, тескарисини эса муғомбир дейилади. Ўзбекларда бир мақол бор: юз кўр ҳол сўр дейилади. Яъни инсон юзида унинг очиқ кўнгиллилиги равшан кўриниб туради.

6. Саловатлилик, савлатлилик, ҳурматга сазоворлилик. Ҳурматли инсоннинг салобати босади, дейилади халқимизда. Бу хислат ҳам кийган кийими билан ўлчанмайди. Русларда, меҳмон кийимига қараб қарши олиниб, ақлига қараб кузатилади, деган бир нақл бор. Савлатлилик кишини атрофдагиларнинг нечоғлик ҳурматини жойига қўйиши, тутган мавқеидан ўзини пастроқ олиб бошқаларнинг ҳурматини баландроқ қўйишга ҳаракат қилиши билан характерланади.

7. Буюклик, даҳолик — улкан инсон ташаббусни ўз гарданига олади, у кўпчилик инсонлар тақдирини ижобий томонга буришга тайёр туради.

8. Монандлик, мувофиқлик, уйғунлик — инсоннинг ҳам ақлий, ҳам жисмоний, ҳам ахлоқий, ҳам иродавий хислатларининг уйқашлилиги тушунилади.

9. Ривожланганлик, тараққий қилганлилик, етуклик, ақли расолик, иқтидорлилик, салоҳиётлилик — инсон олган билимлар салмоғи бу билимларнинг яхши ишларга тезкор қўлланилиши билан ўлчанади.

10. Ҳар томонлилик, ҳар тарафламалилик, кўптомламалилик — шахсда шаклланган ва ривожланган ижобий хислатларнинг кўп қирраллилиги, айрим олинган хислатдан кўра кўпчилик хислатларнинг бир хилда мукамал ривожланганлиги тушунилади.

11. Бекамикўстлик, бутунлилик — халқимизда ҳамма хислатлари бадастур деган нақл бор. Аслида беайб

парвардигор, лекин умматлар ичида ҳам бир бутун, яхлит инсонлар учрайди.

12. Нафислик, нозиклик, нафосатлилик, латофатлилик — инсон ўзининг нафис табияти, юриш-туриши билан гўзаллик намунасини эслатади.

13. Яшовчанлик, умрибоқийлик, барҳаётлилик. Шундай инсонлар борки уларнинг номи тириклигидаёқ тарих дафтарига олтин ҳарфлар билан ёзилади. Бири қолдирган шогирдлари билан, бири яратган буюк илмий, санъат асарлари билан, яна бири афсонавий қаҳрамонлиги, кишилар катта кўпчилигининг тақдирини яхши томонга буришлиги билан, халқига, бутун олам аҳлига кўрсатган қарамати билан барҳаёт бўлади.

14. Сўзамоллилик, сўзга чечанлилик, шоиртабиатлик — шахснинг сўзамоллиги биринчи сўрашишиданоқ билинади. Тўлиқ маънодаги сўзамоллик деганда эшитувчиларга мазмунли ваъз айта олишлик, етказилиши зарур бўлган маънони бўрттириб, драмалаштириб, лирик сўзлар, қочирим гаплар билан безаш кўникмаси, халқсевар шоирлар шеърларидан, сўз усталарининг нақлларида, халқ мақолларидан усталик билан фойдаланиш тушунилади. Сўзамоллик санъати нутқ маданияти билан боғлиқ нарса.

15. Руҳланганлик, кўтаринкилик, жўшқинлик, улуғворлик, улуғсифатлилик — ўқувчиларни, талабаларни, наинки барча тингловчиларни бирон бир фаолиятга сафарбар қилиш учун сўз айтувчининг ўзи кўтаринки руҳда бўлиши, жўшқин нутқ сўзлаши лозим.

16. Жиддийлик, босиқлик — маълум тажриба соҳиб, масалага енгил-елпи қарамай жиддий ёндошадиган, кам гапириб кўп ишлайдиган, ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракатига жавоб берадиган шахс.

17. Мослашувчанлик, эгилувчанлик — олдиндан кутилмаган, оғир шароитларга тез мослашиб, бутун имкониятларини, муаммоларини ечишга қаратиш, баҳона қидирмай имконият излаш.

18. Маданиятлилик, одоблилик, камсуқумлилик — ҳар бир миллатга хос одоб-ахлоқ нормаларининг умуминсоний маданий, маданийлик элементлари билан ҳам-оҳанг бўлиши.

19. Зиёлилик, саводхонлик, ўқимишлилик — шахс умумий хислатларининг асосини ташкил этади. Зиёли шахс ўзининг хатти-ҳаракатлари билан зиё тарқатади,

Ўқимишлиликнинг намунасини кўрсатади, одамларнинг кўнглига тезроқ йўл топа билади.

20. Табиийлик, одиллик, оддийлик — шахс ўз хатти-ҳаракатлари, одоби, ахлоқини табиий қандай бўлса шундайлигича кўрсатиш хислати.

II. Ахлоқий хислатлар:

1. Одабийлик — чин инсонга хос фазилат бўлиб, бу ақл — заковат мевасидир. Буюк бобомиз Алишер Навоий инсонни севишни, унинг бахт саодати учун курашишни ҳаёт гултожи, юксак орзу-умидларнинг энг чўққиси, тирикликнинг ўлмас ғояси, яшашнинг мазмуни деб билади. Одабийликнинг замирида яхшилик, софдиллик, одиллик, меҳр-муҳаббат, вафо — садоқат, оқибат — шафқат, адолату — саҳоват ётади.

Одами эрсанг демагил одабий

Оники йўқ халқ ғамидин ғами.

2. Қаноатлилик — кишининг ўзида мавжуд бўлган ва ўз имкони даражасида ишлаб топган ҳалол маблағи билан кифояланиб, оз бўлса ҳам унинг созлигини ҳисобга олиб мамнуният билан кун кечиришидир. Қаноатлилик кишига хотиржамлик келтиради.

3. Яқинлик, дўстоналилик — иш юритишда, муомалада бошқа шахсларнинг ҳаққи-ҳуқуқини, шахсиятини ҳурмат қилиш, бошқа миллатга мансуб инсонларнинг урф-одати, маданиятини, салоҳиятини эъзозлаш, ўзига яқин биродар кўриб дўстона муносабатда бўлишлик хислати.

4. Жонқуярлилик, меҳрибонлилик, қуюнчаклик — бошқалар дардига шерик бўлиш, ота-онага, етим-есирларга, қарияларга хизмат қилиш, ижтимоий муҳофаза ишларида фаол қатнашиш.

Яхши сўз ҳам садақа эканлиги ҳақида А. Навоий ёзади:

Яхши сўз бирла ҳожат аҳлин сўр,

Бермасанг яхши тўъмадин нафақа.

Не учунким расул қавли билан:

Яхши сўз бордур ўйлаким садақа.

5. Раҳмдиллик, мушфиқлик — инсон салоҳиётида бошқалар кўнглига очиқ йўл қолдириш, тўйига ҳам, азасига ҳам қатнашиш иқтисодий, маънавий кўмакка «лаббай» деб тайёр туриш ҳисси.

6. Олийжаноблик, олий ҳимматлилик — инсонларга яхшилик истаб яшаш ҳисси.

7. Болахонлилик, болажонлилик — ўзбекларга хос, мос ҳислат, кўп болалик, болалар учун яшаш, болалар дардини ўзлигидан юқори қўйиш, болаларга қайғуриш, кечиримли бўлиш ҳисси.

8. Атроф-муҳитга эътибор, муҳофазақорлик (экологик тарбияланганлик) — шахсда ёшлигидан бошлаб экологик тарбия ҳиссини шакллантириш керак, токи шахс мустақил ҳаёти давомида атроф-муҳит муҳофазасига жавобгарлик туйғусини ҳис этсин.

9. Иймонлилик, ҳотамтойлик — мусулмонларга кўпроқ хос ҳислат. Иймон инсоннинг, онланинг, қабилянинг, уруғнинг, миллатнинг кўнгли, дарди, саломатлиги. Иймонлининг уйида барака, ривожланиш, омад бўлади. Иймонлилик поклик, руҳий саломатлик мезони.

10. Байналминаллик, бошқа миллат вакилларини ардоқлаш, эъозлаш — байналминал маданият миллатлар, элатлар маданиятларининг йиғиндиси, инъикоси. Миллий маданият ривожланмас экан байналминал маданият ривожланмайди. Миллий маданият қанчалик ривожланса байналминал маданиятга шунча кўп ҳисса қўшилади.

11. Ғоявий содиқлик — Мустақил Ўзбекистоннинг келажаги буюк давлат бўлишига ишонч, давлатимиз, президентимиз олиб бораётган ички ва ташқи сиёсатига ишонч.

12. Мулойимлик, хушмуомалалик, назокатлилик, хушфеъллилик — доимо кўнгли очиқлик. Гапи, ишини самимий бажо келтириш. Хушмуомалалик ҳақида ҳадиси шарифда шундай ёзилади: «Аллоҳ таоло хушмуомалали ва очиқ юзли бандаларини дўст тутади».

13. Ўзрлилик, кечиримлилик — айб иш қилинганида кечирим сўрашга шошилиш, фарзандларни, ёшларни кечирини ҳисси.

14. Андишалилик — андишанинг оти қўрқоқлик эмас, андишалилик, ироданинг белгиси. Андишалилик кўпроқ ўзбекларга хос ҳислат. Катталар сўзига қулоқ солиш, даврада одоб сақлаш, ота-онага, катталарга, аёлларга ҳурмат-эҳтиром; сабр-тоқатли бўлиш ҳисси.

15. Сертакаллуфлилик, сермулозаматлилик — инсонлар ўзаро муносабатларида улар орасида ишончлиликнинг мезони.

16. Одамларга эл бўлишлилик, киришимлилик, ши-

рин суханлилик — инсон психик ҳолатига, темперамент турига, дунёқарашига, тўғри тарбияланганлигига боғлиқ бўлиб, характерни белгилайдиган асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Халқимизда бу одам, «кўпни кўрган», «таги тоза», ёки бўлмаса, «бу одам ҳеч қачон эл бўлмайди» деган иборалар юради.

17. Шахсий манфаатларни ижтимоий (жамоатчилик) манфаатига бўйсундириш, шахсий манфаатдан ижтимоий манфаатдорликни юқори қўяолишлилик, шахсият-парастликнинг тескарис, шахснинг авваламбор бошқалар, давлат нуқтаи назарини устун қўйиш ҳисси.

III. Ишбилармонлик, ишчанлик, уддабуронлик хислатлари:

Қунтлилик, тиришқоқлик, серҳафсалалик—касб эгаллаш, моҳир мутахассис бўлиш учун жуда зарур хислат. Фаолият ҳафсала билан бажарилса, мутахассис қунтли бўлсагина меҳнат унумдорлигининг юқори чўққиларига эришиш мумкин. Япония умумтаълим мактабларида махсус қунт дарслари киритилган. Ўқувчилар узоқ вақт давомида жуда майда қўл меҳнати билан шуғулланишиб ўзларида ҳафсалалик, қунтлилик малакаларини шакллантиришади.

Жавобгарлик, масъулиятлилик—сўз бергандан кейин бажаришлик, ишга, ўқишга масъулият ҳисси билан ёндошиш ҳисси.

Ҳалоллик, поклик — тадбиркорлик ишларида ҳалоллик, поклик асосий хислатлардан бўлиб, бўлғуси тадбирнинг муваффақиятли якунига кўп жиҳатдан боғлиқ. Шарқ бизнесменларининг хулосаларига қараганда ҳар бир янги тадбир бошланиши олдидан тадбиркор ўзи покланиб, ҳалол иш юритса бу тадбирнинг албатта ижобий бўлиши таъминланган бўлади.

Уринчоқлик, серҳаракатлилик, тиришқоқлик — тадбирни амалга оширишда биргина ҳалолликнинг ўзи етарли эмас. Бунинг учун шахснинг тиришиб, уриниб ҳаракат қилиши, доимо изланишда бўлиши лозим бўлади.

Мусобақавийлик, рақобатлилик, муқобиллик — ҳозирги бозор муносабатларига ўтишда рақобатлилик, бир ишни тезроқ, олдинроқ бажаришга шошилиш муваффақият келтиради. Мусобақавийлик ўқув жараёнида ҳам ўқув жараёнини активлаштириш омили ҳисоблана-

ди. Фаол талабаларни рағбатлантириш, юқори, тез ўзлаштирувчиларни экстернат дастурларига ўтказиш астойдилликни таъминлайди.

Ижро этувчанлик, ишчанлик, бажарувчанлик — ишлаб чиқариш ишини, ўқув ишини вақтида бажариш шахсни интизомлиликка, тартибга ўргатади, хотирани мустаҳкамлайди, турли салбий оқибатларнинг олди олинади.

Зўр берувчанлик, кучанувчанлик — ҳар бир тартибда шундай дамлар учрайдики ҳаракат қилиниб уриниш етарли бўлмай қолади. Ҳамма фикрни, кучни ишлатиб зўр беришга тўғри келади.

Малакалилик, салоҳиятлилик — малакалилик фақат билимлар билан ўлчанмайди. Малакалилик орттирилган билимларни кўникмаларга, малакага айлантирилсагина мутахассис юқори малакали ҳисобланади, меҳнати юқори баҳоланади, маҳсулотини доимо ижодий янгиликлар билан бойитиб боради.

Сифатлилик, юқори навлилик — маҳсулотни, тайёрланган мутахассисларнинг юқори сифатлилиги бозор иқтисодиёти шароитида ҳамма табақаларда муҳим аҳамият касб этади.

Ишни дўндиришлилик, ишни ўрнига қўювчанлик, ишни ўринлатмоқлик — шахснинг кўп йиллик қунт билан олиб борган ҳаракатлари натижасида топширилган ишни тез, унумли бажариш кўникмасини эгаллаши.

Чаққонлик, абжирлик, эпчиллик — шахснинг топширилган ишни кўп меҳнат, куч сарфламасдан усталлик билан бажариш кўникмасини эгаллаши.

Саранжом-саришталик, жо-бажо иш тутиш, батартиблик — шахснинг кийинишида, иш тутишда, муомаласида, одобда намоён бўладиган батартиблик кўникмалари.

Ишнинг ҳавосини олганлик, ишнинг ҳадисини олганлик — шахснинг автомат малакаларни шакллантириши. Кўп ўйламай ишни малакали бажариш кўникмаси.

Ишга лаёқатлилик, ҳормас-толмаслик, имконлилик — шахснинг узоқ муддат талаб этилган даражага ишга лаёқатлилигини сақлаб қола олишлилик кўникмаси. Лаёқатли хизматчи иш кунининг бошида ҳам, охирида ҳам бир хилда унумли, ҳам сифатли меҳнат қила олади.

Ташаббускорлик, тadbиркорлик, ишбилармонлик — шахснинг ҳали очилмаган йўлдан турли усуллар, имкониятлар топиб олға юра олиши, янгиликни, ташаббус-

ни қўлга олиб атрофдагиларни шу ишга сафарбар қила олиш кўникмаси.

Ақлга, мақсадга мувофиқлик, маъқуллик, ихтирочилик — рационал шахс ишни бажариш учун керакли аъзоларининггина жалб қила олиш кўникмасига эга бўлади, кам меҳнат қилиб кўп маҳсулот олади, кам куч сарфлаб кўп самара олади.

Чидамлилик, сабр-тоқатлилик, бардошлик, тоқатлилик, бақувватлик — шахснинг узоқ вақт катта кучланиш талаб қиладиган фаолиятда қатнаша олиш кўникмаси.

Мунтазамлилик, режалилик — шахснинг режали иш тутиш кўникмаси. Буюк Наполеон «фаолиятда, ҳаракатларда фақат олдиндан режалаштирилган нарсаларгина эришиш мумкин, ҳеч қандай тасодиф натижа бермайди» деган.

Жуда аниқлик, ўз вақтида бўлишлик, пухталилик — тадбиркорликда кўп нарса аниқ вақт билан ўлчанади, «вақтнинг кетди нақднинг кетди» — ҳалқимизда шундай нақл бор.

Тежамкорлик, эҳтиёткорлик, мўътадиллик — шахснинг тежамли иш юритиши, ишнинг кимидан чиқими-ни кам қилиб юритиш, доимо заҳирада бирон қисм мулкни сақлаши, эвида иш юритиш кўникмалари.

Ҳадиси шарифда, ҳар бир ишнинг салбий томонларини ҳисобга олиш айни эҳтиёткорликдир, дейилади.

Саҳийлик, очиқ қўллик, ҳотамтойлик, жўмардлик — тадбиркор шахс саҳий ҳам бўлиши, ҳотамтойлик кўникмалари соҳиб бўлиши керак.

IV. Шахснинг заковатлилик, идроклилик, зукколик хислатлари:

Зеҳнлилик, зийраклик — шахснинг табиат ҳодисалари, қонунларига, жамият иқтисодий жараёнларига оид қонуниятларини умумлаштира олиши ва ундан керакли жойда самарали фойдаланиш кўникмалари.

Хотиралилик — хотиралилик шахснинг энг асосий психик хислатларидан бири. Фаолиятда кўп нарса айнан хотирага боғлиқ. Физиологларнинг фикрича инсон организмнинг умр бўйи хотирада сақлаш мумкин бўлган имкониятларининг бир неча фоизигина ишлатилар экан. Демак, ҳар бир инсоннинг хотиравий потенциал имконияти тўлиғича ишлатилмайди. Хотира, хотиравий-

лик ўқишни, ишни қай даражада режали ташкил қилишга, вақтида ишлаб, вақтида дам олиб, вақтида овқатланишга боғлиқ жараён.

Мантиқийлик, изчиллик, теран фикрлилик—шахснинг ҳодисалар, қонуниятлар орасидаги ўзак боғланишлар тизимини, мантиқини туза олиш кўникмаси. Ҳар бир фаолиятда, хатти-ҳаракатда, дарсда ўқилган лекцияда, айбловчи ва оқловчи нутқида мантиқ бўлиши керак. Халқимизда «Гапингнинг тузи йўқ», деган нақл бор. Мантиқли маъруза, мантиқли дарслик, мантиқий илмий асар инсон томонидан тез тушуниб англанади, узоқ вақт хотирада сақланади. Биронта теорема, формула тез эсдан чиқиши мумкин, лекин теоремани исботлаш мантиқи, кетма-кетлиги эсдан чиқмайди.

Асослилик, исботланганлик, муҳрланганлик — шахснинг тайёрлаётган ахборотини нечоғлиқ асосли қилиб тайёрлаш кўникмаси. Ҳозирда қайси мамлакат халқи, фан, техника, технология, тижорат, валюта сиёсати ҳақидаги ахборотларга эга бўлса шу мамлакат ривожланган мамлакатлар қаторида бўлади. Шу жиҳатдан ўқитувчининг синфга олиб кираётган ахбороти ниҳоятда асосли бўлиши лозим.

Олдиндан айтиб берувчанлик, башоратгўйлик — ҳодисаларни, жараёнларнинг йўсинини олдиндан прогнозлаш, олдиндан айтиб бериш инсоннинг энг ноёб хислатларидан бири ҳисобланади.

Маълумки, лекциянинг иккита функцияси бор: 1. Умумлаштириш функцияси. 2. Олдиндан айтиб бериш прогностик функцияси. Агар лекция шу икки функцияни бажармаса у оддий суҳбат дарси бўлиб қолади. Лекциянинг прогностик функцияси деганда лекция ижтимоий жараён ҳақида бўлса, бирон қитъада, давлатда социал иқтисодий ривожланишнинг боришига қараб ривожланиш йўналишини, метёрини олдиндан айтиб бериш мумкин.

Ақлнинг ўткирлигини намоён қилмоқ — заковатлилик, шахснинг бирон-бир қарорга тезкорлик билан келиш учун ақлнинг ўткир бўлишини, тез-тез «чархланиб» туришини таъминлаш керак.

Ижодкорлик, топағонлик — шахснинг ўз фаолияти давомида, ҳанузгача ечилмаган муаммони ечиш, ихтиро қилиш кўникмаси. Ихтиро, ижод назарий ва амалий фанлар орасида ётадиган тилсим. Бу тилсим политехник билим, иқтидор ва кўникмаларга эга бўлган инсонлар-

гагина очилади. Ихтирочилик, ижодкорлик давлатнинг миллий бойлиги ҳисобланади.

Тушунарлилиқ, равшанлилиқ, лўндалик — назария қанчалик ҳақиқатга яқин бўлса, шунчалик тушунилиши осон кечади, кўриниши содда бўлади. Мутахассисга иш топириллаётганида ҳам, талаб қилинаётганида ҳам масала лўнда, аниқ ва равшан бўлиши таъминланиши даркор.

Танқидийлик — шахс ўз фаолиятида ишга танқидий муносабатда бўлиши, ўз хатти-ҳаракатларини танқидий нуқтаи назар билан кузатиши муҳим хислатлардан ҳисобланади.

Хабардорлик, омилкорлик — шахснинг ўз мутахассислиги бўйича тўлиқ маълумотга эга бўлиши, ўз соҳасининг дунёвий жараёнлардан таҳлилга мослаш, улардан ўрганиш кўникмаларини ўз ичига олади.

Саводхонлилиқ, билимдонлилиқ — шахснинг тили, ёзуви нечоғлик тўғри, адабий бўлиши, ишлатган ибораларини қисқа мантиқли, тушунарли қилиб баён этиш кўникмаси.

Одатдан ташқари фикрлаш — шахс талантининг мезони, ўзига ҳослигида, бошқалардан фарқли ўлароқ янги фикрлаш кўникмаси.

Ҳайратлилиқ, ҳайратмандлик — шахс нозик жараёнларни, фактларни ниҳоятда синчковлик билан кузата олиши, бу жараёнлардан ҳайратланиб янада янги натижалар олишга қизиқиш кўникмалари.

Қизиқувчанлик, ишқибозлик — шахснинг табиатан табиатга, турли жараёнларга, фанга, санъатга қизиқувчанлиги. Психологик ички мотивация, шу жумладан, ишқибозлик кўпинча ташқи таъсирдан устун туради.

Синчковлик, диққатлилиқ — ҳозирги ахборотни, айтиқса компьютерлар ёрдамида асраш, ишлов бериш даврида синчковлик хислати ва аниқ жавоб топиш учун жуда ҳам қўл келади.

Чуқур билимдонлилиқ, савиялилиқ — савиялилиқ фақат билимдонликига эмас, балки ҳар томонламалилик, ҳозиржавоблилиқ мезони.

V. Иродавийлик хислатлари:

Серғайратлилиқ, серҳаракатлилиқ, қатъиятлилиқ — шахс темперамент турига, типига мос серҳаракатлилиқ даражаси фаолиятнинг самарадорлигини белгилайди.

Чаққонлик, эпчиллик, уддабуронлик — шахс саъй-ҳаракати самарали бўлиши учун уддабуронлик хислатларига эга бўлиши керак. Бу хислат ҳам билвосита шахс эҳтироси типларига боғлиқ.

Вазминлик, сиполилик, босиқлик, камсуқумлилик — вазминлик, сиполик иродавийлик белгиси, иродаси кучли шахсдагина вазминлик белгилари бўлиши мумкин.

Жўшқинлик, серзавқлик, иссиқмижозлилик — шахснинг фаолиятида завқи-шавқилик, жўшқинлик, кўтаринки руҳ билан иш юритиш одати, қалтис вазиятларни серзавқлик билан енгил, жанжаллашиш ўрнига одамлар кўнглини кўтариш, шахсий намуна кўрсатиб одамларни ўз ортидан эргаштириш кўникмалари.

Зардаси тезлик, серзардалилик — шахснинг эҳтирос турига боғлиқ хислати, айрим ҳолатларда зардали шахснинг иши юришади, атрофдагиларнинг уюшиши осонлашади, кўп ҳолларда ижобий натижа беради.

Бир сўзда туришлилик, қатъиятлилик, қатъийлик — шахснинг мақсад йўлида оғишмай қилган фаолияти. Агар раҳбар тез-тез ўз қарорини ўзгартираверса тез субути кетиши мумкин. Уқитувчи бир қўйган талабини оғишмай талаб қилаверса охири ижобий натижага эришиши мумкин.

Ташаббускорлик, илғорлик — шахснинг тезкорлик, тиниб-тинчимаслик, тадбиркорлик хислатлари. Ташаббус жуда ҳам жавобгарлик талаб этадиган хислат. Аммо айрим шахслар учун ташаббус билан чиқиш ва айниқса шу ташаббусни амалда бажариш билан боғлиқ фаолиятни амалга ошириш ҳеч қандай қўшимча қийинчилик туғдирмайди.

Интизомлилик, босиқлик, уюшганлилик — шахс характеридаги энг асосий хислатлардан бири. Интизом ишни, фаолиятни ташкил қилишнинг асоси. Интизом бўлмаса ишлаб чиқариш ҳам, оддий дарс ҳам ўз мақсадига эришмайди. Интизомга берилувчан шахслар бор, интизомга қийин бўйсунадиган инсонлар бор. Агарда ҳамма интизомга бўйсунса ҳар қандай қийинчиликни енгил, мақсад сари илдам одимлар билан юриш имконияти туғилади.

Интизомлилик — бу фаолиятнинг керагича ва маслаҳатга мувофиқ равишда амалга оширилишига куч етмоқлигидир. Емоқ-ичмоқда, уйқуда, иш, касбда, ҳар бир ишда интизомдан чиқмаган одам бахту саодатга эришади.

VI. Эҳтиросли хислатлар

Шодмонлик, ўз ҳаётидан розилик, бахтиёрлик, кўтаринкилик, тантанаворлик, қувноқлик, хушчақчақлик — психологик жиҳатдан шахснинг доимо қувноқ юриши, иш фаолиятини яхшилашга, турли руҳий касалликларнинг олдини олишга, оғир шароитда ҳам атрофдагиларнинг кайфиятини, тез чарчамасликнинг олдини олиш имконини беради.

Ҳазил-мутойибалик, ҳазилкашлик, жойида усталик билан ишлатилган ҳазил фаолиятда ҳам, одамлар ўртасидаги муносабатларда, дипломатияда жуда катта аҳамиятга эга. Бир томонда ҳазилни усталик билан ишлатиш бўлса, иккинчи томондан шу ҳазилни тушуна биллиш, ҳазил қила олиш ҳисси бор.

Ишонувчанлик — шахснинг ижобий хислатларидан бири, бошқаларга ишонч ҳисси. Ҳамма ҳам шундай хислатга эга бўлса олам гулистон бўлур эди. Лекин ҳар доим ҳам шундай бўлавермайди. Иродали шахс ишонч ҳисси билан бошқаларни тарбияламоғи даркор.

Кек сақламаслик, адоватсизлик, гина-қудратсизлик — мусулмончиликда аразлаш муддати уч кундан ошмаслиги керак экан. Агар уч кундан ортиқ аразлаб юрилса гуноҳ ҳисобланаркан. Афсуски айрим шахслар бир марта ўтган гинани умрбод эсдан чиқармай ўзига душман орттиришади.

Оташинлик, қизғинлик, жўшқинлик — барча шахсларга хос хислат, лекин баъзиларида бир оз намоён бўлади, баъзиларида эса ўта ошiq намоён бўлади. Бу хислат ҳам эҳтирос типига боғлиқ бўлади.

Уятчанлик, тортинчоқлик, мўмин-қобиллик — меъёридаги диёнатлилик инсонга ҳусн беради, атрофдагиларда унга нисбатан ижобий фикр уйғотади.

Озодалик, нозик табиатлилик — инсон эҳтиросли хислатларининг энг нафиси гард юқтирмаслик ҳисси ҳисобланади. Қаерда бўлмасин инсон ўзини озода тутса шунча руҳи пок, фикри-зикри яхши бўлади.

Юқорида кўрсатилган шахсий хислатларни шакллантириш ўқув-тарбия ишларининг асосий вазифаси ҳисобланади. Ҳамма мамлакатларда ҳам ана шундай ижобий хислатларни ўз халқида шакллантиришга ҳаркат қилинади. Ана шу маънода тарбиянинг умумий мақсади дунё педагогик жараёнида ягона мақсадга — умуминсоний хислатларни шакллантиришга қаратилади.

Фалсафа фани, унинг турлича қарама-қаршиликлари, турли оқимлари, назариялари билан бирга ягона бўлганидек, педагогика ҳам умумий мақсади бўйича дунёвий педагогик жараёнда ягона, бир жинсли деб қаралади. Гап ана шу мақсадларга қандай воситалар билан, қандай изчилликда ва қайси маънода эришишга боғлиқ. Бир мамлакат таълим ва тарбиянинг бир шаклини танласа, иккинчиси ўзгачароқ, учинчиси яна бир бошқача йўл тутди. Шу жумладан, халқнинг, элатнинг ўз удуми, одати, турмуш тарзи бор. Мана шу каби ўзига хослик таълим ва тарбиянинг ўзига хос шакл, восита ва услубларини, халқнинг умумий маданиятини белгилайди.

7-§. ТАЪЛИМ ҚОНУНИЯТЛАРИ

Таълимнинг қуйидаги қонунлари мавжуд: тарбияловчи таълим қонуни; ҳар қандай таълим фақат ўқитаётган, ўқийётган ва ўрганаётган объектнинг маълум бир мақсадга йўналтирилган ўзаро таъсири ёрдамида амалга оширилади; таълим фақатгина ўқитувчининг фаолияти ва ўй-фикрларга мувофиқ равишда ўқувчиларнинг актив фаолиятлари давомида юз беради; ўқув жараёни ўқитувчи ҳамда ўқувчининг мақсадлари мувофиқ келган ҳолда юз беради; алоҳида бир шахсни у ёки бу фаолиятни ўрганишга йўллаш уни ушбу фаолиятга жалб этиш орқали эришилади; таълимнинг мақсади, билим олишнинг мазмуни ва таълим методлари орасида доимий боғлиқлик мавжуд бўлади; таълимнинг мақсади таълим мазмунини ва методини белгилаб беради.

Таълим жараёни билан ижтимоий тизимлар ва шарт-шароитлар орасидаги қонуний алоқаларни ўрганиш имконини берадиган тизимли-таркибий тузилишни биз таълим қонунийатларини ўрганиш учун етакчи методологик манба, асос деб ҳисоблаймиз. Кейин эса таълим таркибига кирадиган ўқитиш ва ўрганиш жараёнлари орасидаги алоқаларни, энг охирида эса ўқув жараёнининг вазифалари, мазмуни, методлари, шакллари каби айрим таркибий қисмлар орасидаги алоқаларни қараб чиқиш лозим.

Таълим қонунийатлари таркибий қисм сифатида таълим жараёнига кирадиган, унинг қонунийатларидан келиб чиқадиган яхлит педагогик жараён билан кенг ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг ўзаро алоқаларини таҳлил этишдан келиб чиқади.

Таълим жараёни яхлит, бир бутун педагогик жараён таркибига кирадиган маълумот, тарбия, ривожланиш жараёнлари билан қонуний боғлиқдир. Демак, таълим ҳар дони маълумот бериш, тарбия ва умумий ривожланиш вазифаларини биргаликда амалга ошириш орқали шахснинг ҳар томонлама тараққий этишига кўмаклашади.

Таълим жараёни таълим олаётганларнинг реал ўқув имкониятларига боғлиқ бўлади. Бу имкониятлар шахснинг таълим олиш шарт-шароитига ташқи ва ички муносабатларнинг мувофиқ келишидир.

Таълим жараёни қонуний равишда у содир бўладиган, амалга ошадиган ташқи шарт-шароитларга ҳам боғлиқдир. Мактабда таълим учун мувофиқ келадиган махсус ўқув-моддий, ахлоқий-руҳий ва эстетик шарт-шароитлар яратиш керак. Шу билан бирга қўйилган вазифаларни ҳал этиш учун зарур вақтга ҳам эга бўлиш лозим.

Шундай қилиб, биз таълимнинг ҳамма жараёнлари билан асосий алоқаларини, боғлиқликларини, шунингдек, таълим учун ички ва ташқи шарт-шароитларнинг ўзаро алоқада бўлишини қараб чиқдик. Энди таълимнинг таркибий қисмлари орасидаги қонуний алоқалар, боғлиқликларни, яъни ўқитиш ва ўрганиш жараёнлари орасидаги, шунингдек, уларнинг вазифалари, мазмуни, методлари (усуллари), воситалари ҳамда ташкил этиш шакллари орасидаги алоқаларнинг боғлиқлигини таърифлашга ўтиш мумкин.

Ўқитиш ва ўрганиш жараёнлари, бир бутун таълим жараёни тизимида қонуний равишда ўзаро чамбарчас боғлиқдир. У ўқувчиларнинг фаолликлари билан диалектик равишда мувофиқлашиб кетадиган мактабдаги ўқув жараёнининг моҳиятини белгилайди.

Таълимнинг мазмуни жамиятнинг эҳтиёжларини, фаннинг ривожланиш мантиқи ва даражасини, таълим учун реал ўқув имкониятлари ҳамда ташқи шарт-шароитларнинг мавжудлигини акс эттиради. Бу қонуният таълимнинг ҳаёт билан боғлиқлиги, шахсни ҳар томонлама ривожлантиришга йўналганлиги каби аввал тилга олиб ўтилган қонуниятларда ўз аксини топади.

Рағбатлантиришнинг усул ва воситалари, ўқув фаолиятини ташкил этиш ҳамда назорат қилиш қонуний равишда таълимнинг вазифалари ва мазмуни билан боғлиқдир.

Агар педагог вазифанинг мазмунини, рағбатлантириш усуллариини тўғри танлай олса, назорат ва ўқувбилиш фаолиятини тўғри ташкил этса, мавжуд шартшароитларни ҳисобга олса ҳамда уларни яхшилаш чораларини кўрса, ўқувчиларни ривожлантириш, тарбиялаш, маълумот беришда мустақкам натижаларга эришади.

Шундай қилиб, биз ўқув жараёни учун характерли бўлган бир бутун дидактик қонуниятларнинг доираси ва улардан келиб чиқадиган асосий боғланишлар ҳақида қисқача тўхталиб ўтдик.

Таълим ўқувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ташкил этилади, аммо унга мувофиқлашиш асосида эмас, балки фаолиятнинг янги турларини лойиҳалаш, ўқувчилар ақл-идрокини ривожлантиришнинг янги даражаларини жорий этиш асосида эришилади.

Инсон ва унинг ўқув-билиш фаолияти ҳақида ҳамма фанларнинг ютуқлари бизнинг дидактик қонуниятлар ҳақидаги тасаввурларимизни бойитишга таъсир кўрсади. Таълимнинг қонуниятларидан дидактиканинг принциплари келиб чиқади.

8-§. ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ ПРИНЦИПЛАРИ

Таълим ва тарбия тушунчалари бир-бирига чамбарчас боғлиқ тушунчалар бўлганлиги сабабли педагогикадаги таълим ва тарбия принципларини ҳам биргаликда кўриб чиқамиз.

Педагогикада фан сифатида асосий қондалар, ғоялар мавжуд. Бу ғоялар таълим самарадорлигини, қўйиладиган талабларнинг изчиллигини таъминлайди. Таълим ва тарбия принциплари жамият ижтимоий эҳтиёжларидан келиб чиқиб педагогика назарияси ва амалиёти ютуқларига кўра ўзгариб, такомиллашиб боради.

Тарихда педагогика принципларини аниқлаш бўйича турлича ёндошувлар мавжуд бўлган. Масалан: 16 асрда Я. А. Коменский таълим принципларини табиатга қиёслаб ўрганишни яъни, ўқувчиларга табиат қўйнида бевосита таълим беришни, табиатда қандай мутаносиблик бўлса таълимда ҳам худди шундай мутаносибликка эришишни таклиф этади. 17—18-асрларда маданий жиҳатлардан мутаносибликка эришиш принциплари илгари сурилади. Ҳозирда таълимнинг илмийлик прин-

ципи, ўқувчилар имкониятлари ва ёш хусусиятларини ҳисобга олиш принципи, кўргазмалилик принципи, таълимда мунтазамлилик ва давомийлик принципи, таълимнинг ҳаёт билан боғлиқлиги, таълим жараёнида ўқувчиларнинг фаоллиги ва онглилиги, таълим ва тарбиянинг тарбиявий характери каби кўпгина принциплари мавжуд.

Таълим ва тарбиянинг баъзи принципларини изоҳлаймиз. Ҳар қандай таълим тизимида таълим вазифалари жамият томонидан ғоявий йўналтирилади. Бизнинг мустақил Республикамиз мисолида таълим ва тарбия умуминсоний қадриятларга йўналтирилган бўлиб, ўқувчиларда барча инсонларга мос ижобий хислатларни шакллантиришни кўзда тутди. Таълим ва тарбия жараёни турли партия ва оқимларнинг таъсиридан озод қилинади. Тарбияда ўзбекларга хос урф-одатлар, удумлар, анъаналарга амал қилиш кўзда тутилади. Истиқлол мустақиллик мафкураси ўзбекона таълим-тарбиянинг асоси қилиб олинади. «Шу Ватан барчамизники», «Ватани севмоқ иймондандир» ғоялари, ҳур Ўзбекистон мадҳияси, Ўзбекистон Республикасининг миллий байроғи таълим ва тарбиянинг асоси ҳисобланади. Мустақиллик — ислоҳот — таълим-тарбия, булар бир-бирлари билан эгизакдирлар. Шунинг учун ҳам Президентимиз И. А. Каримовнинг барча асарлари нафақат фанининг иқтисодий, сиёсий соҳаларига, балки ҳозирги замон педагогикаси фани тараққиёти ва равнақига самарали ҳисса бўлиб қўшилди. Улар инсониятнинг янгича тафаккур оламини тадқиқ этишга йўл очиб берди. Маърифий-ахлоқий принципларни ислоҳ қилиш борасида амалий қўлланма ҳамда йўлланма вазифасини ўтайди. Мустақилликнинг моҳияти таълим ва тарбия сабоғининг йўналишини белгилайди. Мустақиллик — бу иймон ва эътиқод эркинлиги, миллий қадрият, маънавият ва маданият, маърифат ва дин-диёнат озодлиги демак. Шу боис ёшларга бериладиган таълим ва тарбия ватанига, миллатига, халқига эътиқод қўйишдан бошланади. Иймон тушунчаси эътиқод билан бир қаторда туради, инсон ахлоқ-одоби, илм олиши, маданият ва маърифатли бўлиши каби яхши хислат ва фазилатларни ўз ичига қамраб олади.

Таълим мазмуни ўқувчиларни ҳаққоний илмий далиллар, тушунчалар, қонуниятлар, назариялар билан таълимлаштиришни назарда тутди. Бунинг учун ўқув мазму-

нига фақат илмий асосланган, тажрибада тасдиқланган, ўқув фани ва фаннинг мазмуни орасидаги қонуний алоқаларга асосланган илмийлик принципини қўллаш даркордир. Назарий билимларнинг амалдаги қўлланилиши, назарий билимларнинг амалий билимлар билан боғлиқлиги ҳар бир ўқитувчининг ахборотидан сезилиб туриши керак. Ҳар бир фан бўйича, айрим олинган соҳа бўйича фан янгиликлари доимо изоҳланиб борилиши даркор. Бевосита дарс давомида илмийлик принципи фақат илмий ахборотни бериш билан чегараланмайди. Ахборот, илмий қайдномаларнинг қаердан келиб чиққанлиги, сабаб, натижаларнинг таҳлили, тарихийлик принципини қўллаш ҳам илмийлик принципини таъминлайди.

Таълимнинг ҳаёт билан, ижтимоий ҳаёт амалиёти билан боғлиқлиги принципи ҳақида гап кетганида жамиятимизда туб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг моҳиятини таълим ва тарбия мазмунига нечоғлик сингиб кетганлиги тушунилади.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримов эълон қилган бозор иқтисодиётига ўтишнинг тамойилларини фақат Ўзбекистон Республикасигагина хос мустақил йўлини таълимнинг барча жабҳаларига сингдириш даркор. Бунинг учун Республикамиз социал-иқтисодий ривожланишига оид кўрсаткичлар, иқтисодий йил якунларига оид факт ва материаллар, янгилик ижодкорлари ҳақидаги очерклардан фойдаланиш яхши натижаларга олиб келади. Шу билан бирга мисоллар тўпламидан ишлаб чиқариш ва ижтимоий ҳаётни ривожлантириш нуқтан назаридан муҳим аҳамиятга эга бўлганларини танлаб олиш учун ҳам зарурдир. Бунда ўқитувчиларнинг доимий равишда илмий-таълимий, иқтисодий, тадбиркорлик журналларида баён этилган маълумотлар билан мунтазам танишиб боришлари ёрдам беради. Булардан ташқари ўқувчиларга ўзлари топган мисолларни ҳам келтиришни, ўқитувчининг намоиши этган нарсаларини ўзларининг ҳаётий кузатувлари билан тўлдиришларини маслаҳат бериш фойдалидир.

Шуни назарда тутиш керакки, таълимнинг ҳаёт амалиёти билан боғлиқлиги маҳаллий шароитлар билан чегараланмаслиги лозим. Ўқувчиларни жаҳондаги техника ва технология тараққиёти билан, Ўзбекистоннинг сиёсий ва иқтисодий мустақилликка ўтиш жараёнлари билан таништириб бориш мақсадга мувофиқдир.

Ўқувчилар томонидан янги билимларни ўзлаштириш жараёнининг муваффақиятли бориши учун ўқув материалининг ҳар бир таркибий қисми мантиқий равишда бир-бири билан боғланиши шарт. Бунда кўникма ва ма-лакалар маълум бир тартибда, тизимда мунтазам жой-ланиши кўзда тутилади. Бундай талабни таълимда **мунтазамлик принципи** адо этади. Мунтазамлик таъ-лим ва тарбиядаги зарур физиологик қонуният ҳисобла-нади. Ўқув материали мантиқий боғланишда ўрганил-гандагина мустаҳкам ёдда сақланади. Мунтазамлик принципи фанлар бўйича тузилган дастурларда, ўқув режаларида, дарслик, ўқув қўлланма ва методик тав-сияномаларда амалиётга татбиқ этилади. Мунтазамлик ҳодисалар, тушунчалар, далиллар орасидаги ички ало-қалар, назарий қоидалар билан амалий ишларни бажариш ўртасидаги мантиқий боғлиқликларни ўрнатиш ор-қали амалга оширилади. Бу принцип ўрганилаётган материалдан етакчи тушунчаларни аниқлашни, уларнинг бошқа тушунчалар билан алоқаларини ўрнатишни, таъ-лимдаги баъзи бир умумий қонунларни ёритиб бериш учун улар ривожланишининг манбаини очиб берадиган маълум бир мунтазамликка, кетма-кетликка риоя этиши-ни талаб этади.

Мунтазамлик принципи амалга оширилаётганда ал-батта фанлараро интегратив боғланишликни кўзда ту-тиш муҳимдир. Масалан: назарий механика қонуният-лари материаллар қаршилиги ва механизмлар назария-сида ҳам қўлланилади. Албатта мунтазамлик принципи бевосита ўқув-тарбия жараёнида қўлланилаётган пайт-да ижодий ёндошишни талаб этади. Яъни ҳар бир педа-гогик ҳолат учун мақсадга мувофиқ бўлган мунтазам-ликни танлашни назарда тутати.

Мунтазамлик принципи бевосита фан бўйича тузи-лаётган дарс режасини яратишда қўл келади. Бунда ўқитувчи мавзунинг айрим масалаларини ўрганиш тар-тибини белгилайди, амалий ва назарий ишларнинг уз-вийлиги, такрорланишини ва ўқув материални ўзлаш-тириш даражасини назорат қилиш тартибини аниқлаш-тиради. Масалан: тушунчалар, теоремалар илгарироқ ўрганилса мустаҳкамловчи машқлар эса назарияни ўр-ганишнинг давоми бўлади. Бу принцип ўқувчилар ўқув фаолиятини ташкил этишнинг ҳам асоси ҳисобланади.

Таълим ва тарбиянинг бирлиги принципи таълим жа-раёнида ўқувчиларни янги-янги илмий билимлар билан

қуроллантириш ва ўзлаштирилган билимлар асосида умуминсоний сифатларни шакллантиришни таъминлайди. Ўқув предметларининг ҳар бир, ҳатто, айрим тема ва темачалари ҳам тарбияловчи характерга эга. Таълим жараёнида ўтилаётган тема ва темачаларнинг мазмунидан келиб чиқадиган тарбиявий томонлари тўғри белгиланади ва таълим билан бирга, бир бутунликда амалга оширилади. Таълим жараёнида тарбиялашнинг туб моҳияти ўзлаштирилаётган илмий билимлар орқали ўқувчиларнинг дунёқарашларини шакллантириш, шу жараёнда ўқувчиларга муайян умуминсоний маънавий, интеллектуал, тадбиркорлик, продавийлик ҳиссиётларини сингдириш ва шакллантирилган хислатларни ривожлантиришни кўзда тутати. Таълим ва тарбиянинг бирлигини таъминлаш таълимнинг турли ташкилий шаклларида ва хилма-хил ўқитиш методларидан оқилона фойдаланишга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Хусусан, таълим жараёнида ўқувчиларда тадбиркорлик, саранжомлилик, уюшқоқлик, интизомлилик, ҳамсинф ўқувчиларга нисбатан ҳамдардлик, меҳрибонлик ҳисларини тарбиялаш; баён қилинаётган ўқув материали касбий йўналганлигини, илмийлигини, тарбиявий аҳамиятини очиб берилиши; таълим жараёнида ўқувчи шахсни ривожлантириш, уларнинг қизиқишлари, активлиги, ташаббускорликларини оширишга қаратилган бўлиши керак.

Таълимда назариянинг амалиёт билан бирлиги принципи бевосита билиш фаолиятининг психологик асосларидан келиб чиқади. Яъни ҳар қандай билиш жараёни олдин тушуниш, англаш кейин умумлаштириш ва умумлашган билимларни мустаҳкамлаш ва ниҳоят мустаҳкам билим, иқтидор кўникмаларини амалда қўллашдан иборат.

Ўқув тарбия жараёнининг ҳамма жабҳалари ўқув фаолиятининг мазмуни, ўқитиш методлари, таълимнинг ташкилий шакллари — барчаларида назария билан амалиётнинг бирлиги — принципига асосланади. Назарий ўзлаштирилган билимларнинг амалий иқтидор ва кўникмаларга айланишининг ўзи алоҳида бир мураккаб жараён ҳисобланади. Бу жараённинг физиологик асослари чуқур ўрганилганида психологик ўзига хосликлар ҳисобга олинган тақдирдагина билимларни кўникмаларга айланиш жараёни бошқара олинади. Фақат шундагина назарий билимлар билан амалиёт ўртасида боғланиш занжирлари, боғланиш қонуниятлари очирилиши

мумкин. Ўрта мактаб ўқув жараёнида ўқувчилар томонидан фан асослари математика, физика, биология, химия кабилардан ўзлаштирилган назарий билим, кўникма ва малакалар ўқув-тажриба хоналарида, лабораторияларда, тажриба ер участкаларида, ижтимоий-фойдали ва унумли меҳнат жараёнларида қўлланилади. Бу машғулотлар уларни келгусида мураккаб илмий назарияларни амалда қўллай олишлари учун зарур бўлган тажриба билан қуроллантиради. Билиш жараёни фақат юқоридагидай ташкил қилинсагина ўқувчилар ўқув материалларининг туб моҳиятини тўғри тушуниб оладилар ва келажакдаги амалий фаолиятлари учун зарур билим, иқтидор ва малакалар билан қуролланиладилар.

Таълимда кўргазмалилик принципига амал қилиш ўқув-тарбия жараёнининг асосини ташкил этади. Таълим ва тарбияда кўргазмалиликдан фойдаланиш ҳақида Ал-Форобий кўпгина ибратли сўзларни айтиб қолдирган. Форобийнинг фикрига қараганда ўқувчиларни, шогирдларни уч тоифага бўлиш мумкин. Биринчи тоифаси (гуруҳнинг 3—5 фоизини ташкил этади) ўқув материални ўзлари мустақил ўргана олишади. Учинчи тоифадагиларни (булар 8—10 фоизни ташкил этади) мажбурлаб, зўрлаб ўқитиш керак, дейди. Ва ниҳоят иккинчи тоифа талабаларга (улар 85—90 фоизни ташкил этади) таълим беришда кўргазмалиликдан фойдаланиб, ўқув меҳнатини жадаллаштириш ва бирмунча осонлаштириш имконияти туғилади. Кўргазмалилик принципи га амал қилинганида эшитиш органлари билан бир қаторда кўриш органларидан ҳам фойдаланилади. Халқимизда, «юз маротаба эшитгандан кўра бир маротаба кўрган маъқул» деган мақол бор. Кўргазмалилик зарур бўлган жойда меъёрида ишлатилса самарали натижа беради. Кўргазмалиликнинг меъёри бузилса, яъни кўргазма материали ҳаддан зиёда бўлса ёки ёритилаётган материалга онд (ёки онд эмас) материаллар дарс давомида осифлик турса ўқувчилар фикри асосий материал ғоясидан четга бурилади. Уларнинг тафаккур доираси тораяди ва аксинча кўргазмалилик керакли жойда етарли вақт ичида қўлланилса ўзлаштирилган билим ўқувчилар хотирасида узоқроқ сақланади.

Таълимда тушунарлилик принципи. Ўқитувчининг тарбиячи сифатидаги асосий функцияларидан бири фан темалари бўйича дарслик, дастур, ўқув қўлланмалари, илмий-оммавий ва бошқа адабиётларда тарқалиб ётган

ахборотни тўплаб, ундан керакли мазмунни танлаб олиб, уни ўқув материалига айлантиришдан иборат. Ўқув материални лойиҳалаш жараёнида бевосита тема бўйича ёритилаётган қонун-қоида ёки технологик жараённинг мантикий кетма-кетлиги билан бирга ўқув материални тушунарли бўлиши катта аҳамият касб этади. Ўқув материали фан бўйича янгиликлар ортиб боравергани сабабли тобора мураккаблашиб боради.

Бизда таълимнинг ташкилий шакли сифатида асосан синф-дарс тизимидан фойдаланилади. Биринчи синфга 6—7 ёшдан олинган ўқувчиларнинг психик ривожланиши кўрсаткичлари турлича бўлиши аниқ. Ўқитувчи томонидан берилаётган билим ва кўникмаларни ўзлаштиришга ўқувчиларда имконият мавжудми, ўқув материални ўзлаштиришга улар тайёрмилар? Ўқувчиларга ўқув материални англатиш учун нима қилмоқ керак? Шу қабилдаги саволлар ўқитувчи эртанги дарсга тайёрланиш жараёнида ҳал қилиш керак бўлган муаммолар ҳисобланади. Амалда кўпчилик ўқитувчилар бу масалани ечишнинг осон йўлини излашади. Яъни ўқув материални осонлаштириш йўлини тутадилар ва шу билан илмийлик принципини қўпол равишда бузадилар.

Илғор педагогик тажрибаларга асосланиб шунни айтиш мумкинки, тушунарлилик принципини дарсни яхши ташкиллаштириш, дарс мазмунига мос методлардан фойдаланиш, ўқувчилар ақлий активлигини ривожлантириш орқали амалга ошириш мумкин. Бу ерда ўқувчиларда ўқув фаолиятини ташкил қилиш кўникмаларини шакллантириш катта аҳамиятга эга.

Ўқитувчи ўқув материални ўқувчилар тушуниши осон бўлган оддий фактлардан бошлаши ва шу тариқа уларни бирмунча мураккаб материални ўзлаштиришга тайёрлаши лозим. Шу билан бирга жуда осон ёки ўқувчиларга яхши маълум бўлган материал уларнинг эътиборини сусайтиради. Ўқитувчининг вазифаси ўқувчилар тушуна оладиган, лекин шу билан бирга уларни ўйлашга, тасаввур қилишга ҳамда маълум даражада қийинчилигини енгишга мажбур қиладиган материални танлашдан иборат бўлмоғи лозим.

Маълумдан номаълумга ўтиш ҳам таълимнинг тушунарли бўлишини таъминлайди. Бу ерда ҳар бир янги дарс материали ўқувчилар илгари пухта ўзлаштириб олган билимлар асосида тушунтирилади. Ўқитувчи дарсда ўқувчиларнинг ўзлаштирган билимларидан ҳаётий

тажрибаларидан фойдаланади, янги материални тушунтиришда уларга маълум бўлган мисол ва фактларга асосланади.

Ўқувчилар билим эгаллашларини осонлаштириш учун ўқув материални осондан қийинга ўтилишини таъминлаш керак. Шундай шароит яратилганида ўқувчиларнинг ўз кучига бўлган ишончи ортади.

Бошланғич ва ўрта бўғин синф ўқувчилари билан ишланганида яқиндан узоққа ўтиш услуби яхши натижалар беради. Ўқувчиларга географик иқлим, ҳайвонот дунёсини таништиришда ишни аввал болаларга маълум бўлган ўсимлик ва ҳайвонлардан бошлаб, сўнгга узоқ ўлкалардаги ўсимлик ва ҳайвонлар билан таништиришга ўтиш керак.

Таълимда онглилик ва активлик принципни амалга ошириш ҳам билиш жараёнининг психологик асосларига тўла-тўқис таянади. Тартиб ва қондалар яхши ўзлаштирилса-да, айрим ҳолларда шу билимларни бевосита қўллаш жараёнида ўқувчилар қийналиши мумкин. Баъзан улар оддий масалаларни еча олмай қолишади. Демак, ўқувчи материални тушуниб етмасдан шунчаки ёдлаб олган. Ўқувчилар олган билимларини амалий ҳаётда фойдалана олишлари учун таълим бериш жараёнини актив фикрлаш жараёнига айлантириш керак.

Ўқигувчи тушунарли бўлиши учун китоб ва бошқа манбалардаги расмларни кўрсатар экан ўқувчиларда актив муносабат туғдиради ва ўзлаштириши лозим бўлган материал тўғрисида идрок ҳосил қилдиради. Конкрет материаллардан олинган таассурот болалар тафаккурини уйғотади.

Таълим принципларини қараб чиқишни якунлай туриб, фақат уларнинг бир-бирини тўлдириши, бир-бирига мувофиқ бўлишигина таълим тури, воситалари, услублари, таркибий тузилиши ва мақсадларини муваффақиятли белгилашини таъкидлаб ўтмоқчимиз. У ёки бу принципни муҳим деб кўрсатиш мумкин эмас, чунки бир хил таълимий ва тарбиявий мақсадларнинг ҳал этилиши бошқаларнинг ҳисобига бўлганлиги сабабли умумий самарадорлиқнинг пасайишини келтириб чиқаради.

Худди шунингдек, айрим принципларни етарли даражада баҳоламаслик таълим самарадорлигини пасайтиради, таълим принципларини яхлит, муштарак ҳолда қўллашгина замонавий мактаб вазифаларини муваффақиятли ҳал этиш имкониятини яратади.

9-§. БИЛИШ ЖАРАЕНИНИНГ ПСИХОЛОГИЯСИ

Билиш жараёнида инсонда муайян фаолият билан бирга ички руҳий фаолият ҳам юз беради. Бу фаолият шахснинг руҳий ривожланишига олиб келади. Хўш, таълим бирламчими, ривожланиш бирламчими? Бу саволга кўпчилик психолог олимлар жавоб беришга ҳаракат қилишган. Кўпчилик олимларнинг фикрича таълим бирламчи, ривожланиш иккиламчи, яъни ҳар қандай ривожланиш маълум даражада тўпланган билимларга асосланади. Билимлар мажмуаси — таълим ҳажм жиҳатидан кенгая боради. Сифат жиҳати яхшиланиши натижасида ривожланиш ҳам шунга узвий боғлиқ равишда рўй беради. Албатта, бу икки қирра орасида жуда ҳам узвий боғланиш мавжуд. Таълим жараёнида одам меҳнат қуролларидан фойдаланиш кўникмаларини эгаллаб олади. Ўз-ўзидан маълумки, кишиларнинг таълим мобайнида намоён бўладиган ижтимоий муносабатлари уларнинг руҳий фаолиятлари ривожланишига олиб келади.

Ўзбек педагогик психологиясининг ўзига хос томонларидан бири бурчларни шакллантиришга фаол йўналтирилгандир. Ривожланишни ҳисобга оладиган, уни таъминлайдиган таълим тизимини тузиш ўзбек миллий педагогикасининг асосий принципларидан ҳисобланади. Таълим ривожланишнинг бугунги даражасига эмас, балки ундан бир қанча даража юқори бўлган, ўқувчи ўқитувчининг раҳбарлиги остида етиши мумкин бўлган ривожланиш даражасига асосланиши лозим. Педагогик психологиянинг яна бир муҳим томони ҳар бир ёш даври учун ўзига хос ўқув меҳнат фаолиятини белгилашдир. Мактабгача ёшдагилар учун билим жараёни асосан яккама-якка ва жамoa бўлиб амалга ошириладиган ўйин орқали, бошланғич синф ўқувчилари учун ўйин билан биргаликда ўрганиш, ўрта синф ўқувчилари учун ўқув меҳнати, ижтимоий-фойдали унумли меҳнат, бадий санъат ижодкорлиги билан боғлиқ бўлган ҳунармандчилик меҳнати, жисмоний зўриқишни талаб қиладиган ўқув ишлаб чиқариш меҳнатларини уюштириш мумкин. Ўрта синф ўқувчилари етарли даражада актив, мулоқотга муҳтож, ўқув дастурини эгаллашда бирмунча фаоллик кўрсатадилар. Юқори синф (9—10—11) ўқувчилари ёшида ахлоқий фикрлар бирмунча мустақил, ўз-ўзини баҳолаш ва ўз-ўзини тарбиялаш, ўзини назорат

қилиш элементлари шаклланиб ва аксарият ҳолларда ривожланиб боради. Юқори синф ўқувчилари ёшида касбга қизиқувчанлик, касб танлаш билан боғлиқ ўқув фаолияти етакчи ўринни эгаллайди. Албатта ёш тоифасига бўлиниш бу нисбий тушунчадир. Амалда ҳамма ёш ўқувчиларга таклиф этиладиган ўқув меҳнати ва бошқа фаолият турлари уйғунлашиб кетади. Яъни, бу ҳар бир ёш даврида ўқувчи етакчи фаолият тури билан машғул бўлсин деган маънони билдирмайди. Ўқувчи шахсининг ҳар томонлама ривожланишини таъминлайдиган фаолият турларидан мунтазам равишда фойдаланиш даркор. Шу билан бирга фаолиятнинг етакчи турларини билиш педагогларга таълим-тарбия ишларини ташкил этишда ёш хусусиятларини эътиборга олиш имконини беради.

Шахсининг ривожланишида ўқув, ақлий меҳнат, ижодиёт билан бирга мулоқот фаолияти ҳам алоҳида ўрин тутади. Мулоқот билимларни ўзлаштириш учун шартшароит яратади, билиш жараёнини активлаштиради. Мулоқот ўқитувчининг ўқувчилар билан ўқув жараёнини ташкил қилишнинг бир шакли ҳисобланади. Мулоқотнинг амалда кенг қўлланиладиган турли шакллари мавжуд. Булардан энг мукаммали бу оғзаки мулоқотдир. Оғзаки мулоқот — яъни сўзлар айтилуви орқали амалга ошириладиган тури бир неча минг йиллик тарихга эга. Оғзаки мулоқот икки киши ўртасида, ўқитувчи — устознинг икки ва ундан ортиқ шогирдлари билан олиб борадиган мулоқоти, ўқитувчининг гуруҳ, синф, аудитория билан олиб борадиган мулоқоти, радио орқали ўтказиладиган мулоқот, телевидение орқали ўтказиладиган мулоқот, компьютер орқали ўтказиладиган мулоқот турларига бўлинади. Оғзаки мулоқотнинг ўзига хос устунликлари мавжуд. Биринчидан ўқитувчи оғзаки мулоқот учун алоҳида тайёргарлик кўради ва олдиндан унинг мазмунини бойитишга ҳаракат қилади, иккинчидан мулоқот ўқувчиларни доимо сўзлашга тайёр туришини талаб қилади, учинчидан ўқувчилар бошқа ҳамсинфлари, касбдошлари олдида ботиниб сўзлашга ўрганадилар, тўртинчидан ўқувчилар ўз ички фикр мулоҳазаларини сўзлар орқали мантиқий нутқга айлантириш кўникмасини эгаллай бошлайди, бешинчидан оғзаки мулоқот ўқувчиларда нутқ маданиятини ўстиради, адабий тўғри сўзлар ишлатишга ўргатади, олтинчидан оғзаки мулоқот талаффузни етувчанлигини таъ-

минлаш учун оғиз бўшлиқларини машқ қилдиради, еттинчидан оғзаки мулоқот жараёнида сўзлаш давомида фикрлаш кўникмасини шакллантиради, саккизинчидан оғзаки мулоқот ўқувчиларда аналитик, дедуктив алгоритмик фикрлаш кўникмаларини шакллантиради, тўққизинчидан оғзаки мулоқот ўқувчиларда шоироналик хислатларини, ваъзхонликда нутқни драмалаштириш орқали унинг таъсирчанлигини таъминлаш кўникмасини шакллантиради ва ўнинчидан оғзаки мулоқот ўқувчиларда билим, иқтидор ва кўникмаларнинг шаклланганлик даражасини назорат қилиш функциясини бажаради.

Ўқув-билиш фаолияти ўқувчилар томонидан ўқув маълумотларини ўзлаштириш билан бирга ички руҳий кечинмалар тарзида юз беради. Албатта ҳамма ўқувчилар ҳам ички руҳий кечинмаларини оғзаки мулоқот пайтида очиб-солишга ботинавермайдилар. Шунинг учун ҳам ўқув-тарбия жараёнида ёзма мулоқот ҳам кенг тарқалган. Ёзма мулоқот ўқувчилар, талабалар гуруҳида ўтказиладиган ёзма назорат ишлари, баён, уйда бажариладиган ёзма ишлар, реферат, курс иши, диплом иши шаклида амалга оширилиши мумкин. Ёзма мулоқот ўқувчининг ёзма нутқини янада ривожлантиради, кенг маънони қисқа сўзлар билан ифодалаш кўникмасини, ички кечинмаларини уялмай баралла ёритиш имконини беради. Ёзма мулоқот ўқувчилар хусниҳатини ва ниҳоят ўқувчилар билимини баҳолашда расмана расмий ҳужжат функциясини бажаради.

Кўпчиликни ташкил этадиган гуруҳларда оғзаки, ҳамда ёзма мулоқотни бевосита ўқув жараёнида, дарсда ўтказиш бирмунча қийинчиликлар туғдиради. Бундай ҳолларда мулоқотнинг бошқа шаклларида фойдаланилади. Улардан бири нигоҳий мулоқотдир. Ўқувчилар томонидан амалга ошириладиган ўқув фаолиятини уларнинг афти-ангорини кузатиш орқали ҳам назорат қилиш мумкин. Айниқса бу услуб гапирмайдиган, гунг ўқувчилар билан ишлашда имо-ишора тарзида қўлланилади.

Кейинги йилларда ахборот воситалари сифатида компьютерлар ва телевидениедан кенг фойдаланилмоқда. «Ахборотлар банки» кўрсаткичи бўйича ҳозирда ҳеч қандай восита ҳисоблаш машиналарига тенг кела олмайди. Бу ерда ўқувчилар билан бевосита мулоқот синфда, аудиторияда ўрнатилган гуруҳий компьютерлар билан ўқитувчи пультада жойлашган компьютер орасида амал-

га оширилиши мумкин. Оммавий ахборот воситаларида эса компьютер бутун бир корпорация, соҳа, вазирлик, туман ёки вилоят ҳажмида ёки давлатлараро кўламда амалга оширилган бўлиши мумкин.

Юқорида келтирилган воситалар фақатгина психологик нуқтан-назардан чуқур таҳлил қилингандагина ижобий натижалар беради. Бунинг учун билимларни ўзлаштириш жараёни нималарга боғлиқлигини аниқлаш даркор. Билиш фаолияти кишиларнинг ақлий фаолияти билан узвий боғлиқдир. Ақлий фаолиятнинг умумийлиги, тафаккурдан тежамли ва малакали фойдаланиш, мустақил фикрлаш — таълимнинг ривожланишига таъсир этади. Ақлий тафаккурнинг ана шу сифатлари таълим жараёнида ривожлана бориб ўзлаштириш самарадорлигининг ошишига кўмаклашади.

Таълим жараёнида фақат индуктив анализ, яъни айрим-айрим олинган билимларнинг умумлашган билимларга айланиши ёки бошқача қилиб айтганда осондан қийинга, оддийдан мураккабга ўтиши принциплари кечилиши билан чекланмай хусусий ўзига хосликларни дедуктив равишда ажратиб чиқариш жараёнини тўлиғича ҳамма параметрлари билан биргаликда кўриш ҳоллари ҳам учрайди.

Ўқувчилар амалга оширадиган таълим жараёнини икки томонлама тасаввур этиш мумкин. Биринчидан, дарс давомида ўқитувчи ахборот воситаси сифатида репродуктив таълим шаклини амалга оширади. Иккинчидан, ўқувчиларнинг дарс пайтида ва дарсдан ташқарида амалга ошириладиган ўқув ишлари тарзида юз берди.

Таълим жараёни бевосита ўқитувчи раҳбарлигида амалга оширилганида ўқувчилар ўқитувчи томонидан тақлиф этилган ўқув вазифаларини ҳал этиш тадбирларини бажарадилар, ўқитувчининг системали назорати остида ўқув фаолиятини вақти-вақти билан тўғрилаб борадилар, ўқитувчи раҳбарлигида ўқув фаолияти натижаларини таҳлил этадилар.

Таълим жараёни бевосита ўқитувчининг раҳбарлигисиз ўқувчилар томонидан мустақил амалга оширилганида ўқувчилар ўзларининг ўқув фаолиятини режалаштирадилар ва вазифаларини ойдинлаштирадилар, ўқув фаолияти давомида ўз-ўзларини назорат қиладилар, назорат натижаларига асосланиб ўқув фаолиятларини куч-

лари етганича тўғрилайдилар, ўқув фаолиятлари натижаларини ўзлари ва ўқувчилараро таҳлил этадилар.

Таълим жараёнида ўқитувчининг раҳбарлик, таълим бериш фаолияти билан ўқувчиларнинг ўқув фаолиятлари чамбарчас боғланиб кетади. Агар ўқитувчи ўқувчилар ўқув ҳаракатларини назорат қилиш билан бирга ўз фаолиятини ҳам тўғрилаб борса, ўқувчилар ҳам ўқитувчининг таъсири остида ўз ҳаракатларини тўғрилаб боришади, ўқитувчининг назорати таъсири остида ўқувчилар ҳам бевосита ўзларини ўзлари назорат қила бошлайдилар. Фақат ўқитувчи фаолияти билан ўқувчиларнинг ўқув фаолиятлари мана шундай муштарак, уйғунлашгандагина таълим жараёни яқдил, яхлит, бир бутунлигича ривожланади. Аксинча агар ўқитувчи бутун вужуди билан фаолият кўрсатса-ю, ўқувчиларни ўз ортидан эргаштира олмаса таълим жараёнининг вазифалари амалга ошмай қолади.

Ўқитувчи раҳбарлигида амалга ошириладиган мустақил ишлар давомида ўқувчилар ўқув ишларини мустақил бажарадилар. Бундай ҳолларда педагог ўқувчиларнинг ҳаракатларини бевосита йўналтириб боради, чунки унга қадар у ўқувчиларнинг олдига топшириқ, вазифа қўйган, топшириқнинг фаол бажарилишини рағбатлантирган бўлиб, топшириқнинг бажарилиш натижаларини таҳлил этишда иштирок этади.

Таълим жараёнида ўқитувчи ўқувчиларнинг биргаликдаги ёки ўқувчиларнинг алоҳида мустақил ўқув фаолиятлари билиш жараёнининг асосини ташкил этади. Булардан ташқари билимларни ўзлаштиришнинг ички жараёнлари ҳам мавжуддир. Шу нуқтаи назардан ўзлаштириш жараёнининг психологик тавсифини қуйидагича тасаввур этиш мумкин:

БИЛИШ ЖАРАЁНИ

қабул этиш (эшитиш)	тушуниш	англаш	умумлаш- тириш	мустаҳ- камлаш	қўллаш
---------------------------	---------	--------	-------------------	-------------------	--------

Қабул этиш (эшитиш, сезиш) ўқувчи сезги органларига таъсир этадиган ҳодисалар ва жараёнларнинг инсон тафаккурида акс этишидир. Қабул этиш жараёнига кўриш, фикр юргизиш, мулоҳаза юритиш билан бирга уларнинг аввалги тажрибалари ҳақидаги маълумотлар

ҳам киради. Инсон қабул этиш жараёнида ўзининг аввалги билимлари, амалий тажрибаларига суянган ҳолда ҳодисаларнинг айрим ўзига хосликлари, белгилари, шакллари, шу билан бирга ўқитувчининг товуш асосидаги маълумоти ҳам қабул этилади. Бу жараёнда педагог фаолияти ўқувчиларда сафарбарлик ҳолатини юзага келтириш, ўқувчилар сезги майдонларини кенгайтириш, ўқувчилар ҳаётий тажрибасига кенгроқ суяниши, кўр-газмали қуроллардан мувофиқ фойдаланиш, оғзаки нутқини ниҳоятда драмалаштириб, шоирона иборали сўзлар ишлатиб ўзига ром қила олиши билан изоҳланади. Булардан ташқари педагог ўқувчилар диққатини моҳирлик билан қўллаб-қувватлаб туриши, янги материални ўзлаштиришда ўқувчилар куч-ғайратларини фаоллаштиришлари лозим.

Қабул қилиш, эшитиш, сезиш ўрганилаётган манбани тушунишга ўтиши керак. Тушуниш айрим жараёнлар, ҳодисалар орасидаги боғлиқликлар, воқеа ва ҳодисаларнинг келиб чиқиш сабабларини, матн мазмунининг моҳиятини очиш ва ҳоказолардан иборат. Изоҳланаётган ўқув материали тушунарли бўлиши учун ўқитувчи ўқувчиларни ўз фикри ортидан эргаштира олиши, аниқ манتيкий баён этиши муҳимдир. Хусусан таълимни шу хусусда қуриш керакки, токи ўқувчиларнинг ўзлари ўрганилаётган ашъвий далилларни, тажрибавий маълумотларни қиёслашга жалб этилсин, уларнинг илк сабабларини изоҳласинлар, ўзларининг баъзи бир мустақил хулосаларини чиқарсинлар.

Тушунилган ҳодиса энди атрофлича фаҳмланиб англаниши керак. Маълумотни англаш тушунишдан кўра кўп қирралироқ, чуқурроқ ҳисобланади. Англаш давомида тушунилган ҳодиса янада бойитилади, ўзаро сабабий боғланишлар янада конкретлаштирилади, ўқувчида ўзига ишонч янада ортади. Англашнинг самарали амалга ошиши учун умум ўқув кўникма ва малакаларни, ақлий фаолиятнинг ҳар турли усуллари, яъни таҳлили, бўлаклаш, қиёслаш, муаммоли таълим усуллари билан кенг фойдаланиш лозим. Ўқувчилар суҳбатларга, тадқиқотли намоишлар ва тажрибалар ўтказишга жалб этилиши керак.

Билиш жараёнида умумлаштириш алоҳида ўрин тутади. Билим, иқтидор ва кўникмалар оддий элементлар бўлакчаларидан йиғилиб мураккаб билимларга, мураккаб кўникма ва мураккаб малакаларга айлана бошлай-

ди. Бундай айланиш албатта умумлашган билим, умумлашган кўникма, умумлашган малакалар пайдо бўлиши билан юз беради. Соҳа бўйича умумлашган билимлар бўлғуси мутахассисларнинг малакали иш бажарувларида қўл келади. Шундай умумлашган билим, иқтидор ва кўникмаларга политехник билим, иқтидор ва кўникмалар мисол бўла олади. Бундай умумлашган билим ва кўникмалар ишлаб чиқаришнинг умумий асослари, ишлаб чиқаришда кенг тарқалган технологик жараёнлар, операциялар, ишлаб чиқаришда кенг қўлланиладиган меҳнат усуллари қўллаш бўйича политехник малакалардан иборатдир. Умумлашган билимлар мутахассисга янги соҳани эгаллашда назарий билимларни эпчиллик билан амалда қўллаш имконини беради.

Умумлаштирилган билим, иқтидор ва кўникмани хотирада мустаҳкам сақланиб қолиши учун уни бутунча ёки бирон-бир бўлимини бир неча марта тасаввурдан ўтказиш лозим. Бу эса асосий ашёвий далилларни ёд олиш йўли билан, ўрганилаётган материалнинг баъзи бир жуда зарур таркибий қисмларини хотирага келтириш, ҳулоса чиқариш йўли билан олинган билимларни махсус равишда мустаҳкамлаш учун йўналтирилган ёзма ҳамда тажриба машқларини бажариш орқали амалга оширилади. Мустаҳкамлаш жараёнида қонуниятларни қўллашда ўқувчиларга ўзларининг шахсий мисолларини топиш хусусида топшириқлар берилса, мустаҳкамлаш ўқувчилар билимларини чуқурлаштиради, уларни янги вазиятга татбиқ этиш кўникма ва малакаларини ривожлантиради.

Ўзлаштирилган, умумлаштирилган билим иқтидор ва кўникмалар бирон-бир муайян ҳаётий шароитларда қўлланиши керак. Амалда қўллаш тажриба ишларини бажариш йўли билан, корхонадаги ўқув цехи, мактаб ер участкасидаги меҳнат фаолиятида амалга оширилса ўрганилаётган масаланинг амалий аҳамиятини очиб, билимларни кўп даражада мустаҳкамлаш ҳаётий бўлишини таъминлайди.

Амалда юқорида қайд этилган ўзлаштиришнинг ҳамма таркибий қисмлари алоҳида ҳолда учрамайди. Масалан, тушунишни ўрганилаётган материални англашдан ажратиб бўлмайди. Ўқувчи ўрганилаётган ҳодисани англаб кейин тушуниши ёки аксинча олдин тушуниб кейин англаши мумкин. Ўзлаштиришнинг ҳар бир таркибий қисмида бу жараённинг олдинги таркибий қисм-

лари албатта намоён бўлиб туради. Худди шунингдек ўзлаштиришнинг таркибий қисмлари; умумлаштириш, мустаҳкамлаш ва қўллаш ўзаро бир-бири билан синтетик равишда чамбарчас боғлиқ. Бунда ўзлаштиришнинг айрим таркибий қисмларини, уларнинг асосий вазифаларини билиш педагоглар учун ўзлаштириш жараёнини яхшироқ бошқариш имкониятини яратади.

Ўзлаштириш жараёнининг кетма-кетлиги дарс репродуктив тарзида, яъни анализ методи билан ўтказилганида намоён бўлади. Амалда ўқув материални ўзлаштириш муаммоли ҳаётий масалаларни ҳал этишдан бошланадиган ҳолатлар ҳам бўлиши мумкин. Ўқувчиларга муаммо ёки назарий хулоса таклиф этилади. Ўқув жараёнида назарий хулосаларни ҳаётда қўллаш, татбиқ этишдан назарий жиҳатдан тушунишга, англаш ва фикрлашга томон бошқариб борилади. Таълим жараёнига мана шундай дедуктив ёндошиш ўқитиш муаммоли метод билан ўтказилганида самарали натижалар беради. Албатта ўзлаштиришнинг қайси кетма-кетлигини танлаш таълим вазифаларига, таълим мазмунининг ўзига хосликларига, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўқув имкониятларига боғлиқ бўлади.

Ўзлаштириш жараёнининг самарадорлиги кўп жиҳатдан ўрганилаётган ўқув материални қанчалик асосланиши, ишончли далиллар билан тасдиқланишига боғлиқ. Ўқув жараёнини ташкил этар экан педагог ўқувчилар йўл қўйиши мумкин бўлган камчиликларни олдиндан кўрсатиши, яқин вақт мобайнида айнан қайси камчиликлар устида жиддий ишлаши лозимлигини ўқувчиларга ўқитиб бориши лозим. Ўқитувчи ўқувчилар томонидан ўқув материални ўзлаштиришга сафарбарлигини етарли даражада таъминлаши керак. Бунинг учун ўрганишнинг ижтимоий аҳамиятини тушунтириш юзасидан чоралар кўради. Таълимнинг илмий-техника тараққиёти учун, ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлаштириш учун, меҳнат унумини ошириш учун, жамиятимизнинг ижтимоий ва маданий тараққиёти учун аҳамиятини очиб берадиган ишонарли мисоллар танлайди. Айни вақтда педагог ўқувчиларни ўқишнинг субъектив аҳамиятини, яъни ушбу фанни ўрганиш унинг қобилиятларини ривожлантириши, касбий мўлжали ва ўзи қизикқан касбни эгаллашга яқинлашиб бориши учун нималар беришини тушуниб олишга ўргатади. Ўқувчиларга меҳнат жамоасидаги мулоқотга тайёрланиш учун

ижодий интилишларини (яъни лойиҳалаш, ихтирочилик фаолияти ва ҳоказолар) қондириш учун нималар беришини англашга ёрдам қилади. Буларнинг ҳаммаси мактаб ўқувчиларида янги мавзу мазмунидан, унинг долзарблиги ва муҳимлигидан келиб чиқиб, мазкур мавзунинг фаол ўрганишга имкон берадиган турткини топиб олиш кўникмасини шакллантиради. Шу билан бирга, ўқув жараёнида ўқитувчи талабчанлик ва рағбатлантиришнинг мақсадга мувофиқ нисбатини сақлаб туриши керак, чунки меъёр туйғусига риоя қилинмаса, биринчи ҳолда даҳшатга тушиш, қўрқиш, доимо жазони кутиш ҳолатлари вужудга келиши, бошқа ҳолда эса ўқитувчи ҳаддан зиёд рағбатлантирганида манманлиkning ривожланиши, ҳаяжонланиш вужудга келиши муқаррардир. Булардан ташқари ўзлаштиришнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан ўқувчилар ҳиссиётининг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади. Қувонч, қайғу, ваҳима, ҳайратланиш, уят, ачиниш, хафагарчилик, раҳмдиллик, норозилик, нафрат ва бошқа ҳиссий кечинмаларнинг ўқувчида кечиши ўқувтарбия жараёнининг боришига бевосита таъсир этади. Агар ўқувчилар асар қаҳрамонлари ғалабалари шуқуҳини улар билан ҳаёлан биргаликда бошдан кечирсалар, жудоликлар ва мағлубиятлардан қайғурсалар, ахлоқий меъёрларимиз бузилишига, кишилар хатти-ҳаракатларидаги адолатсизликка нисбатан муросасиз бўлсалар, уларда ҳиссий меҳрибонлик шунчалик кўп шакллана боради. Бадний асарларда, шеър, ашулалар, дostonлардан келтирилган мисоллар ўқувчилар ҳиссий ривожланиши самарадорлигини белгилаб беради. Ўқувчилар ҳиссий кечинмаларини ардоқлаш, сир сақламоқлик сифатдан ташқари ва дарсдан ташқари мулоқотларда намоён бўладиган самимият уларда ҳиссиёт ривожланиши учун жуда муҳимдир.

Гуруҳ ўқувчиларининг ҳаммаси ҳам бир хилда ҳиссий кечинмаларга берила олмайдилар. Шунинг учун ҳам ҳар бир ўқувчининг индивидуал психологик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ёндошиш мақсадга мувофиқдир. Заиф, суст ўзлаштираётган ўқувчилар учун махсус ютуқли вазиятлар ташкил этилиши керак. Суст ўқувчининг ҳам ютуқлари албатта бўлади. Ижобий ҳислатлар ўзига хосликларга мос вазифаларни онгли равишда танлаш йўли билан рўёбга чиқарилади.

Иқтидорли ўқувчилар билан ишлашда ҳам ҳиссиётнинг аҳамияти катта. Иқтидорли ёшлар мураккаб маса-

лаларни ечиш жараёнида қийинчиликларни бошидан ўтказишади. Шу билан бирга масала ечилганида чексиз қувонч туйғуси, ўз-ўзидан фахрланиш ҳисси пайдо бўлади, масала ечилмаганда эса қайғу чекиш ҳолатлари юз беради. Иқтидорли ўқувчилар кўпинча худбинроқ бўлиб ўсишади. Уларда ўз ўртоқларига нисбатан хайрихоҳлик кечинмаларини йўлга қўйиш жуда зарурдир.

Ҳозирда дунё педагогик жараёнида ўзлаштириш мустақиллиги асосий ўринда туради. Амриқо колледж, университетларида ўқувчилар шахсий активлиги биринчи ўринга қўйилади. Дарс давомида ўқувчилар мустақил ишларининг ҳажми тажрибаларни мустақил равишда ўтказиш, кузатишлар, масалалар ечишлар билан бойитилса, ўқувчилар ҳаётга янада яхши тайёрланган бўладилар. Дарсда беихтиёр муаммоли вазиятларни ҳосил қилиш, ўқувчиларни бу вазифаларни ечишдаги активлигини рағбатлантириш, «яхшисини ошириб, ёмонини, камчилигини яшириш», ўқувчиларни ўқув қийинчиликларидан ўзлари чиқиб олиш имкониятларини яратиб бериш ўқитувчининг вазифасидир.

Ўзлаштириш жараёнида ижодий тафаккурни ривожлантириш учун махсус усуллардан фойдаланиш зарур. Бунинг учун тадқиқий амалий ишларни бажариш, ижодий масалаларни ечишнинг оригинал вариантларини қидириб топишга хизмат этадиган машқлар ёрдам беради. Меҳнат ва техника юзасидан машқлар мобайнида оддий қурилмалар ва жиҳозларни лойиҳалаш ишларига, ихтирочилик ва кашфиётчиликнинг мумкин бўлган усулларига ўқувчиларни ўргатиш зарур. Шу билан бирга ўқувчилар бригадасидаги у ёки бу ишлаб чиқариш жараёнларини такомиллаштириш, корхонага ва ишлаб чиқариш комбинатига саёҳат давомида ишчиларнинг ихтирочилик фаолиятларини ўрганиш усуллари билан танишишлари лозим. Ижодий тафаккур ривожланишининг фойдали воситаси — шеър, ҳикоя, қўшиқ ва бошқа адабий шаклдаги топшириқларни ёзиш, тасвирлаш ёки мусиқий ижодиётдан фойдаланиш самарали натижалар беради.

10-§. ПЕДАГОГИК ТАДҚИҚОТ ФУНКЦИЯЛАРИ ВА МЕТОДЛАРИ

Илмий нуқтаи назардан дидактика таълим жараёнларини тушунтириш, ривожланиш истиқболларини кўр-

сатиш, амалда таълим-тарбия жараёнига таъсир этиш ва уларга баҳо беришни мақсад қилиб қўяр экан, қуйидаги функцияларни бажаради.

1. *Дискриптив функцияси.* «Дискриптив» сўзи инглизчадан олинган бўлиб, «ёритиш», «тасвирлаш» деган маънони билдиради. Тасвирлаш кўпинча диагностика типда тарқалган. У ўқув-тарбия жараёнида учраётган чекланишларнинг қай йўсиндалигини аниқлаш учун хизмат қилади. Педагогик диагностиканинг мақсади фақат содир бўлган чекланишларнинг шакли, ҳажми ва хусусиятини аниқлаш эмас, балки бу чекланишлар ўқув-тарбия тизимининг қайси бўғинлари сусайганлиги сабабли юз берганини аниқлашдан иборат.

2. *Тушунтириш функцияси.* Дидактик тадқиқотнинг бу тури экспериментлар ўтказиш билан боғлиқдир. Бу ерда таълим жараёнининг барча шароитлари сақланган ҳолда ўқув жараёнини ўзгартирувчи омиллар киритилиши натижасида дидактик тадқиқот ўқув-тарбия жараёнининг асосида ётган қонуниятларни очиш имконини беради.

3. *Педагогик тадқиқотларнинг таълим-тарбия жараёнларини олдиндан кўра билиш функцияси.* Бу ҳилдаги тадқиқотлар, изланишлар жараёнларнинг қандайлигини кўрсатиш билан бирга, жараён юз бераётган даврдан кейинги замонда қандай ўзгаришлар, қандай боғланган қонуниятли педагогик ва бошқа жараёнлар юз беришини олдиндан кўра билишга асос бўла олади. Шу билан бирга олдиндан кўра билиш функцияси содир бўлиши мумкин бўлган жараёнларни биз истаган йўналишда ривожлантириш имкониятларини ва уларга тегишли, етарли даражадаги объектив, ҳар томонлама ўйланган баҳо бериш имкониятларини ҳам яратади. Натижада юқорида кўрилатган тадқиқотлар ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак ўртасида мустаҳкам кўприк яшаш, таълим ва тарбия ҳақида кишилик жамияти тўплаган битмас-туганмас тажрибани тўла-тўқис келгуси авлодга татбиқ этиш учун тайёр кўрсатмалар, ҳулосалар ишлаб чиқиш имконини яратади.

4. *Педагогикада, хусусан дидактикада ўтказиладиган тадқиқотларнинг амалий функцияси* таълим жараёнидаги очилган қонуниятлар объектив дидактик ҳақиқатни янада чуқурроқ тушунишда ва бу жараёнларга тадқиқотчи нуқтаи назаридан амалий таъсир кўрсатиш имконини беради.

Педагогик тадқиқотларнинг функциялари бир-бирлари билан узвий равишда боғлиқдир. Нисбатан оддий, оммабоп ҳисобланган таснифлаш, тушунтириш тадқиқотлари таълим ва маорифнинг ҳозирги аҳволини ёритиш имконини юзага келтиради. Тажриба, экспериментал тадқиқотлар таълим қонуниятларини англаб етиш ва тушунтириш, энг асосийси бу жараёнларни тушунтирувчи назариялар яратиш имконини беради. Тушунтириш ва экспериментал маълумотларга асосланиб, келгусида юз бериши мумкин бўлган ҳодисалар хусусида дастлабки хулосалар чиқарилади ва истиқболдаги ишлар режаси ва дастури тузилиб, бевосита амалда татбиқ этиш жараёнига ўтилади.

Педагогик тадқиқотлар методлари

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон — келажаги буюк давлат» асарларида умуминсоний қадриятларга қайтиш ҳақидаги мулоҳазаларида таълим-тарбия масалаларини фаолликка асосланган принципларга ўтказиш, ўсиб келаётган ёш авлодни янгиликларни тез қабул қилишга ундаш, истиқлол яратган кенг имкониятлардан фойдаланиб, хўжалик ва маданиятнинг ҳамма соҳаларида юксак натижаларга эришиш ҳақида гап боради.

Бу янгича дунёқараш халқ таълимида илгари сурилган узлуксиз таълим ва шахс хислатларини ижодкорлик таълими орқали ривожлантиришда таълим назарияси олдига янада янги вазифалар қўяди. Бундай улкан масалалар айрим камчиликларни тугатиш, «ямаш» билан ечилмайди. Халқ таълими тизимини тубдан ўзгартириш, унинг ривожини учун педагогик, услубий, психологик шароитларни яратиш талаб этилади.

Амалиётдан шу нарса аниқ-равшанки, ҳар қандай илмий хулоса тажриба ва илмий тадқиқотларга асосланади. Педагогикада, хусусан таълим ва тарбияда илмий тадқиқотлар ҳеч қачон тўхтамайди ва узлуксиз давом этаверади.

Педагогик тадқиқотларнинг предмети сифатида мактаб ва бошқа ўқув юртларининг фаолияти, унинг мақсади, дастурий маъноси, ўқитувчи ва ўқувчилар фаолияти, ташкилий шакл ҳамда ижтимоий шароитлар хизмат қилади.

Дидактиканинг предмети таҳсил ва таълим билан боғлиқ турли шакл ва турларда юз берадиган ҳодисалар, фактлар ҳисобланади. Таълим ва таҳсил бошқа ижтимоий воқеликлардан ўзига хослиги билан ажралиб туради. Дидактик тадқиқотларнинг предмети ижтимоий фаолиятнинг алоҳида шакли дидактик фаолият ҳисобланиб, унинг мақсади таҳсил бериш ва ўзгариб бораётган тарихий идеаллар ва ижтимоий талаблар асосида одамларни қайта тарбиялашдир.

Дидактик фаолият ўқитувчи ва ўқувчиларнинг хатти-ҳаракатларидан иборат. Бундай фаолият натижасида ўқувчилар билим, иқтидор ва кўникмаларга эга бўладилар, ўз дунёқарашини, шахсий қадриятлар тизимини шакллантирадилар. Таҳсил натижасида ўқувчи шахсининг турли хислатлари шакллантирилади. Бундай ўзгаришларни кузатиш, ҳисобга олиш дидактик тадқиқотларнинг асосларидан ҳисобланади. Юқоридаги ўзгаришлар, бир томондан, ўқитувчининг дидактик фаолияти таъсиридаги ва ўз шахсий хатти-ҳаракатлари таъсиридаги ўзгаришлар орасидаги қонуниятларни очишга, уларни таҳлил қилишга имкон беради. Ўқувчилар ва ўқитувчиларнинг ўқув ишлари шароитлари, ҳаракатлари, таълим мазмуни, услуб ва воситалари орасидаги боғлиқликлар, табиат қонуниятлари қандай объектив характерга эга бўлса, шундай объектив характерга эгадир.

Таълим ва тарбияга тааллуқли хатти-ҳаракатларни тафаккурга асосланиб таҳлил қилиш педагогика ва дидактикада ягона усул ҳисобланади. Ян Амос Коменскийнинг «Буюк дидактика», Қ. Д. Ушинскийнинг «Инсон тарбия предмети сифатида» асарларида масалага шундай ёндашишни кўриш мумкин.

Ўқув-тарбия жараёни ҳақида жиддий хулосалар чиқариш учун мунтазам равишда олиб борилган кузатишлар, тажриба, фактларга асосланган эмпирик тадқиқотлар натижаларига асосланиш зарур.

Тадқиқотларнинг тарихий-таққослаш методлари

Тарихий методлар. Педагогик тадқиқотлар, хусусан, дидактик тадқиқотлар асосан ўқитувчининг дидактик фаолияти билан ўқувчилар таҳсили натижасида ҳамда ўқувчиларнинг ўз фаолиятлари натижасида улар шахси, билим, иқтидор ва кўникмаларининг ўзгариши ора-

сидаги боғлиқликни очишга қаратилади. Хўш, бундай боғлиқлик дидактик тадқиқотлар натижасидан олинганми ёки уларни яқин, узоқ ўтмишдан олса бўладими? Амалий ҳаёт бу муаммога ўзича жавоб беради.

Тарихий тараққиётнинг турли даврларида ижтимоий муносабатлар маълумотнинг мақсад ва вазифаларини белгилаб берган. Масалан, саноат ишлаб чиқаришини индустрлаштириш, илмий техникавий революция маълум даражада таълим ва тарбия мазмуни, шакллари ва услубларини танлашга таъсир кўрсатади.

Тарихан таълим-тарбиянинг барча ҳолларида юз берган ўзгаришларнинг хусусиятлари, тамойиллари, қонуниятларини ўрганмасдан туриб, маълумот масалалари ҳақида кенг тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас.

Тарихий педагогик тадқиқотларнинг мақсади шундай қонуниятларни аниқлашдан иборатки, бу қонуниятлар фақат яқин ва узоқ тарихни ўрганишни эмас, шу билан бирга таълимнинг ҳозирги аҳволини, ундан ҳам муҳими — келгусини белгилаш имконини бермоғи лозим.

Назарий таққослаш — солиштириш методи. Бундай педагогик тадқиқот халқаро педагогик тадқиқотларга асосан уч йўналишда олиб борилади. Биринчи йўналиш — турли мамлакатлардаги таълим ва тарбия тизимларининг умумий қонуниятларини аниқлаш. Дунёда юздан ортиқ таълим тизимлари мавжуд. Албатта, мустақил Ўзбекистон Республикасида эски таълим тизими асосида ишлаш мумкин эмас. Бошқа мамлакатларда амал қилиб турган таълим тизимларининг қулай ижобий томонларини юқорида кўрсатилган таққослаш-солиштириш тадқиқотлари асосида бизнинг таълим тизимимизга кўчириш мумкин.

Иккинчи йўналиш ҳар бир таълим тизимидаги ўзига хос хусусиятларни, уларни тасдиқловчи фактлар тўпламини, турли тарихий давлрлардаги ва турли тарбия муҳитларига оид ўзига хос томонларни аниқлашдан иборат.

Учинчи йўналиш таълим тизимларининг ички хусусиятларини аниқлаш, ўхшаш ва фарқли хусусиятларини белгилаб, уларнинг таълим тизимидаги умумий хусусиятлар билан боғлиқ аломатларини ва алоҳида хусусиятлари сабабларини аниқлаш имконини беради. Бу турдаги тадқиқотлар фақат статистик маълумотлар ва анкеталар натижасини таҳлил қилиш билан чегараланмайди.

Таълим тизимларини тадқиқ этиш махсус тайёргарликдан ўтган халқаро экспертлар гуруҳлари томонидан тегишли илмий-текшириш ташкилотлари билан ҳамкорликда ўтказилади. Бунинг учун илмий-тадқиқотнинг махсус концепцияси, усулларини танлаб олиш мезонлари ишлаб чиқилади ва матбуотда эълон қилинади. Кенг китобхонлар ва қизиқувчилар эътиборидан ўтган концепция халқаро педагогик уюшмалар томонидан тасдиқланади ва бевосита ишга киришилади.

Таълим тизимларининг ўхшашлик ва алоҳидалик аломатларини, уларнинг илдизларини, сабабларини аниқлаш бирмунча мураккаб бўлиб, маориф тизимларининг ютуқларини тадқиқ этувчи халқаро ассоциация экспериментлари каби атрофлича илмий-текшириш ишларини олиб боришни талаб этади. Таълим-тарбия омилларини тушунтириш ва уларга тасниф бериш назарий таққослаш-солиштириш усулларининг асосий қисми ҳисобланади. Албатта, ҳамма илмий-тадқиқотлар йиғилган фактларни тушунтириш билан иш тугамайди.

Бу турдаги изланишларнинг яна бир ўзига хослиги шундан иборатки, табиий фанларда умумий белгилар, атамалар, бирликлар мавжуд, педагогик (дидактик) тадқиқотларда эса бундай умумий халқаро бирлик ва атамалар деярли йўқ. Шунинг учун ҳам олинган натижаларнинг таснифи бирмунча субъектив тус олиши мумкин. Бундай ҳоллар таълим ҳақидаги статистик маълумотларга математик ишлов бериш орқали бирмунча тўғриланади. Масалан, бирон мамлакатдаги бирон йилда туғилган болаларнинг мактабларга қамраб олиниши ёки таълимга ажратилган миллий даромаднинг фоизи шу мамлакатнинг маориф масалаларига муносабатини асосан объектив белгилайди. Қолган омиллар таълим аҳволини белгилашда юқорида кўрсатилган статистик маълумотларни янада чуқурлаштиради.

Кузатиш методи таълим-тарбиянинг мазкур вақтдаги ҳолатини аниқлаш имконини беради. Кузатиш усулининг мақсади бор фактларни ёритишдангина иборат бўлмай, бизга олдиндан қўйилган мақсад бўйича аниқланиши лозим бўлган фактларни қидириш ва аниқлашдан иборат.

Кузатиш жараёнида тадқиқотчини қизиқтирувчи мумammo ва вазифалар кузатишни сайлаб (танлаб) ўтказишни тақозо этади. Тадқиқотчи муайян танланган

муаммони ҳисобга олиб, нимани кузатиш кераклигини танлаб олади. Шунинг учун ҳам у кузатиш натижасида ечилиши керак бўлган муаммони ҳали кузатишни бошламасдан олдинроқ билади. Натижада тадқиқотчининг кузатиш натижаларини умумлаштириши бирмунча осонлашади.

Кузатишга асосланган таснифлаш тадқиқотлари уч кўринишга эга: 1) обзор тадқиқотлари; 2) таълим-тарбия унсурлари орасидаги боғлиқликни аниқлаш; 3) изланиш тадқиқотлари.

Бундай шароитда кузатиш тўғридан-тўғри ёки бевосита амалга оширилади. Тўғридан-тўғри ёки бевосита кузатиш фактларни қабул қилиб олиш, тушуниб етиш ва ўлчашдан иборат. Қабул қилиб олиш — сезиш органлари ёрдамида текширувчи объект аниқ жойда турганлигини қайд қилиш; тушуниб етиш танлаб олинган, қайд қилинган объект олдиндан аниқ ёки ноаниқлигини аниқлашдан, ўлчаш эса шу объектнинг сонини аниқлашдан иборат.

Билвосита кузатиш объектни бевосита кузатиш имконияти бўлмаганда амалга оширилади. Шундай объектдаги шахснинг туғма қобилияти, имкониятлари, интизомлилиқ, ростлик, камтарлик, камсуқумлик каби хислатлари кириши мумкин. Бундай хислатларни бевосита кузатиш натижасида аниқлаш қийин. Шунинг учун ҳам тадқиқотчи ўзига қулай кўрсаткичлардан фойдаланади.

Бевосита ва билвосита кузатиш билан бир қаторда фаол кузатиш ҳам қўлланилади. Фаол кузатишда дидактик жараёнда бевосита тадқиқотчининг ўзи ҳам қатнашади ва жараённинг боришига таъсир этади. Бунда иштирок этишнинг ижобий томони шундан иборатки, тадқиқотчи бўлиб ўтаётган жараённинг икир-чикирларини тушуниб этади, бу эса ўқув жараёнини тадқиқот талабларига йўналтириш имконини беради. Бундай усул айрим камчиликларига қарамасдан, ижодкор-ўқитувчилар томонидан ўқувчилар фаолиятини фаоллаштиришда кенг қўлланилади.

Билвосита кузатиш тадқиқотчини ҳодисаларни ўрганишга кўпроқ жалб этишга имконият яратади. Машғулотлар стенограммалари, учинчи одам томонидан тайёрланган кузатиш баёнлари, фото-кинолавҳалар, расмлар, диаграммалар, статистик машғулотлар шулар жумласидандир. Бу ҳужжатлар педагогик фаолиятнинг

натижаларини ҳамда ижтимоий муҳит, хусусан ўқитувчи фаолиятининг ўқувчи шахсида уйғотадиган ўзгаришларни кузатиш имконини беради.

Илмий-текшириш мақсадларини аниқлаш тадқиқотчини қизиқтириб қолган муаммоли ҳолатни таҳлил қилиш эҳтиёжидан келиб чиқади. Бундай ҳолатни таҳлил қилиш ва унда маълум ва номаълумларни аниқлаш, қўшимча адабиётларни ўрганиш, тажрибали шахсларнинг бу масалага берган баҳоси тадқиқотчининг асосий ва қўшимча муаммоларини аниқлаш имконини беради.

Ўзгарувчан параметрларни аниқлаш ва таҳлил қилиш. Ўзгарувчилар — бу текширилаётган объектда турли аҳамиятга эга бўлган омиллардир, ўзгарувчилар — текширилаётган объектнинг бизни қай томондан қизиқтираётганлиги ҳақида ахборот беради.

Таълимнинг салмоғи, ривожланиш тезлиги, мактабнинг ютуқлари каби мураккаб ўзгарувчилар маълум шкалалар асосида тартибга келтирилади.

Муаммоларни гипотезалар занжирига айлантириш тадқиқот жараёнининг келгуси босқичи ҳисобланади. Тадқиқотнинг асосий муаммоси ёки шу муаммодан келиб чиқувчи саволларга тадқиқотчи дастлабки хомаки жавоблар қидиради. Изланиш давомида у янги қўшимча ахборотлар тўплайди ва жавоблар янада ривожланиб боради. Шундай қилиб, қўйилган саволлар гипотезаларга айлана боради, келгуси қидириш йўналишларини белгилаб беради, бошқача айтганда, ишчи гипотезага айлана боради.

Педагогикадан олиб бориладиган илмий тадқиқотларнинг жиддий босқичларидан бири тадқиқот муаммосини ечиш бўйича бир ёки бир неча гипотезаларни белгилашдир. *Гипотеза — бу муаммони ечишнинг тахминий йўлини илмий томондан тасдиқлаш демакдир.* Тадқиқотчи қўйилган муаммони атрофлича, ҳамма ўзгарувчиларни ҳисобга олган ҳолда, таҳлил қилади. Гипотеза эмпирик жиҳатдан тасдиқланмоғи даркор. Бунинг учун эксперимент лойиҳаси тузилиб, экспериментал тадқиқотлар ўтказилади.

Тадқиқот техникасини ва «асбоб-ускуналари»ни танлаш. Бу тадқиқотнинг мазкур босқичида тадқиқот объекти ўзгарувчиларни танлашга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Тадқиқот техникаси атамаси ёки тадқиқот усули ёки тадқиқот фаолиятининг кетма-кетлиги атамаси ишлатилади. Илмий усул бу илмий муаммони ечишда қай-

та-қайта ишлатиладиган усулдир. Тадқиқот техникаси деганда, тадқиқот муаммосини ечиш учун объект ва ҳодисалар ҳақида ахборот тўплашда тез-тез қайтариладиган усул тушунилади. Масалан, кузатиш усулида турли тадқиқот техникаси ишлатилади: *клиник кузатиш, савол-жавоб, зондлаш, танлаб текишириш ва ҳужжатлар таҳлили*. Бундай технологиядаги ишлатилувчи «асбоблар» турлича бўлади. Улардан кенг тарқалганлари анкеталаш, психологик ёки дидактик тестлардир.

Тезкор юз берадиган жараёнларни қайд қилиб, кейинчалик чуқур таҳлил қилиш учун махсус техникавий воситалар ҳам ишлатилади. Булардан фотоаппарат, кинокамера, проектор, магнитофон, видеомагнитофон ёки ўлчов асбоблари ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Дидактик эксперимент методи. Экспериментни қўллаш натижасида тадқиқотчи дидактик амалиётга унинг ички таркибий тузилиши, қонуниятларини, таълим маъноси ва жараёнларини очиш мақсадида «шўнғийди».

Агар кузатишда тадқиқотчи борлиқни қандай бўлса, шундайлигича идрок қилиб текширса, эксперимент жараёни бу борлиқни ўзгартириб, унинг ички қонуниятларини, унга таъсир этишнинг самарадор усулларини аниқлайди.

Экспериментнинг биринчи хусусияти шундан иборатки, унда тадқиқотчининг ўзи қатнашади, ишни ташкил этади, амалга оширади ва натижани таҳлил қилади.

Иккинчи хусусияти — ўқув-тарбия жараёнининг ички қонуниятларини аниқлаш учун жараён шароитларини ўзгартириш имкони туғилади. Учинчи хусусияти — ўқув-тарбия жараёнини назорат қилиб, уларни аниқ ўлчаш имконидир. Тўртинчи хусусияти — экспериментга илмий тус бериб, ишчи гипотезани аниқлаштиришдир. Демак, эксперимент шундай илмий-тадқиқот усулики, унда таълим-тарбия жараёнини назорат қилиш, ўлчаш ва ишчи гипотезани янада ойдинлаштириш имкони туғилади.

Юқорида кўрсатилган тўрт хусусият бажарилса, эксперимент лаборатория эксперименти ҳисобланади, биринчиси бажарилмаса, бу табиий эксперимент дейилади.

Педагогикадан илмий-тадқиқот ишларининг методологик асослари:

1. Шахснинг ижодий ва фаолиятлилики маъноси ҳақидаги таълимот.

2. Шахснинг ўзаро алоқа боғлаш ва ўзаро боғлиқлиги ҳақидаги таълимот.

3. Муносабатлар назарияси.

4. Мутахассис шахсини шакллантириш ҳақидаги назария.

5. Билиш фаолияти ҳақидаги таълимот.

Педагогик илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш илмий тадқиқот методлари:

I. Эмпирик даражадаги методлар:

1) диагностика методлар (анкеталаш, ҳужжатларни ўрганиш, интервью уюштириш, суҳбатлар), социометрик методлар;

2) обсервацион методлар (бевосита ва билвосита кузатиш, тўғри ва узоқдан кузатиш, бевосита жараёнда қатнашиш орқали кузатиш, ўз-ўзини кузатиш);

3) прогностик методлар (экспертлар методи билан баҳолаш, бир-бирига боғлиқ бўлмаган характеристикаларни умумлаштириш, моделлаштириш, экстрополяция, шкалалаш, ранглаш, «Дольфа методи» ва бошқалар);

4) экспериментал методлар (сифат эксперименти, ўлчаш эксперименти, констатация эксперименти, шакллантириш эксперименти, прогностик эксперимент ва бошқалар);

5) праксиметрик методлар (фаолият натижаларини анализ қилиш, моделлаштириш, профессиографик ва психографик анализ, хронометраж);

6) математик методлар (корреляцион анализ, факторли анализ, дисперс анализ ва бошқалар).

II. Назарий даражадаги методлар:

1) Илмий билиш даражадаги методлар:

— психолого-педагогик ва социал адабиётларни анализ қилиш;

— эмпирик материалларни синтез қилиш;

— тўпланган материалларни таснифлаш;

— текширилаётган жараённи дедукциялаш;

— индукциялаш;

— аналогларни кўриш;

— моделлаштириш.

2) Мантикий анализга асосланган методлар:

— ўхшатишлик методлари;

— ўзига хослигини аниқлаш методлари;

— Ўзига хос узвий боғлиқлиги ўзгаришларини анализ қилиш методи.

Илмий тадқиқот босқичлари:

1- босқич. Назарий изланиш босқичи. Бу босқичда тадқиқот муаммоси илмий жиҳатдан обдон ўйлаб кўрилади.

Керак бўлганда муаммонинг ҳозирги аҳволини чуқурроқ тушуниб етмоқ учун узоқ ва яқин ўтмишни тарихий-назарий анализ қилинади. Натижада тадқиқотнинг туб негизи аниқланади, тадқиқот мақсадига мос адекват методология ва тадқиқот методлари аниқланади, тушунчалар аппарати киритилади, умумий ва хусусий гипотезалар, тахминлар қўйилади, тадқиқотни ташкиллаштириш элементлари белгиланади.

Бу босқичда яна тадқиқот объектининг (институт, мактаб, колледж, лицей ва ҳоказолар) иш тажрибаси ўрганилади, умумлаштирилади ва анализ қилинади. Ўрганилаётган муаммо бўйича студентлар, битирувчилар, ўқитувчилар кузатилади, суҳбат, анкеталар ўтказилади, интервьюлар олинади, ўқув-методик ва режалаштириш ҳисобот ҳужжатлари ўрганилади. Тадқиқот туб мақсадларини аниқлаштириш мақсадида изланиш экспериментлари ўтказилади.

2- босқич. Экспериментал-диагностик босқичида ўқув-тарбия жараёнининг механизми, хоссалари, ўзига хос қарама-қаршиликлари, жараён ривожланишининг сифат белгилари, тезлиги, шиддаткорлиги, даражалари ўрганилади.

Бу босқичда ҳисобга олиш эксперименти билан бир қаторда анкеталаш, суҳбатлар, ўз-ўзини баҳолаш, рейтинг баҳолаш, шкалалаш, ранглаш каби методлар орқали дастлабки синов шакллантириш экспериментлари ўтказилади.

3- босқич. Тажриба экспериментал босқичида назарий ва методик ишланмалар, янги дарслик ўқув қўлланмалари, ўқитишнинг янги изчил методлари текшириб кўрилади ва тегишли аниқликлар киритилади.

4- босқич. Яқунловчи умумлаштириш босқичи ҳисобланади. Тадқиқот натижасида олинган натижалар яна бир бор системага солинади, ишлаб чиқилади, керак бўлган ҳолларда илмий-тадқиқот натижасида олинган методик йўриқномалар, хулосалар қайтадан текшириб кўрилади ёхуд ўқув юртлари амалиётида бевосита қўллаб кўрилиб, тегишли хулосалар олинади.

II б о б. ПЕДАГОГИКА ТАРИХИ

Марказий Осиёга таълим назарияси қайдан келган? Оврўподанми? Россияданми? Тарихий манбаларга асосланиб шуни айтиш мумкинки, таълим назариясини таълим-тарбия мазмуни, шакли ва услубларининг асосий жиҳатлари Шарқда ишлаб чиқилиб, Оврўпо орқали ўзгариб, ривожланиб, сайқал топиб яна Марказий Осиёга қайтиб келди.

Бундай фикрни тасдиқлаш учун бир неча далилларнинг ўзи кифоя. Дунё тарихий педагогик жараёнида умуминсонийлик ва миллий муаммоларни таҳлил қилиш ҳозирги куннинг долзарб масаласи ҳисобланади. Бу борада Шарқ улуғ мутафаккирларининг ғоялари аҳамиятга моликдир. Маълумки, Ал-Форобий, ибн Сино, Беруний, Ал Хоразмий ва бошқаларнинг ғоялари дунё ижтимоий-педагогик жараёнига кўп жиҳатдан таъсир этиб, муайян даражада уйғониш даврининг асосий шарт-шароитларини яратиб берган.

Шарқ мутафаккирлари хулосаларининг ўзига хослиги шундан иборатки, улар илгари сураётган педагогик ғоялар бевосита ўрганилаётган фан мантиғидан ажратилмаган. Таълим-тарбия мақсади, принциплари, мазмуни ва услубларига хос ғоялар алоҳида китобларда берилмай, балки бевосита амалда, биронта фанда аниқ билим ва қўникмаларни шакллантириш жараёнида ёритилади. Қомусий олимлар асарлари лотин тилида ўрта аср Оврўпо университетларида ўқув қўлланмалари сифатида фойдаланилгани аниқ. Яъни бу асарлар табиий ва ижтимоий илмлар билан бир қаторда умумпедагогик ва хусусий-услубий илмларни ривожлантириш учун асос бўлган. Абу Али ибн Синонинг педагогик ғояларга тўла «Зийракли — Тирик ўғлон» асари испан адиби Ибн Туфайланинг «Якзон ўғли Хайя» ҳақидаги повестининг ёзилишига асос бўлади. Бу асарлар лотин тилида нашр қилинган бўлиб, Ж. Ж. Руссога таниш эди. У ўзининг «Эмиль ёки тарбия ҳақида» асарини ёзишда юқоридаги китоблардан фойдаланган. Испаниялик педагог олим Гундисалва (XII аср) «Фалсафанинг бўлиниши» асарида Ал Форобийнинг «Фанлар саноғи» асарини лотинчага ижодий таржима қилади. Гундисалва бўйича илмий билиш борлиқни, тажриба асосларида ўрганишдан кейин гипотетик тахминларга

индуктив ёки дедуктив хулосалар чиқарилиб, тажрибада синалади. Яъни яна амалиётга қайтилади.

Оксфорд университетининг профессори Роджер Бекон (XIII аср) Ал Форобий ва Ибн Синоларнинг хулосаларини чуқурлаштириб, ўзининг «катта», «ўртача» ёки «кичик» қомусий китобларини ёзади. Бу асарлар, шубҳа йўқки, Оврўпода тарқалади ва маълум даражада XV—XVI асрларда педагогикадаги пансофик ҳаракатга туртки беради. Пансофик ҳаракатининг ёрқин намоёндаларидан бири чет эл педагоги Ян Амос Коменский эди.

1992 йил ЮНЕСКО Я. Коменский йилини ўтказди. XVI асрда яшаб ижод қилган Я. Коменский педагогиканинг дидактикасини ривожлантиришга, таълимда масъул ўқув плани, ўқув йили, синф-дарс системасини татбиқ этишга катта ҳисса қўшган. Албатта, ҳозирги мутахассисларни оммавий тайёрлаш шароитида таълимни ташкил этишнинг синф-дарс системасидан бошқа шакли таклиф этилгани йўқ. Лекин Урта Шарқда, XI асрда ҳали Оврўпонинг кўп жойларида, жумладан, Россияда хусниҳат ишлатилмаган бир вақтда кўҳна Урганчда — Маъмун академиясида қанча-қанча тиббий, табиий, астрономия, математика, коинот илмлари бўйича йирик фан намоёндаларини Ал Беруний раҳбарлигида синф-дарс системасисиз тайёрланганлиги кишини ҳайратга солади.

XIX асрда Россия Туркистонни ўз мустамлакасига айлантирганидан бошлаб ва айниқса, октябрь тўнғаришидан кейин бизнинг мактабларимизда ўзига ҳослик йўқолди. Рус-тузем мактаблари кўкларга кўтарилиб, унинг намоёндалари ўзбек халқининг миллий ифтихорларига айлантирилди.

Нима учун ҳозир ҳам дин намоёндалари ваъз қилганида ҳамма ҳайратда, жим қулоқ берамиз. Нима учун ваъзхонликда, сўзамолликда институт ўқитувчиси ёш муллаваччага бўш келади. Чунки ўша «эски» деб номланган мактабда нутқ маданиятини ўстиришга алоҳида аҳамият берилади, домладан кўра ўқувчининг овози таҳсил давомида кўпроқ эшитилади. Нутқ маданияти ортади, маъруза давомида фикрлаш малакаси пайдо бўлади.

Қоҳира университетига кирувчилар дастлаб «Қуръони Карим»нинг тўлиқ матнини ёд билишлари керак. Агар уни ҳар кун 16 соатдан ўқилса; икки ҳафта

ўқилади. Шунча катта матнни ёддан, қироат билан ўқишни билиш ва университет талабаларига дунёвий илмларни ўрганишига бизнингча, фойдаси кўпроқ бўлса керак. Бу билан биз, ҳамма Қуръонни билиши керак, ҳамма диндор бўлиши керак, демоқчимасмиз. Эски мактабларимизнинг ижобий томонларидан фойдалансак, мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Шарқ мутафаккирларидан Жалолиддин Давоний «Ахлоқ — бу ироданинг маҳсули» деган. Шундай ибораларни Ал Беруний, ибн Синода ҳам учратиш мумкин. Бу иборанинг тағида жуда катта маъно ётади. Андишанинг оти ҳақиқатда ҳам қўрқоқликми ёки кучлилиқ белгисими? Бир гапдан қолишлиқ бу қўрқоқликми ёки маданиятлиқми? Бу ва шунга ўхшаш ҳислатлар тушунчаси умуминсоний қадриятлар билан миллий ўзига хослик ўртасидаги мувозанатни белгилайдиган мезонлардан ҳисобланади.

1-§. ШАРҚ МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИНИНГ ПЕДАГОГИК ҚАРАШЛАРИ

Педагогика фани ҳақида сўз юритадиган бўлсак, бу фanning мақсади, мазмуни, аҳамияти ва намоёндаларнинг бу фанга қарашлари тўғрисида ҳам бир оз тасаввурга эга бўлишимиз керак.

Педагогика инсонни шакллантиришда муайян мақсад сари қаратилган систематик фаолият тўғрисидаги ҳамда таълим-тарбия беришнинг мазмуни, шакли ва услублари ҳақидаги фан. Педагогиканинг бир қанча тушунча ва категориялари бор. Асосий категориялари шахсни шакллантириш, тарбиялаш, маълумотли қилиш, таълим бериш ва бошқалардир. Тарбия асосий ҳисобланиб, у жамият ва оиланинг ҳар томонлама ривожлантирган инсонни шакллантиришдаги муайян фаолиятини ифодалайди.

Тарбиянинг илк шакллари ибтидоий жамият давридаёқ пайдо бўлган. Кекса авлод меҳнат жараёнида ортирган тажрибаларини ёш авлодга ўргатишга ҳаракат қилган. Қулдорлик жамиятида Шарқда тарбияга оид турли қарашлар вужудга келди. Демокрит, Платон, Аристотель ва бошқа қадимги файласуфлар ўз асарларида тарбиянинг мақсади, мазмуни ва вазифаларини ифодаладилар. Феодализм даврида таълим-тарбия ишлари ҳукмрон феодализм турмуш ва диний мафкура мақсадига қаратилган эди. Хусусан, Ўрта

Осиёда педагогика мактаб ва мадрасаларга катта таъсир кўрсатди.

Шарқ мутафаккирлари инсон ақл орқали ҳар қандай билимни эгаллашга қодир эканлигини таъкидладилар ва инсон қобилиятига қаттиқ ишондилар. «Калила ва Димна», Қайковуснинг «Қобуснома»сини, Низомулнинг «Сиёсатнома», «Рўшноийнома», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғотит турк», Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билик», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақоийқ», Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарларида илғор педагогик қарашлар ҳам ифодаланган.

Ўрта аср Уйғониш даврида Шарқда дунёвий таълим кенг ривожланди. Бироқ кейинги асрларда бутун маданиятда бўлгани сингари таълим-тарбия ишида ҳам диний мафкура устунлик қилиб келди. Россиянинг Ўрта Осиёни босиб олиши бу ердаги педагогик тафаккурга ҳам таъсир кўрсатди.

Ўлкада очилган рус-тузем мактаб, гимназиялар таъсирида таълим-тарбия ишларини, таълим методларини қайта қуриш ҳаракати бошланди. Натижада турли халқ мактаблари пайдо бўлди. Ҳ. Ҳ. Ниёзий, Абдулла Авлоний, С. Саидазизов, Саид Аҳмад Сиддиқий рус педагоглари таъсирида педагогик соҳада амалий ишлар олиб бордилар. Завқий, Аҳмад Дониш, Муқимий, Аваз Ўтар каби адиблар ўз асарлари билан маърифий илмларга ўз ҳиссаларини қўшишди.

XV аср ўзбек бадиний прозаси намунаси юқорида қайд этилган Алишер Навоийнинг «Маҳбубул қулуб» асарини изоҳлайдиган бўлсак, бу асар 3 қисмдан иборатдир. Навоий биринчи қисмда турли табақалар, касб-хунар эгаларининг жамиятда тутган ўрни ҳақида баҳс юритади. Асарнинг иккинчи қисми ахлоқ ва таълим-тарбия масалаларига бағишланган бўлиб, унда одоб, сахийлик, садоқат ва бошқа масалалар ҳақида фикр юритилади. Навоий ўқиш ва ўқитиш масалаларига катта эътибор беради. У ўқитувчилик касбини шарафлаб, бу оғир ва шарафли касб эгаларининг меҳнатига юксак баҳо бериб:

Ҳақ йўлида ким санга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила, —
деб ёзади.

Учинчи қисм кичик таълимий ҳикоялар, мақол ва ҳикматли сўзлардан иборат.

Навоийнинг бошқа асарлари ҳам илмни, ахлоқ, тар-

бия-таълимни акс эттирган. У яратган ижобий образлар ҳам ақлли, илмли ва маърифатпарвар кишилардир.

XIX аср охири, XX аср бошларида ижод қилган адабиёт намоёндаси Фурқат маърифатпарварлик мактабининг асосчисидир. Фурқатнинг тарихий хизмати шунда эдики, у халқимизни замонавий маданиятга, тараққиётга ундар экан, унда бирдан-бир тўғри йўл илм олиш, фан-техникани эгаллаш деб билди. Фурқат замонавий тараққиётга эришишда рус тилининг аҳамияти катта эканлигини таъкидлади.

Фурқат маърифатпарвар шоир сифатида муҳим ва қимматли асарлар ёзиб қолдирган. Унинг Тошкентда яшаган даврдаги ижодий фаолияти бу жиҳатдан алоҳида аҳамиятга эга.

«Гимназия», «Илм хосияти», «Акт мажлиси хусусида», «Виставка хусусида», «Рус асарлари таърифида» каби шеърлари, «Суворов ҳақида» номли достонини Тошкентда яшаган даврида, рус маданияти билан танишишдан олган таассуротлари натижасида яратди.

Фурқат турли маданий муассасалар қатори гимназияга ҳам борди. У ердаги ўқиш-ўқитиш ишлари билан танишиб «Гимназия» ва «Илм хосияти» деган шеърларини ёзди. Илм-ҳунарни жамиятда тутган ўрни, аҳамиятига юксак баҳо беради:

Кишиким илму фандан бохабардур,
Халойиққа бақадру мўътабардур,
Тирикликда кишиким қилса ҳар кор,
Ани осонлиғина илм даркор.
Жаҳон равшан зиёи илмдандур,
Қўнгил софи сафои илмдандур.
Чироқ ўчса агар ҳар ким қўлида
Хатар бўлмас қоронғуда йўлида

деган ажойиб мисралар билан билимли бўлишга чорлади.

Аваз Утар ижодида маърифатпарварлик ғояларини ифода этувчи бир қанча асарлар мавжуд. Шулардан бири «Тил» шеъридир.

Шоир ўз шеърида ёшларга мурожаат қилиб, халқни ҳар тилни ўрганишга, уни ўз она тилидек билишга чақиради. У илм чўққиларини эгаллашда тил муҳим восита эканини таъкидлайди. Унинг «Мактаб», «Фидойи халқим» шеърларида ҳам маърифатпарварлик ғоялари ўз ифодасини топган.

Ёш авлод истиқболи ҳақида ўйлар экан уларнинг илм-маданиятли бўлиши, бунинг учун эса ҳар тилни билиш лозимлигини таъкидлайди:

Файри тилни саъй қилинг билгали, ёшлар...
Лозим сизга ҳар тилни билув она тилидек

Фурқат, Аваз Ўтар, Ҳамза, Муқимий, Завқий сингари адиблар ватанпарварлик, маърифатпарварлик, инсонпарварлик ғояларини тараннум этувчи катта аҳамиятга эга халқчил асарлар яратдилар.

Шундай қилиб, педагогик қарашлар, маърифатпарварлик тўғрисида баҳс юритар эканмиз, бу тушунчаларни таърифлаш учун етарли манбалар ҳам жуда кўп эканлигини тан олишимиз лозим.

Кишилиқ жамиятида то ҳозирги кунга қадар одамлар билим олишга, илм-фан, техника тараққиётини чуқурроқ эгаллашга, таълим-тарбияни кенг кўламда тарғиб қилишга интилиб келганлар.

Ириқ файласуфлар, олимлар, адиблар ўз асарларида ҳамиша таълим-тарбияни, ахлоқ-одобни, илмни бўлишни, баркамол инсон бўлиб етишишни тараннум қилганлар.

Айниқса Шарқ мутафаккирларининг нодир асарлари маърифатпарварлик, инсонпарварлик ғоялари билан лиммо-лим. Уларнинг педагогик қарашлари таъсирида ёш авлод баркамолликка интилиб, баҳоли қудрат бунга эришяпти. Форобий ва ибн Сино шулар жумласидандир.

Форобийнинг миллати турк. У Мовароуннаҳрда Фороб вилоятининг Вассини қишлоғида ҳижрий 257 (милодий 870) йилда туғилган. Отаси ҳарбий қўмондон бўлган. Форобий дастлаб Марвда таҳсил кўради. Кейин Бағдодга кетган. У ёшлигиданоқ фалсафага қизиқар эди. Дастлабки таҳсилни Абу Бакир Матто бин Юнусдан олди. Оралиқда бир бора Харронга кетди. Сафарда Юхонна бин Хайлон билан танишди. Ундан мантиқ ва фалсафа илмини ўрганди. Илм таҳсилини қаттиқ севганидан фалсафий маданиятни орттириш учун яна Бағдодга қайтади. Юнон файласуфларининг ва айниқса Арасту (Аристотель)нинг асарларини синчиклаб ўрганди. Ислом илмларини ҳам яхши билар эди. Яхшилиқ қилишни севар эди. Халифа Мутаидир замонида сермахсул ижод этди. Талай фалсафий асарлар ёзди. Баъзи асарларини ҳам қулай англашилсин

дея шарҳ этди. Бир асно Шом (Сурияга) ва Мисрга кетди. Кейин яна Шомга қайтди. Форобий ҳижрий 339 (милодий 950) йилда ҳаётдан кўз юмди.

Ундан жуда кўп ўлмас асарлар мерос қолган. У турли илм соҳаларида замонасининг энг машҳур олими эди. Айниқса фалсафа, мантиқ, психология, мусиқа, математика ва тиб илмларига доир тадқиқотлари билан кенг шуҳрат қозонган.

Абу-Наср ал-Форобий 160 дан зиёд илмий мақола ва асарлар ёзган. Улар орасида «Талхису Навомиеу Афлотун» («Афлотун қонунларининг моҳияти»), «Нүфусли шаҳар аҳолисининг мослиги», «Бахт-саодатга эришувчи рисола» каби ўнлаб асарлари эътиборга молик. Форобий инсонлик қадр-қиммати, унинг ақл-заковати, ижодий ва бунёдкорлигига юксак баҳо берди. Инсон Форобий учун биологик бир мавжудот эмас, балки у ўз моҳиятига кўра ақл-идроки туфайли ҳайвонот дунёси чегараларидан ташқарига чиқарилади, унинг ақл-идроки меҳнати билан бир қаторда ижтимоий жиҳатдан фаол қилиб қўяди. Инсоннинг ҳаёти стихияли тарзда кечиши мумкин эмас, бу ҳаёт онгли ва аниқ мақсадни кўзлаган бўлиши ва шахсий эмас, балки ижтимоий аҳамиятга молик бўлиши лозим.

Форобий педагогик қарашларида инсоннинг барча ахлоқий имкониятлари бахтга эришишга олиб борадиган асосий йўллардан бири эканлигини кўрсатади. Унинг фикрича, бир кишининг бахти бошқаларнинг шахсий роҳат фароғатига эришишнинг зарур шартидир. Ижтимоий ва шахсий жиҳатларнинг бирлиги орқалигина ялпи бахтга эришилади.

Форобийнинг фикрича, барча ахлоқий нормалар ва қоидалар яхши ёки ярамас, ижобий ёки салбий ахлоқий хатти-ҳаракатлар, ҳуллас инсоннинг барча ҳаракатлари унинг ўз бахтига эришишга қандай муносабатда бўлиши билан баҳоланади. Форобий ахлоқ-одобга доир, таълим-тарбияга доир бир қанча ҳикматли сўзлар ва ибратли мақолалар ёзган. Унинг ёзган барча ҳикматли сўзлари инсонларни билим олишга, одоб-ахлоқли бўлишга ва ҳалол яшашга чақиради.

Абу Али ибн Сино X асрнинг охири ва XI асрнинг бошларида яшаб ижод этган мутафаккирдир. Ибн Сино 16 ёшидан барча фанлар соҳасида мустақил мутолаа қила бошлади, бу даврда у кундузлари тинмай, кечалари ухламай китоб ўқишга киришди. «Кеч-

қурунлари олдимга чироқни қўйиб олиб, то уйқу босгунча ўқиш ва ёзиш билан банд бўлар эдим... Ухлаётган пайтимда ҳам ўша ўнгимдаги масалаларни кўрар эдим. Шу тахлитда кўп масалалар тушимда менга аён бўлар эди. Шундай қилиб, ҳамма илмларни мустаҳкам эгаллаб олдим. Инсоннинг қобилияти имкон берар даражада улардан хабардор бўлдим» деб ёзган эди у.

Шу сабабли у 18 ёшида етук олим бўлиб етишди. Ибн Синонинг ижодий фаолиятини ўрганувчи олимларимиз уни 300 дан ортиқ илмий асарлар ёзганини аниқладилар. Булардан 58 таси фалсафа, 20 таси тиббиёт, 11 таси астрономия, кимё, физика, 4 таси шеърятга, 2 таси педагогикага доир асарлардир.

Бу асарларнинг негизида инсон камолоти ва тарбияси масалалари алоҳида ўрин эгаллаган.

Ибн Сино ўз тарбия системасини яратди. Бунга: одоб, астрономия, тиббиёт, мантиқ, фалсафа, табиатшунослик, тил ва унинг грамматикаси, мусулмон қонуншунослиги фанларини киритди.

У тарбия жараёни ақлий, жисмоний, ахлоқий, эстетик ва меҳнат тарбияларининг бир бутунлигини ташкил этади, деб кўрсатган эди. У мактабда ўқиш, тарбия ишларини жамоа тарзида ташкил этиш ғоясини олға сурди. Ўқитиш жараёнининг дидактик асосларини яратди. Унинг фикрича, болани бирданига китобга банд қилиб қўймаслик, ўқиш секин-аста енгилдан-оғирга қараб бориш орқали бўлиши керак. Машқлар ўқувчи ёшига мос бўлиши, ўқувчиларнинг майл ҳамда истак ва қобилияти ҳисобга олинishi зарур.

Ибн Сино этика ва ахлоқий тарбия масалаларини фалсафий-педагогик асосда чуқур ёритиб берди. У доим инсондаги яхши сифатларни кўра олди.

Ибн Сино оила тарбиясида ота-онанинг ўрнини алоҳида кўрсатиб ўтган. Бола туғилгач, аввало ота унга яхши ном қўйиши ва сўнгра уни яхшилаб кийинтириши ва яхши тарбия қилиши керак деб таъкидлаган эди. Ибн Сино «Китоб ал қонун фит-тиб», «Донишнома», «Ҳаййиб Яқзон қиссаси», «Ҳидоят», «Тадбири монозил» асарларида ўзининг педагогик қарашлари ва таълимотини баён қилган.

2- §. УРТА ШАРҚ МУТАФАҚҚИРЛАРИ ТАЪЛИМОТИДА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР

Жаҳон тарихий-педагогик жараёни ва унинг ҳозирги босқичи умуминсоний ҳамда миллий масалаларни чуқур ва ҳар томонлама ўрганишни тақозо этади. Шарқнинг буюк олимларининг педагогик қарашлари бу борада катта аҳамиятга эга. Маълумки, Ал Форобий, Ибн Сино, Ал Беруний, Ал Хоразмий ва бошқаларнинг ғоялари ҳамда педагогик қарашлари ижтимоий-педагогик фикр тараққиётининг дунёвий жараёнига, хусусан, Оврупага кўп даражада таъсир кўрсатди. Шу билан бирга ўз навбатида унинг таъсирини ҳам ўзига ола билди.

Ўрта асрларда Шарқ қомусий олимлари томонидан Туронда янги даврнинг (I—III асрлар) кўпгина илмий тасаввурлари асослари яратилган эди. Улар қадимги Шарқ ва Антик дунёнинг бой илмий меросига суяниб туриб бир қатор фан тармоқларининг: фалсафа, жўгрофия, тарих, риёзиёт ва фалакиёт илмини шаклланишига, ишлаб чиқилишига ҳисса қўша олдилар.

Уларнинг ушбу яратувчилик ишларида педагогик жиҳатдан аҳамиятли бўлган кўллаб ғоялар ва қондалар айтиб ўтилган. Масалан, улар томонидан биринчи бўлиб риёзиёт фани, умуман олиб қаралганда арифметика белгилаб, аниқлаб берилди.

Қомусий олимлар билиш жараёнига ҳаётий-амалий йўналиш бағишладилар. Қуршаб турган оламдаги ҳодисалар ва нарсаларнинг моҳиятини билиш инсонларга уларнинг кундалик ишларида, котиблик, ва савдо-сотиқ фаолиятларида, деҳқончиликда, денгизда сузишда, давлатни бошқариш ҳамда ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда хизмат қилиши лозим. Улар фанни ва илмий тузилмани шахс шаклланишининг муҳим омиллари сифатида қарар эдилар. Фан билан шуғулланиш, илмий билимларни эгаллаш улар томонидан одамни ҳақиқатга етиш учун ҳар доим интилишга ундовчи, шунингдек, кишилар ўртасида ҳақиқий инсоний муносабатларни ўрнатишга йўлловчи қудратли куч сифатида тушунтириб, изоҳлаб ўтилади. Фанни ва илмий тузилманинг ушбу вазифасига берилган юқори баҳо қомусий олимларнинг педагогик категориялари мақсадларининг асосларига, мазмунига, таълим ва тарбиянинг услубларига, принципларига қизиқишларини белгилаб берди.

Уларнинг қондалари ва хулосаларининг ўзига хосликлари, ўзига хос хусусиятлари улар томонидан илгари сурилган педагогик ғоялар фаннинг ўз мантиқидан ажралган эмас эди. Тарбия ва таълимнинг усуллари, принциплари, мазмуни, мақсадлари каби масалалар юзасидан улар ўз фикр-қарашларини таомил бўйича ўзларининг махсус асарларида эмас, балки фаннинг бир аниқланган тармоғига оид конкрет билимларни баён этиш билан боғлиқ равишда келтириб ўтганлар. Бу яна шу билан тушунтирилиши мумкин; шу вақтнинг илмий трактатлари ўқув қўлланмалари сифатида мадрасада, шунингдек, фан билан мустақил равишда шуғулланган барча кишилар томонидан фойдаланилган.

Ўрта аср буюк донишмандларининг ғоя ва қондалари — ҳозирга қадар ўзининг аҳамиятини йўқотмаган, ўткинчи бўлмаган тарихий, умуминсоний бойликдир. Тарихийлик жиҳатидан ижодий ёндошилганда улар ҳозирги замон педагогикасини бойитиши мумкин.

Ўрта Шарқ олимларининг меросидаги кўп даражада қимматбаҳо саналадиганлар бизнингча бошқалари билан бир қаторда қуйидагилар ҳам ҳисобланади:

1. Ал Форобий Платон ва бошқа юнон файласуф-донишмандларининг педагогик ғояларига амал қила бориб, ўзида шахсни иқтидорий, ақлий ва назарий тарбиялашни акс эттирадиган маънавий тарбияга жуда катта аҳамият беради. Аристотелнинг издоши Ал Форобий ҳам инсоннинг ақлий кучи билан дунёни билиш мумкинлигини тан олади ва ҳимоя этади, яъни мантиқий машқлар ва машғулотлар ёрдамида ривожланадиган ва мукаммаллашадиган иқтидорни тан олади.

2. Ал Форобийнинг фикрича назарий билимлар «улар қандай ва қаердан пайдо бўлганлари» номаълум бўлган фанлар билимларини ўзида намоён этади. Ушбу билимлар шу тоифаларга ажратилади: қайсики, одам энг аввал қабул қилиб олади, шундай қилиб — бу биринчи (илк) билимлар қандай ва қаердан пайдо бўлганлигини англаб етмайди, ҳамда билмайди. Шунингдек, яна шундайларга ажралади, қайсики у фикрлаш, ўрганиш, тадқиқ этиш, ўргатиш ва таълим йўли билан эгаллаб олади¹. Ал Форобийда фанни эгаллаш-

¹ Ал Форобий. Ижтимоий трактатлар. Олмаота, 1973, 39-бет.

нинг методологик ва методик масалалари ўзаро боғланиб кетгандир, чунки ҳар қандай фаннинг бошланишига, манбаларига, методлар мажмуасини: фикрлаш, ўрганиш, тадқиқ этиш, ўргатиш ва таълимни қўллаш ёрдамида эришилади. Бу ўзининг аҳамиятини ҳозирги даврнинг дидактикаси учун ҳам йўқотмаган бунёдкорона ёндошув эди.

3. Урганилаётган нарсалар ва тушунчаларнинг гнесеологик илдизларини билиш уларни самарали ўрганишнинг методик йўлини таъкидлайди. Билиш самарадорлиги шарт, таълимнинг бошланиши билан турмушни билишни бошланишининг муқобиллиги билан характерланидиган билимларнинг ишончлилиги ҳисобланади. Ушбу бошланмаларни қидириш энг яқин бошланмадан энг узоқдагига ўтиш воситасида амалга оширилади. Агар бу бузилса таълимдаги самарадорликни кутишга тўғри келмайди.

4. Ал Форобийнинг таҳлил этиш ва бўлаклаш диалектикаси, индукцияси ҳамда дедукцияси дидактик фанлар учун жуда катта қизиқиш уйғотади. Унинг фикрича, фикрни тасдиқни «эҳтимолликдан замонавийликка кўчириш икки йўл билан амалга оширилади: 1. Бўлаклаш методи. 2. Таҳлил методи. Қачонки эҳтимоллик асосий йўналтирувчи нуқта сифатида қараладиган бўлса, таҳлил методи қўлланади»¹.

5. Ал Форобий фикрига кўра, таълимнинг асосий шакли — ишонтириш методларидир. Улгурадиганлар учун — мавҳум фикрлар ёрдамида, ўртачалар учун — кўргазмалар ёрдамида, яъни образли шаклда. Ўқитиш маърузаларга боғланган қисм сифатида, сўзлашувлар кўринишида суҳбатий тадқиқотларнинг қисми сифатидаги йўл билан амалга оширилади.

6. Ал Форобий маънодор, таъсирли, санъат ва сўзнинг жуда ҳам муҳим дидактик ролини белгилаб беради (Бизнинг моҳирлигимизга кўра).

7. Мажбур этиш методи «қўзғолончилар ёки бўйсунмас фуқароларга, халқларга; қайсики ихтиёрий равишда уйғонмайди, ўзининг хоҳишига кўра ва ақлли, доно маслаҳатларга, сўзларга қулоқ солмайдиган, қайсики уларнинг ўзлари эгаллашни бошлаган

¹ Ал Форобий. Мантиқий трактатлар. Олмаота, 1975, 319-бет.

назарий билимларни ўзлаштиришга кимки қаршилиқ қилса»¹ шундагина қўлланилади.

8. Таълимнинг дифференцияси (даражаланиши) ҳақидаги Ал Форобийнинг дидактик хулосалари ҳозирги вақтга қадар ўзининг кучини йўқотмади: «Ишонтириш методлари ва ҳаёлда пайдо бўлган фикрий тасаввурлар оддий халқни, халқлардаги ва шаҳарлардаги оддий кишиларга таълим бериш давомидагина қўлланади. Қайсики, ишончли далиллаш методи, яъни нарсаларнинг моҳиятига ўзининг ақли билан етишиш методи танланганлар қаторига чиқиши мумкин бўлган кишиларнигина ўқитиш давомида қўлланилади»².

9. Урганиш бахт келтириши керак. Ал Форобийнинг ушбу тезиси ўқишда қийинчилик бўлмаслиги, нафратлантирадиган жиҳат бўлмаслиги, балки қувонч ва лаззатланиш келтириши, камолотга етишувига ҳамда ҳақиқий бахтга эришувига олиб бориши лозим деб кўрсатадиган бугунги куннинг педагог-новаторлари ғояларига қўшилиб кетади. Ал Форобий таълим жараёнида билимларнинг бошланиши ва далилларнинг асоси ҳисобланадиган кузатиш ва тажриба каби кўргазмали методларни кенг қўллашни таклиф этади. Тажриба натижасида олинган ва кузатишлар ёки тажриба йўли билан текширилган билимлар натижасида инсоннинг фикр-ўйи ақлirroқ бўлиб боради, унинг ўзи эса — кўп даражада мукаммаллашади.

10. Ал Форобий таълимнинг миллий характерини фақатгина тилни ўрганишда кўради. Бир вақтда ҳар бир тилда белгиланган қоидалар мавжуд бўлишлигини, умумий бўлган характерли белгилари, тилнинг ўзига хосликлари билан бир қаторда, қайсики уларнинг ёрдамида миллий тиллар бир-бирларидан фарқ қилиб турадиган белгилар ҳам мавжуд бўлишлигини кўрсатиб ўтади.

11. Мантиқ грамматика билан боғлиқдир, ҳатто уларнинг номланиши ҳам битта илдиздан «нутқдан» олингандир. Мантиқнинг зарурлиги хусусида Ал Форобийнинг далиллари аҳамиятга моликдир, қайсики Ал Форобий томонидан педагогика, одоб-ахлоқ ва психология соҳасида амалга оширилган инсонпарвар-

¹ Ал Форобий. Ижтимоий ва ахлоқий трактатлар. Олмаота, 1973, 322—323-бетлар.

² Уша жойда, 333—334-бетлар.

тушунтирувчи бир-бирига яқин қонун ва назариялар бўйича;

в) тадқиқот методлари ва талабаларнинг амалий фаолиятлари бўйича;

г) турли умум фалсафий тушунчалар бўйича;

д) турли характердаги ўлчов-ҳисоблаш боғланишлари;

е) ишлаб чиқариш жараёнини ифодаловчи илмий билимлар бўйича;

ж) таълим ва тарбия методлари услубларининг педагогик-психологик ва фалсафий билимлар билан боғлиқлиги.

3. Қасбларга йўналтирилганлик принципи:

Маълумки, ўқув режасидаги барча предметлар бўйича барча билимларнинг ўзи етарли эмас.

Чунки ёш мутахассис ўқишни битириб то ишга жойлашгунича реал технологик жараёнда кўпгина ўзгаришлар юз бериб бўлади. Шунинг учун ҳам таълим маъноси маълум билимларни кўзда тутди. Мутахассисда тезкор билим ва кўникмаларни шакллантириш. Қасбий йўналтирилганлик кўникмаларини тараққий эттириш, жумладан, қасб маҳоратини шакллантириш кўзда тутилади.

4. Таълим мазмунини танлашда ядро ва қобик ёки устивор ва ўзгарувчан (динамик) қисмларга бўлиб танлаш принципи.

Асосий устивор қисмларга бўлиб тайёрлаш умумназарий, умумтехник, умумпедагогик ва политехник билим, иқтидор ва кўникмаларни шакллантиришни кўзда тутди. Шу жумладан, илм тарихи, ишлаб чиқариш илғор — бунёдкорлари тажрибаси ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олади. Булардан ташқари асосий тайёргарликка сполитехник аҳамиятга эга бўлган техник, технологик билимлар киради ва маълум йўналиш бўйича тайёрланаётган барча мутахассисликлар учун мажбурий минимумни ташкил этади.

Бўлеуси мутахассисларнинг махсус тайёргарлиги саноат, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши масалаларини ўқшамда махсус йўналиш бўйича ишлаб чиқариш билим, иқтидор ва кўникмаларни шакллантириши, мустақамлашни ўз ичига олади. Асосий ва махсус тайёргарлик режасидаги муносабат мутахассислиқнинг характерига, тахассис квалификациян характеристикасига, қасбнинг ўзига хос хусусиятларига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

5. Таълим мазмунини унификациялаш ва табақалаштириш принципи.

Таълим мазмунини унификациялаш ва табақалаштириш бир томондан маълум бир йўналиш бўйича мутахассис тайёрланаётганида унинг бир неча тур модификациясини (хилларини) тайёрлаш имкониятини кўзда тутувчи унификациялашган ўқув режаларини тузишни кўзда тутса, иккинчидан умумтехник, умумпедагогик ва махсус предметлари мазмунини табақалаштириш ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланишини анъаналарини ҳисобга олади. Шунинг учун ҳам назарий, ҳам амалий махсус предметларнинг маъноси турли йўналишдаги мутахассисликлар учун турлича танланади.

Тайёрланаётган мутахассисликларнинг таълими мазмунини янада такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан чиқарилган «мутахассисликлар классификаторини» асос қилиб олиб янада янги мутахассисликларни модернизациялаш зарурати туғилади.

Бўлғуси мутахассисликларни тайёрлашда таълимнинг ягона умумполитехник тайёргарлигини таъминлаш мақсадга мувофиқдир. Шу билан бирга мутахассисликнинг турли йўналишларини ҳисобга оладиган махсус тайёргарлиkning ўзгарувчан қисмини ажратиш лозим.

2-§. ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИНГ ТАРҚИБИЙ ҚИСМЛАРИ

Таълим жараёни таълим берувчи — ўқитувчининг ва таълим олаётган ўқувчилар фаолиятининг йиғиндисидан иборат. Бу жараён ўқитувчи томонидан маълум бир мақсадга йўналтирилган бўлади, доимо динамик тарзда ўзгариб боради. Таълим давомида таълим олаётганларнинг шахсий хислатлари шакллантирилади ва ривожлантирилади. Таълим жараёни бу бирмунча кенг тушунча бўлиб, бевосита бирон ўқув юрти билан боғлиқ ўқув жараёни, таҳсил олиш, тарбияланиш, ҳар томонлама ривожланиш каби ташкил этувчилардан таркиб топади. Таълим жараёнининг асосий вазифаси янги илмий ҳақиқатларни кашф этиш, бу ҳақиқатларни ижодий ўзлаштириш орқали юз беради. Билимларнинг кўпгина турлари ўқувчилар томонидан ўрганилаётган объектларни бевосита кўриш йўли билан эмас, балки ўқитувчининг ҳикояси, тасвирлаши орқали идрок этиш йўли билан эгалланади. Ўқув жараёнини ҳаракатлантирувчи-

кучлар қарама-қаршиликлар бирлиги ва уларнинг ўзаро курашидан иборат. Бундай қарама-қаршиликларга жамиятнинг таълим жараёнига янгича, янада юқори талабларни билан тўхтовсиз равишда мукаммалаштиришга муҳтож бўлган жараённинг муҳим ҳолатлари орасидаги қарама-қаршиликлар мисол бўла олади. Булардан ташқари ўқув жараёнининг ички ўзига хос қарама-қаршиликлари мавжуддир. Ўқувчилар ўзлаштириши лозим бўлган билим ва кўникмалар билан ушбу эҳтиёжларни қондиришнинг ҳаққоний реал имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликлар бунга мисолдир. Бундай қарама-қаршиликларни услублар, ўқитишнинг ташкилий шакллари, ўқитишнинг кўргазмалилик воситаларини моҳирлик билан танлаш йўли билан ҳал этиш ўқитувчиларнинг ривожланишини таъминлайди.

Ўқув жараёнининг вазифаси фақатгина билимлар, кўникма ва малакаларни шакллантирибгина қолмай, балки ўқувчи шахсга комплекс равишда таъсир этишга йўналтирилган бўлади. Таълимнинг тахсисий жараёни билан бир вақтда тарбиявий вазифалари ҳам амалга оширилади, яъни ўқувчиларда дунёқарашни, ахлоқий, меҳнат, эстетик, этик қарашлар, тасаввурлар, ишонч, жамиятдаги актив фаолият ва шунга мувофиқ хатти-ҳаракатлар усуллари, муносабатлар, эҳтиёжлар, маданиятлар системаси келажаги буюк давлат инсонлари учун характерли бўлган шахс фазилатлари шакллантирилади. Таълимнинг тарбиявий вазифасини моҳияти унинг мазкур объектив жараёнга белгиланган мақсадга йўналганлик ва жамоавий аҳамиятлилиқ бахш этиб ёндошишдан иборат.

Таълим жараёнида олиб бориладиган тарбия таълим жараёнининг боришига ижобий, фойдали таъсир кўрсатади. Тарбия интизомлилиқка, уюшқоқлиқка, жамоавий активлиқка ундайди ва ўз навбатида таълим вазифаларини осон бажариш имконини беради.

Демак таълим жараёнини уч қиррали деб қараш мумкин. Биринчи қирраси билим, иқтидор ва кўникмаларни малакаларга айлантириш жараёни, иккинчи қирраси шахсий сифатларни тарбиялаш ва ниҳоят учинчи қирраси шаклланган хислатларни ривожлантиришдан иборат. Таълимнинг юқорида кўрсатилган учёқлама вазифасини ёнма-ён ҳолатда амалга ошириладиган жараён деб ёндошиш мумкин эмас. Бу қирралар жуда мураккаб боғлиқликда бўлади, бири бошқасининг давоми си-

фатида юзага чиқади. Албатта, тарбия жараёни тўғри ташкил этилган ҳолатда таълимнинг бориши жараёнига ижобий таъсир кўрсатади. Чунки тарбия интизомлиликка, уюшқоқликка, жамоавий фаолликка ва бошқа кўпгина фазилатларга ўргатувчи шарт-шароитлар яратади. Ўқувчиларнинг етарли даражада тарбиялиликларисиз самарали таълим жараёни умуман мумкин эмас. Мана шунинг учун ҳам таълим жараёни ўзида таълимий ва тарбиявий вазифаларнинг муштараклигини намоён этади. Таълимнинг тарбиявий ва таълимий вазифаларининг яхлитлигини тасдиқловчи омиллардан бири таълим методлари тарбиялаш методларининг айрим таркибий қисми сифатида намоён бўлса, иккинчидан тарбиялаш методларининг ўзлари таълим олишни рағбатлантириш методлари сифатида намоён бўлади. Таълим ва тарбия шахснинг ривожланишига кўмаклашади. Агар ўқувчилар махсус ривожлантирувчилик йўналишига эга бўлса ҳамда ўқувчилар ҳаракатланиш ақлий, эркинлик, таъсирчанлик соҳаларининг ривожланишига ёрдам берадиган фаолият турларига жалб этилса, таълимнинг ривожлантирувчилик, тараққий эттирувчилик вазифаси самаралироқ амалга оширилади.

Ижтимоий тузумлар ривожланиши жараёнида таълимнинг ривожлантирувчилик функциясини таъминлашга ҳаракат қилинган, аммо таълим мазмунининг мантиқи, таълим методларининг мукамал бўлмаганлиги сабабли ривожлантирувчи фазилатларнинг доираси бир қанча даражада торроқ бўлган эди. Ўзбекистон Республикасининг миллий тикланиш даврида ривожлантирувчи таъсирлар доирасининг кенгайиши, ўқув фаолиятида ижодий, таркибий қисмларнинг кучайтирилиши кўзда тутилади. Шу билан бирга ривожлантиришни тафаккурни шакллантириш жараёнига тенглаштириш асло мумкин эмас.

Юқорида қайд этилган таълимнинг уч қиррасининг барчаси учта ёнма-ён ҳолатда амалга ошириладиган жараён деб ёндошиш мумкин эмас. Буларнинг барчаси жуда мураккаб ўзгарувчан боғлиқликда бўлади, бири бошқасининг давоми сифатида мавжуд бўлади, унинг сабаби ҳисобланади, бошқаси эса унинг натижаси ҳисобланади. Таълимий ва тарбиявий вазифалар биргалликда ривожланишининг асоси, манбаи саналади. Таълимнинг ривожлантирувчилик асоси ўз навбатида таълимнинг тарбиявий ва таълимий вазифаларининг асоси деб қара-

лади. Таълимнинг асосий вазифалари амалиётда ри-
вожлантириш, тарбиялаш, таълим бериш масалалари
ҳар томонлама ҳисобга олинган ҳолда режалаштирила-
ди. Ҳуқутовчи ва ҳуқувчилар ҳуқув фаолиятларини муво-
фиқлаш орқали ҳамма уч турдаги вазифаларнинг бажа-
рилиши таъминланади, бунда машғулотнинг ҳар бир
босқичида уларнинг қайсидир бири катта ёки кичик
даражада берилиши назарда тутилади. Уч вазифанинг
муштараклиги таълимнинг ҳар хил воситалари, шакл-
лари, методларини уйғунлаштириш йўли билан амалга
оширилади. Булардан ташқари таълимнинг бериш жа-
раёнини назорат этиш ва ўз-ўзини назорат этиш ҳамда
унинг натижаларини таҳлил қилиш давомида, айнан
бир вақтда уларнинг бири эмас, балки, ҳамма уч вазифа-
ларининг амалга оширилиши баҳоланади.

Ҳуқув жараёнини ташкил этиш давомида талабалар-
нинг бир-бирини тўлдириб боровчи воситаларни қўлла-
ши уларни сифат жиҳатидан янги даражага кўтаради,
бундай жараён давомида мактаб олдида турган маса-
лалар комплекс равишда амалга оширилади. Таълим
жараёнининг таркибий тузилишини кўриб чиқиш даво-
мида уни тузилишининг асосий, таркибий қисмларини ва
уларнинг орасидаги алоқаларни аниқлаш зарур. Таъ-
лим икки томонлама характерга эга бўлган инсон фао-
лиятининг турларидан бири ҳисобланади. У албатта,
маълум даражада белгиланган шарт-шароитларда амал-
га ошадиган, ҳуқутовчи билан ҳуқутилаётганнинг ўзаро
таъсирларини назарда тутди. Таълим жараёни ўзаро
боғлиқ бўлган икки жараёндан — ҳуқутиш ва ўрганиш-
дан иборат. Таълим ҳуқутовчи ва ҳуқутилаётганларнинг
бир вақтдаги фаолиятларисиз, уларнинг ўзаро дидак-
тик ҳамжиҳатликларисиз асло мумкин эмас. Ҳуқутовчи
билимни етказишга қанчалик фаоллик кўрсатиб тириш-
масин, агар билимларни ўзлаштиришга ҳуқувчиларнинг
ўзида онгли фаолият йўқ бўлса, яъни ҳуқутовчи бундай
фаолиятни ташкил этиш ва изоҳлашни таъминламаган
бўлса, ҳақиқатдан ҳам таълим жараёни амалга ошмай-
ди. Шунинг учун, таълим жараёнида педагогнинг ҳуқув-
чига оддийгина таъсири эмас, балки, уларнинг ҳамжи-
ҳатликлари таъминланиши керак. Педагогнинг шахс сифа-
тидаги таъсирлари муштараклиги амалга ошади, маз-
кур таъсирларни ҳуқувчи томонидан ички таъсирланиб
акс эттирилиши, ҳуқувчиларнинг билимларини, кўникма-
ларини, малакаларини, баркамоллик ва тарбияланган-

ликларининг маълум даражада белгиланган таркибий қисмларини эгаллаш юзасидан мустақил интилишларининг вужудга келиши содир бўлади. Шу билан бирга, таълим жараёни ўқитиш ва ўрганиш жараёнларининг механик йиғиндиси ҳисобланмайди. Бу сифат жиҳатдан янги, бир бутун ҳодиса бўлиб, унинг мазмунини турлитуман шаклдаги дидактик ўзаро таъсирлари акс эттиради. Ушбу жараённинг бир бутунлиги, яхлитлигида ўқитиш ва ўрганиш мақсадларининг умумийлиги, шундай ўрганишсиз ўқитишнинг мавжуд бўлиши мумкин эмаслиги яширинган бўлади. Таълим жараёнида фақатгина билувчанлик характеридаги жараёнларигина эмас, балки ўқитувчи ва ўқитилаётганларнинг мулоқотлари ҳам фаолият юритади. Бир турдаги маълумотлар ўқувчиларнинг ички дунёсига турлича таъсир этади. Таълим жараёнидаги мулоқот ўрганишнинг зарурлигини изоҳлашда жуда кучли таъсир кўрсатади, ўқувга ижобий муносабатларнинг шаклланишига, фаол ўрганиш учун қулай ахлоқий-психологик шарт-шароитларни яратишга хизмат қилади. Ўқитувчининг ўз фанига иштиёқ билан ўзаро муносабатларда ҳурматини сақлай олиши, ўқув жараёнида уларга ўз вақтида ёрдам қўлини чўзиш, уларнинг ютуқлари, муваффақиятларини ўз вақтида ва ҳаққоний баҳолаш ҳамда оғир вазиятларда ўзини тута билиш — буларнинг барчаси ўзлаштириш жараёнига жуда кучли таъсир кўрсатади, ўқувчиларда ўқитувчини намуна сифатида назарда тутиб, ўзларини тутишга интилишларини вужудга келишига кўмаклашади. Ақллилик, моҳирлик билан мулоқот олиб бориш натижасида таълимнинг тарбиявийлик самараси кўп даражада ортади.

Таълим жараёнида ўқитувчилар асосий диққат-этиборларини фақатгина ўқув фаолиятига жалб этсалар, таъсирнинг натижаси етарли бўлмаслиги мумкин ва аксинча қулай мулоқот таъминланиб, шарт-шароитлар яратилиб, аммо ўқув фаолияти ташкил этилмаса, бундай ҳолларда ҳам куч сарфлашлар самарасиз бўлиши мумкин. Мана шунинг учун ҳам таълимнинг моҳиятини очиш давомида мулоқот ва билимнинг, маълумотнинг муштараклигини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Шахснинг ривожланиши, таълим ва тарбияси фақатгина таълим ҳамда тарбиялаш воситасида эмас, балки уни қўраб турган муҳит, оммавий ахборот воситалари, ижтимоий фойдали меҳнат, жисмоний машқлар, ўйин-

лар ва бошқа шунга ўхшаш дарсдан ташқари машғулотлар ёрдамида ҳам амалга оширилади.

Таълим жараёнининг таркибий қисмлари: мақсадлик, рағбатлантирувчи-изоҳий, мазмуний, операция-фаолиятли (таълимнинг методлари, шакллари), назорат тўғривчи баҳо, натижавий билимлардан иборатдир. Таълим жараёнининг ушбу таркибий қисмлари педагоглар ва ўқитилаётганларнинг ўз олдига мақсад танлаш, мақсад қўйишдан тортиб, уларнинг амалга оширилиб ҳаққоний натижалар келтирилишига қадар бўлган ҳамжиҳатликларининг ривожланишини акс эттиради. Шу билан бирга, таълим жараёнининг ушбу таркибий қисмлари педагоглар ва ўқитилаётганларнинг маълум даражада белгиланган даврий ҳамжиҳатликларини назарда тутиши лозим.

Таълимнинг мазмуни ўқув даражаси, давлат ўқув дастурлари ва мазкур фан юзасидан бўлган дарслик билан белгиланади. Айрим дарсларнинг мазмуни, мундарижаси ўқитувчи томонидан қўйилган вазифаларни ҳисобга олган ҳолда конкретлаштирилади. Фаннинг мазмунида ўқувчиларнинг қизиқишлари «тайёргарликларининг даражаси», ишлаб чиқариш ва мактабни қуршаб турган ижтимоий муҳитнинг ўзига хосликларини акс эттириш зарурияти туғилади. Назорат таркибий қисми бир вақтнинг ўзida таълимнинг қўйилган вазифаларини ўқитувчи томонидан ҳал этишнинг бориши ва ўқитилаётганларнинг олинган жавобларининг тўғрилиги, ўқув операциялари бажарилишининг тўғрилигини ўз-ўзини назорат этиш юзасидан назоратнинг амалга оширилишини назарда тутди. Назорат оғзаки, ёзма, амалий машғулотлар ва бошқа амалий ишлар ёрдамида имтиҳонлар, синовлар, сўровлар, савол-жавоблар ўтказилиши орқали амалга оширилади. Ўз-ўзини назорат этиш эса, ўқувчилар томонидан ўрганилаётган материални ўзлаштириш даражасини ўз-ўзларида текшириш кўринишида амалга оширилади. Машқлар, топшириқларни бажарилишининг тўғрилигини тескари йўли билан, масалаларда олинган жавобларнинг ҳаётий воқеликка мувофиқлигини баҳолаш ёрдамида назоратдан ўтказилиши амалга оширилади.

Нazorat ва ўз-ўзини назорат этиш ўқув жараёнида тескари алоқанинг амал қилинишини таъминлайди — ўқитувчи томонидан оддий камчиликлар, таълимнинг вазифаларини босқичма-босқич ҳал этишнинг сифати,

қийинчиликларнинг даражаси ҳақида маълумот олишини таъминлайди. Тескари алоқа ўқув жараёнини тўғрилаш, таълимнинг воситалари, шакллари ва методларига ўзгаришлар киритиш, уларни мазкур вазият учун мувофиқ ҳолга келтириш зарурлигини юзага келтиради. Жараёнини тўғрилаш, созлаш фақатгина ўқитувчи томонидан эмас, балки ўқувчиларнинг ўзлари томонидан ўз хатти-ҳаракатларини тўғрилаш, хатолар устида ишлаш, қийинчилик туғдирадиган саволларни такрорлаш йўли билан ҳам амалга оширилади.

ТАЪЛИМНИНГ БАҲОЛАШ — НАТИЖАВИЙ таркибий қисми педагоглар томонидан баҳолаш ва ўқувчи томонидан таълим жараёнида эришган натижаларни ўз-ўзлари баҳолашларини кўзлайди. Қўйилган ўқув-тарбиявий вазифаларнинг уларга мувофиқлигини ўрнатиш; четга оғишларнинг мавжудлигини аниқлаганда уларнинг сабабларини аниқлаш, кўникмалар ва билимларда топилган камчиликларни тўлғазиш режалаштирилган янги вазифаларни лойиҳалашни ҳам назарда тутати. Масалан: агар берилган мазкур мавзунини ўрганишга ўқувчиларда ижобий муносабатлар, ёндошувлар мавжуд бўлса, бу ўқитувчига маълум бўлган ҳолларда ўрганишни рағбатлантиришнинг алоҳида чораларини қўллаш ҳар доим ҳам зарур эмас. Худди шунингдек, ўқитувчи томонидан назорат этиш ҳам ҳар доим шарт эмас. Ёъъзан ўқувчиларнинг ўз-ўзини назорат этишларининг ўзиёқ етарлидир. Агар қўйилган вазифани бирдан бутунлай ҳал этиш имконияти мавжуд бўлса ва ҳал этишга эришилса, жараёнини тўғрилаш ва танланган методлардан фойдаланишга, уларга ўзгаришлар киритишга ҳар доим ҳам эҳтиёж сезилмайди. Шундай қилиб, таълим жараёнининг таркибий қисмларини амалга ошириш ва лойиҳалашга ижодий ёндошиш зарур, реал ҳолатда уларни қўллаш зарурлигидан қатъи назар қолипга солинган қотиб қолган намуналар асосида ёндошиш мумкин эмас.

Таълим жараёнининг асосида ўқувчиларнинг ўқув материални ўзлаштириш юзасидан анланган фаолиятини бошқаришни амалга ошириш ётади. Шунинг учун ўқув жараёнида раҳбарлик ролини ўқитувчи бажаради. Аммо ўқув жараёнининг ўзи ўрганишнинг субъекти сифатида ўқувчиларнинг актив фаолиятларисиз асло мумкин эмас. Ҳозирги даврда ўқувчиларнинг ўзи янги билимлар, кўникмаларни ўзлаштириш хусусида актив фаолиятини ташкил этишга йўналтирилган. Ўқитувчи ўз

фаолиятини режалаштиришни дарс ва тақвимий-мавзуний режаларни тузиш воситасида амалга оширади. Намунавий — мавзуний режалар махсус методик ойномаларда нашр этилади ва ўқитувчига мазкур мактаб ҳамда синфнинг ўзига хосликларидан келиб чиқадиган баъзи бир ўзгаришларнигина киритишга тўғри келади, холос. Дарс режаларини ишлаб чиқишга берилган фанни ўқитиш методикаси юзасидан нашр этилган махсус қўлланмалар ёрдам бериши мумкин. Ушбу қўлланмаларда дарс бериш давомида ечилиши керак бўлган масалалар, топшириқларнинг характерлари ҳусусида маслаҳатлар берилади. Мазмуннинг жуда ҳам мураккаб ва жуда ҳам муҳим таркибий қисмлари алоҳида таъкидлаб ўтилади, жуда ҳам бебаҳо, фойдали тажрибалар, мустаҳкамлаш учун машқлар, кўргазмалар, такрорлаш ва уй ишлари тавсия этилади. Шундай услубий қўлланмалардан ўқитувчининг доимий равишда фойдаланиши дарсларни режалаштириш давомида унинг ўз вақтини кўп даражада иқтисод қилиш имкониятини беради ва мумкин бўлган бир қатор вариантлардан мазкур синф учун кўп даражада мувофиқ келадиганини танлаш имкониятини яратади. Режанинг матни ўқитувчининг педагогик тажрибасига боғлиқ бўлади. Ёш, ўз иш фаолиятларини эндигина бошлаётган ўқитувчиларга ишларининг биринчи босқичларида машғулотларини бир қанча даражада батафсилроқ режалаштиришга тўғри келади, яъни ўқув, тарбиявий, ривожлантирувчи характердаги асосий вазифаларни ўзида бирлаштирган ҳолда дарснинг мақсадини қайд этиш, сўров давомида фойдаланиладиган асосий саволларни ҳам қисқача қайд этиб ўтиши, билимларни қўллаш ва мустаҳкамлаш учун ишланадиган машқларнинг тартиб рақамларини кўрсатиши, уй иши учун топшириқларнинг мазмунини, адабиётлар, жиҳозларнинг номи ва саноғини кўрсатиши лозим.

Ўқитувчининг белгиланган режани бажариш юзасидан ташкил этадиган ўқув ишлари тайёрлов ва бажариш босқичларига бўлинади. Дарсга тайёрланиш давомида ўқитувчи ўз имкониятига қараб қуйидагиларни таъминлайди: таълимнинг зарур бўлган техник воситаларини, кўргазмали қурооллар, қўлланмаларни, дидактик ва тарқатиладиган материалларни тайёрлайди; — мураккабликлар вужудга келишини олдини олиш ва энг муҳим жойларни танлаб олиш учун навбатдан таш-

қари, дастлабки диафильмларни кўриш, кўргазмаларни қараб чиқиш, тажрибаларни амалга ошириш ишларини утказди;—олдиндаги тажрибалар, амалий ишлар ва кўргазмаларни тайёрлаш ишларига ўқувчиларни жалб этади. Уйда ва дарсда вақт сарфланишларини ҳисобга олиш учун такрорлаш, уй ишларини ҳамда ўзлаштирилган назарий мавзунини мустаҳкамлаш машқларини аввалдан бажариб қўйишга чорлайди.

Ўқитувчи дастлабки ташкилий ишлар давомида дарснинг режасига баъзи бир ўзгаришлар, аниқликлар киритади, ўқувчиларда қийинчиликлар туғдириши мумкин бўлган баъзи бир топшириқларни олиб ташлайди ёки бўлақларга ажратади. Бевосита дарсда таълим жараёнини ташкил этиш бир томондан ўқитувчининг ўз ҳаракатларини ташкил этишни, бошқа томондан ўқувчиларнинг ўқув материалини ўзлаштириш юзасидан фаолиятларини ташкил этиш, рағбатлантириш ҳамда ўрганишнинг зарурлигини тушунтиришни назарда тутати. Ўқувчиларнинг фаолиятларини ташкил этиш ўзида уларнинг олдида ўқув топшириқларини қўйиш, ўқувчилар ушбу топшириқларни қабул қиладиган қулай шароитларни яратиш, амалий ишларни ташкил этиш давомида ўқувчилар ўртасида вазифаларни аниқ тақсимлаш ва улар олдида турган фаолиятнинг турлари ҳақида тушунарли, аниқ йўл-йўриқлар бериш, ўқув топшириқларини бажариш мобайнида ўқувчиларга ўз вақтида ёрдам кўрсатиш кабиларни қамраб олади. Таълим жараёнида ўқувчиларнинг фаоллигини рағбатлантиришларсиз муваффақиятли ўқитишни тасаввур этиб бўлмайди.

Рағбатлантиришлар ўқувчиларнинг диққат-эътиборларини мавзуга жалб этиш ҳисобига, шунингдек, ҳавасмандликни, тиришқоқликни, синчковликни, илмга қизиқувчанликни уйғотиш ҳисобига ҳам амалга оширилиши мумкин. Дарснинг бориши жараёнида, ҳусусан унинг иккинчи қисмида, ўқувчиларнинг табиий равишда чарчашлари юз бера бошлаганда ва улар толиқишни, чарчоқни кетказадиган таъсирларга ҳамда ўқув материалини фаол ўзлаштиришига хоҳишини уйғотадиган таъсирга муҳтож бўлганда фойдаланадиган рағбатлантириш усулларини ўйлаб топиш керак.

3-§. ТАЪЛИМНИНГ ТАШКИЛИЙ ШАКЛЛАРИ. ТАЪЛИМНИНГ СИНФ-ДАРС ТИЗИМИ

Таълим жараёнида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг маълум бир белгиланган тартибда амалга ошириладиган фаолиятининг ташқи кўриниши таълимнинг ташкилий шаклини белгилайди. Таълимнинг ташкилий шакллари ўқитувчи ва ўқувчининг ҳамжиҳатликдаги фаолиятини аниқлаб беради, оммавий таълим ва алоҳида (индивидуал) ҳолдаги таълимнинг нисбатларини белгилайди.

Ўрта Шарқ таълими алоҳидалик, айримлик, якка ҳолда ўргатиш хусусиятларига эга эди, ўрта аср даврида эса машғулотлар ўқувчиларнинг унча катта бўлмаган гуруҳларида ўтказилди. XVI асрда дунё мактабларининг тажрибаларини ўрганиш асосида Я. А. Коменский характерли жиҳати дарс шаклидаги таълимни ташкил этишдан иборат таълимнинг синф-дарс тизимини назарий жиҳатдан тушунтириб берди.

Таълимнинг ташкилий шаклида — дарс давомида ўқув машғулотлари ўқитувчининг раҳбарлигида, бир хил ёшдаги ва маълум муддат мобайнидаги тайёргарлик даражаси ҳамда ўрнатилган жадвалга кўра доимий бўлган ўқувчиларнинг гуруҳи билан машғулотлар олиб борилади. Дарс давомида ўқитувчи томонидан катта миқдордаги ўқувчиларни бир вақтда ўқитиш мумкинлиги имкониятлари туғилади.

Таълимнинг синф-дарс шакли XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида Англияда ёйилди ва белланкатер тизими деб номланди. Бу ном уни таклиф этган муаллифлар А. Белла ва Д. Лаккастер исм-шарифларидан ҳосил қилингандир. Кичик ҳаракатлар асосида ёш авлодга оддий таълимнинг кенг жорий этишдек жамиятнинг эҳтиёжини акс эттирадиган бу тизим ўқитувчининг бир вақт мобайнида 600 ва ундан кўпроқ ўқувчилар билан ишлашини назарда tutар эди. Тажрибали ўқитувчиларнинг фаолияти катта ёшдаги ўқувчиларни таълим жараёнига тайёрлашга йўналтирилади, улар ўз навбатида ўқув машғулотларини ўзларининг кичик ёшдаги ўртоқлари гуруҳи билан ўтказардилар, уларнинг ишларини кузатиб борар ва назорат этардилар.

Синф-дарс тизими амалда кўп жиҳатдан устун эканлигини намоён этди ва кўпгина мамлакатларда қўллана бошланди. Ўқувчиларнинг англаш фаолиятларини янада фаоллаштириш учун қилинган ҳаракатлардан

бири таълимнинг янги ташкилий тури бўлди. Бу асрнинг бошларида АҚШ халқ таълимининг жамоат арбоби бўлган Е. Таркхерст томонидан таклиф этилган эди. Бу дальтон — режа деб номланиб, таълимни индивидуаллаштириш ва ҳар бир ўқувчига ўргатишда мустақил равишда ҳамда ўз тезлигида илгари силжиш имкониятини берадиган таълим тури эди.

20-йилларда дальтон — режанинг баъзи бир жиҳатлари таълимнинг бригада — амалий ташкилий турларида фойдаланилган эди. Бу шакл синфнинг ёки бригаданинг жамоавий ишини ҳар бир ўқувчининг индивидуалиши билан мувофиқлаштирганлиги жиҳатидан дальтон — режадан фарқ қилар эди, аммо таълимнинг бригада — амалий ташкилий турини кенг ёйилишига олиб келди.

Баъзи бир мамлакатларда таълимни ташкил этишнинг умумий анъанаси аҳолининг турли-туман ижтимоий табақалари учун таълим имкониятларини турлича бўлишини таъминлашдан иборат. Ушбу мақсад йўлида шахснинг такрорланмаслигини, бир буюклигини таъминлайдиган таълимдаги жуда ҳам алоҳидалик, индивидуалликка асосланиш тенденцияси мавжуд. Кўпгина америкалик ва инглиз дидактлари (Е. Мелби, Р. Ворнер ва бошқалар) ўрганиш — бу шахсий индивидуал жараён бўлиб, ҳар бир бола нимани ўрганиши мумкин бўлса, шунга ўқитилиши керак, дейдилар. Шу сабабли болаларни жуда ҳам индивидуал режалар ва индивидуал тезликда ўқитишни таклиф этишади.

АҚШ ўқувчиларининг жамоавий ишлари билан бир қаторда таълимнинг индивидуаллигини маълум даражада мувофиқлаштирадиган Трамп режасида техник воситалардан кенг фойдаланиш асосида ўқув жараёнини юқори даражада индивидуаллаштириш назарда тутилади. Ушбу режанинг муаллифи — америқолик педагог Ллойд Трампанинг фикрича ўрта мактабларда ўқитиш 100—150 кишидан иборат бўлган гуруҳларда (маърузаларда таълим турли-туман техник воситалардан фойдаланиш билан) ўтказилади. Бунга ўқув вақтининг 40 фоизи ажратилади. 10—15 кишидан иборат бўлган кичик гуруҳларда эса (маъруза материални муҳокама этиш ҳамда айрим бўлимларини чуқур ўрганиш, кўникмалар ва малакаларни қайта ишлаш билан) вақтнинг 20 фоизи ажратилади ҳамда мустақил ишга

(ўқувчиларнинг индивидуал ишлари) вақтнинг 40 фоизи ажратилади.

Дарс ҳозирги замон ўқув тарбия жараёнида таҳсил мақсадларини амалга оширишда асосий таълим шакли ҳисобланади. Бир неча асрлар давомида таълимнинг дарс шаклидан бошқа бир янги шаклини педагогика назарияси ҳам, амалиёти ҳам таклиф этганча йўқ.

Ўтказилган дарс ўқувчиларни ҳам, ўқитувчиларни ҳам қаноатлантириш учун маълум даражада умумий баъзи бир талабларга жавоб бериши керак. Шулардан баъзиларини эслатиб ўтамиз. Айрим олинган бирон-бир дарс предмет календар дастуридаги ўз ўрнига эга бўлиши, мақсади аниқ белгиланган бўлиши керак. Дарс ўтиш жараёнида шакллантирилиши лозим бўлган билим, иқтидор ва кўникмалар алоҳида аниқланиши даркор. Шу билан бирга мазкур дарс давомида билим, иқтидор ва кўникмаларнинг эришиладиган даражаси ҳам белгиланиши маъқул бўлади. Дарсда ишлатиладиган методлар, воситалар туркуми аниқ бўлиши олдиндан белгиланиши мақсадга мувофиқдир. Дарсга қўйиладиган дидактик талаблардан яна бири шуки, бериладиган ўқув материали системали равишда осондан — қийинга, оддийдан — мураккабга, ўқувчилар ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши керак.

Ўқитувчи дарсни ташкил қилар экан ўқувчилар ўқув фаолиятини активлаштирувчи ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришнинг муқобил режаларини амалга оширишни кўзда тутмоғи лозим. Дарсга бирмунча тарбиявий талаблар қўйилади. Ҳар бир дарс маълум даражада ғоявий йўналган аниқ тарбиявий вазифаларни бажариши, олинган илмий билимлар асосида дунёқарашни, юқори ахлоқий фазилатларни, эстетик дидни шакллантириб таълимни ҳаёт билан мустақил алоқаларини таъминлаши зарур. Ўқувчиларда билимга қизиқишни, билимларни мустақил эгаллаш кўникмаларини қарор топтириш, ижодий ташаббускорликни қўллаб-қувватлаш, уларнинг тасаввурлари чуқурлиги, ривожланиш даражасини ҳисобга олиш ҳам дарсга қўйиладиган тарбиявий талаблардан ҳисобланади.

Дарсга қўйиладиган ташкилий талаблар: мавзуй (календар) режалаштириш асосида дарс ўтказишнинг ишлаб чиқилган аниқ режаси мавжуд бўлиши, дарс ўз вақтида бошланиб, ўз вақтида тугаши керак. Дарснинг

мантиқий изчиллиги, тугалланганлиги ва дарснинг бошидан то охиригача ўқувчилар онгли интизоми таъминланмоғи лозим. Дарсни ташкил этишда турли-туман воситалардан, ўқув-техник, компьютер, стационар ва динамик кўргазмали қуроллардан фойдаланиш кўзда тутилади.

Дарснинг таркибий тузилиши ўрганилаётган материалнинг мазмунига, дарсда фойдаланиладиган таълимнинг усуллари ва методларига, ўқувчиларнинг тайёрланиш ҳамда ривожланиш даражасига, ўқув жараёнида дарснинг ўрнига боғлиқ бўлади.

Дарслар жуда ҳам турли-туман таркибий тузилишларга эга бўлиб, дарсларни бир марта доимий равишда мавжуд бўладиган кўриниш тарзида режалаштириш ва ўзгармайдиган қотиб қолган намуна асосида ўтказавериш мумкин эмас. Дарснинг таркибий тузилишига юқорида қайд этиб ўтилган омиллар қаторида мазкур синфда ишлашнинг ҳаққоний шарт-шароитлари, шунингдек, ўқитувчи иш фаолиятининг ижодий характери катта таъсир кўрсатади. Ҳар бир дарс бошқа дарслардан ҳатто улар битта фан, битта мавзу юзасидан тенг, ёнма-ён синфларда ўтказилганда ҳам ўзининг ўзига хос жиҳатларига кўра фарқ қилади. Дарсда ҳар доим ўқитувчининг махсус «педагогик ёндошув тарзи»ни кўриш мумкин. Масалан, комбинациялашган дарс қуйидаги кўринишда ташкил этилади: ташкилий иш, ўқувчиларга берилган уй ишларининг бажарилишини текшириш, ўрганилган материал юзасидан ўқувчилардан сўраш, ўқитувчи томонидан янги материалнинг баён этилиши, ўрганилган материални мустақкамлаш, уйга топшириқлар, вазифалар бериш.

Дарснинг таркибий тузилиши ўқитувчи ва ўқувчиларнинг дарсдаги ҳамжиҳатликдаги фаолиятларини ташкил этишнинг ташқи кўринишини, ташқи намоён бўлишинигина эмас, балки ўқувчиларнинг актив англаш фаолияти билан боғлиқ бўлган ички жараёнларнинг моҳиятларини ҳам акс эттириши керак.

Дарснинг тузилиши ўқув материалининг мазмунига, шарт-шароитларига, ўқувчиларнинг тайёргарлигига ва бошқаларга боғлиқ равишда ўзгариши мумкин. Янги билимларни ўзлаштириш дарси қуйидагилардан иборатдир: ўқув материални англаш ва қабул этиш; ундаги алоқалар, ўзаро муносабатларни англаш, билимларни умумлаштириш ҳамда системалаштириш. Аммо янги

билимларни ўзлаштириш дарсларининг айримларини таркибий тузилишларида, яъни масалан, ўқувчилар учун бутунлай нотаниш бўлган материалларни ўрганиш давомида асосий билимларни тасаввурдан ўтказиш умуман бўлмаслиги мумкин. Дарсларнинг ҳар бир тури кўрсатиб ўтилган асосий босқичлардан ташқари ички тузилишга — дарснинг ҳар бир босқичида айрим дидактик вазифаларни ҳал этиш методикасига эга бўлади. Бу методика ҳар бир дарснинг кўп даражада муҳим қисми ҳисобланади, чунки дарсда қўлланиладиган методлар, усуллар ва таълим ўқитиш воситалари давомийлик ҳамда ўзаро боғлиқликларнинг турли-туман мувофиқлиги асосида қўлланилади. Масалан, янги ўқув материални англаш ва қабул этиш босқичида ўқитувчи тушунтиришдан, муаммоли баён этишдан, эвристик суҳбатдан, ўқувчиларнинг турли-туман мустақил ишларидан, ўқитишнинг техник воситаларидан фойдаланиши мумкин.

Замонавий дарслар учун ўзлаштириш, қисмларга ажратиш, такрорлаш ва мустаҳкамлаш, янги ўқув материални эгаллаш ҳамда уни амалий жиҳатдан қўллаш билан боғлиқ равишда олдин ўрганилганларни назорат этиш каби таркибий қисмларнинг ўзаро боғлиқликлари характерлидир. Ўқувчиларнинг мустақил ишлари фақатгина такрорлаш ва мустаҳкамлаш босқичларидагина эмас, балки янги материални ўрганиш давомидаёқ ташкил этилади, бу орқали ўқитиш билан ўрганиш орасида, синфнинг жамоавий иши билан ўқувчининг индивидуал (якка ҳолдаги) иши орасидаги мустаҳкам боғлиқлик амалга оширилади. Ўқувчиларнинг қидирувчанлик фаолиятларини таркибий қисмлари фақат муаммовий характердаги дарслардагина эмас, балки ҳамма турдаги дарсларнинг (комбинациялашган, назорат ва бошқалар) айрим босқичларида ҳам фойдаланилади. Олдинга қўйилган дидактик вазифаларни ҳал этишнинг йўлларига боғлиқ ҳолда дарс қурилиш тартибининг айрим босқичлари қисқариши ва кенгайиши, ўқитиш усуллари ҳамда ҳар хил методларнинг вазифалари, ўрни ўзгариши мумкин. Шунинг учун замонавий дарснинг таркибий тузилиши ўқитувчиларнинг бошқарувчилик роли ва ўқувчиларнинг англаш фаолиятларини ташкил этишнинг ўзига хослигини акс эттира туриб, жуда ҳам турли-туман шаклдалиги билан фарқ қилади.

Дарснинг муваффақиятли ўтиши ўқитувчи ҳамда ўқувчиларнинг дарсга тайёрланишларига боғлиқдир.

Дарсга миридан-сиригача тайёрланиш, хусусан етарли даражада педагогик иш тажрибасига эга бўлмаган ёш ўқитувчилар учун жуда зарур.

Ўқитувчининг дарсга тайёрланишида дастлабки босқичлар ажралиб туради. Ўқув йили бошланиши олди-дан ўқитувчи дастурдаги ҳамма мавзуларни ўрганиш вақтини тақсимлаб чиқади, ўқув машғулотларининг жадвали ва мазкур фани ўрганишга ўқув режасидан ажратилган ҳафталик соатларнинг миқдорини ҳисобга олган ҳолда унга мувофиқ бўлган тақвимий муддатларни ўрнатади. Шундай тарзда белгилаб чиқилган дастур ўқитувчи учун фан юзасидан ишларнинг тақвимий (календар) режаси сифатида хизмат қилади.

Ўқитувчининг дарсга бевосита тайёрланиши ҳар бир дарсда қўлланиладиган мавзуй режалаштиришни конкретлаштиради. Дарснинг режаси (уни баъзида мавзуй режадан фарқ қилиб, дарснинг иш режаси деб номлайдилар) ҳар бир ўқитувчи учун зарурдир. Одатда фақат унинг ҳажми фарқ қилади: эндигина ўзининг ўқитувчилик фаолиятини бошлаётганлар ўзларининг ҳамма ҳаракатлари ва дарснинг боришини тасвирлаш, кичик бўлакларигача кўрсатилган мукамал тайёрлама ёзадилар. Тажрибали ўқитувчилар эса қисқа, ихчам режа тузадилар.

Дарснинг режаси ихтиёрий шаклда тузилади, аммо унда қуйидаги таркибий қисмларнинг акс этишини таъминлаш зарур: дарснинг ўтказилиш муддати ва унинг мавзуй режа бўйича тартиб рақами; ўтказиладиган синфнинг, дарс мавзусининг номи; таълимнинг вазифалари, шакллантириладиган билим, иқтидор ва кўникмалар; ўқувчиларни тарбиялаш ва ривожлантириш; дарс босқичларининг давомийлиги ва ушбу босқичларда вақтнинг тахминий тақсимланишини кўрсатган ҳолдаги таркибий тузилиши; ўқув материалининг мазмуни; дарснинг ҳар бир қисмида ўқитувчи ва ўқувчининг иш усуллари ҳамда методлари; таълимнинг кўргазмали ва техник воситаларини қўшиб ҳисоблаганда дарсни ўтказиш зарур бўлган ўқув қуроллари; дарсда бевосита ўтказиладиган тест синовлари; уй вазифалари, топшириқлар.

Дарснинг ютуғи ва унинг натижалари нафақат ўқитувчининг тайёрлигига, балки ўқувчиларнинг тайёргарликларига ҳам боғлиқ бўлади. Афсуски, ушбу масалага кўпгина ўқитувчилар ўзларининг амалий ишларида

етарли даражада эътибор бермайдилар. Шу билан бирга ўқувчиларнинг навбатдаги дарсга (ёки дарсларга) маълум мақсадга йўналтирилган тайёрланишлари уларда ижобий психологик кайфиятни вужудга келтиради, англашга, билишга бўлган юқори даражадаги қизиқишни туғдиради. Ўқувчиларни олдинда турган дарсларга тайёрлашда қуйидагиларни назарда тутати: уларни олдинда турган дарснинг дастурий ўрганиш режаси билан таништириш; (бу хусусан юқори синфлар билан ўқув ишларида жуда ҳам зарурдир) ўқувчиларнинг тушуниши мумкин бўлган дарсларнинг айрим бўлимлари билан танишиш; олдинда турган дарсда кўтариладиган масалалар юзасидан илмий-оммабоп адабиётларни ўқиш, янги материални ўрганишга кўмаклашадиган кузатишлар ва унча мураккаб бўлмаган тажрибаларни ўтказиш.

Дарсдаги ўқув ишларининг алоҳида ҳолдаги шакли (индивидуал тури) унинг имкониятлари ҳамда тайёргарлигини ўйлаб кўриб ўрганишда ҳар бир ўқувчининг илгари силжиш тезлигини назорат этиш имкониятини беради. Унинг ютуқлари дифференциялашган топшириқларни тўғри танлаш билан, уларнинг бажарилишини ўқитувчи томонидан систематик равишда назорат этиш билан, ўқувчиларда вужудга келадиган қийинчиликларни ҳал этишларига ўз вақтида ёрдам кўрсатиш билан белгиланади. Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, заиф ўзлаштирувчи (ўзлаштирмовчи) ўқувчилар учун нафақат топшириқларнинг мураккаблигини, балки кўп даражада унга кўрсатиладиган ёрдамни ҳам даражадаштириш (дифференциялаш) зарур. Ўқувчиларнинг индивидуал (алоҳида ҳолдаги) ишларини моҳирлик билан ташкил этганда уларда ўз устида ишлашнинг малака ва эҳтиёжлари шаклланади.

Ўқувчиларнинг дарсдаги индивидуал (алоҳида ҳолдаги) шаклдаги ишларини ташкил этишдаги жиддий камчиликлар шундан иборатки, улар амалий жиҳатдан бир-бирлари билан мулоқот қилмайдилар, улар эгаллаган мустақил фаолиятнинг тажрибаси эса жамоанинг мулкига айланмайди, синфдаги ўз тенгдошлари ва ўқитувчи билан биргаликда муҳокама қилинмайди. Шунинг учун ўқувчиларнинг дарсдаги индивидуал (алоҳида, якка ҳолдаги) ишлари уни ташкил этишнинг жамоавий шакллари билан мувофиқлашиб кетиши керак.

Ўқувчиларнинг дарсдаги ишларини барча учун умумий (фронтал) шаклда ташкил этиш билан бир қаторда, синф бир хил ёки турли-туман машқларни бажарадиган бир қанча гуруҳларга ажратиладиган ўқувчиларнинг гуруҳий ишлари каби жамоавий шакллари ҳам қўлланилади. Шунга боғлиқ равишда ягона ва даражалашган (дифференциялашган) гуруҳий ишларни ажратадилар, шу билан бирга бошқа ҳолатларда у ўқувчиларнинг индивидуал (алоҳида ҳолдаги) ва ҳар томонлама (фронтал) ишлари билан жуда ҳам мустаҳкам боғлиқдир. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кўп даражада мақсадга мувофиқ бўлган гуруҳнинг таркиби 5—7 кишидан иборатдир. Ҳамкорликдаги муваффақиятли ишлар учун бир хил ишлаш тезлигига ва тахминан бир хил ўзлаштириш даражасига эга бўлган ўқувчилардан гуруҳ жамлаш зарур. Қонда бўйича ушбу гуруҳларнинг таркиби доимий бўлмасдан ҳар бир фанлар бўйича турлича бўлади, ўқувчиларнинг ўзлари томонидан белгиланади, ўқитувчи эса ўқувчилар орасидаги ўзаро муносабатларни ҳисобга олган ҳолда тўғрилаб, бир йўналишга солиб боради.

Ўқувчиларнинг гуруҳий ишлари сал кам ҳамма асосий дидактик масалаларни: масала ва машқларни ҳал этиш, мустаҳкамлаш ва такрорлаш, янги материални ўрганиш кабиларни ҳал этиш учун қўлланиши мумкин. Алоҳида ҳолда (индивидуал) таълим беришдаги каби гуруҳларда ўқувчиларнинг мустақил ишлари ташкил этилади, аммо даражалашган (дифференциялашган) гуруҳий топшириқларни бажариш ўқувчиларни жамоавий иш методларига (усулларига) ўргатади, мулоқот эса психологлар таъқидлаб ўтганларидек, шахсиятпарастликдан қутулиш имкониятини яратадиган тўғри тушунчаларни шакллантиришнинг ўзгармас шарт-шароити ҳисобланади.

Ўқувчиларнинг ҳар томонлама (фронтал), гуруҳий ва индивидуал (алоҳида ҳолдаги) ишлари тарбиявий ҳамда таълимий вазифаларни амалга оширишга таъсир кўрсатади. Шунинг учун уларни мувофиқлаштириш, ўқитувчи томонидан ўқув фанининг ўзига хослигини, ўрганилаётган материалнинг мазмунини, ўқитиш методларини синф ва айрим ўқувчининг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда у ёки бу шаклини ўйлаб кўрилган, асосланган шакли танланиши керак.

Дарснинг, ўқувчиларнинг ўқув ишларини ташкил

етишни ҳамма шаклларида таълим жараёни иштирокчилари орасидаги муносабатлар характери муҳим аҳамиятга эга бўлади. Яъни бунда таълим жараёнининг иштирокчилари бўлган ўқитувчи ва ўқувчи ҳамда ўқувчиларнинг ўзлари орасидаги муносабатлар назарда тутилмоқда. Ушбу муносабатларнинг ижобий характери ўқувчиларнинг англаш, билиш фаолиятини рағбатлантиради, унинг натижалилигини оширади.

Ўқитувчи дарсларда ўқувчиларга бўлган талабчанликни болаларга ҳурмат, зийраклик, педагогик мавқе, обрўсини сақлаган ҳолда ёндошишни намоён этиш билан мувофиқлаштирган ҳолда олиб бориши лозим. Дарсда ўқувчиларга ўқитувчининг мурожаати шакли ҳам фарқсиз эмас. Ўқувчиларни ўз исм-шарифлари билан аташи мақсадга мувофиқроқдир.

Педагог сифатида ўзлигини намоён этишни талаб қилиш зарур ҳолатларда ўқитувчи томонидан ўз ҳиссиётини акс эттиришни инкор этмайди: у дарсларда фақатгина зийрак ва меҳрибон, қувноқ, ҳушёр, кўнгилчан бўлибгина қолмасдан, балки жиддий, хафа ва норозилиги билинган қиёфада бўлиши ҳам керак.

Ўқитувчининг педагогик оптимизми, унинг ўқувчиларга муносабатидаги ишонч, ўқув фаолиятини ташкил этишнинг турли-туман шаклларидаги дарсда уларнинг ҳамжиҳатликдаги изланувчанлигини ташкил этиш, ўқувчиларнинг ишларига ҳаққоний баҳо бериш, уларга доимий зарур ёрдам кўрсатишга тайёр туришлик — буларнинг барчаси жуда катта дидактик ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлади, ўқувчиларда жамоавий меҳнат малакаларини ҳамда ижобий ахлоқий фазилатларни шакллантиради.

Дарсни мукаммаллаштириш, такомиллаштиришнинг замонавий босқичи янги шароитларда таълимни ташкил этишнинг асосий шаклларининг ўзига хосликларини ўрганиш билан характерланади. Бунда дарсларнинг самарадорлигини кўрсаткичи ўқувчилар томонидан олинган билимларнинг ўзинигина даражаси билан чегараланмайди, балки улār томонидан англашнинг кўникма ва малакаларини эгаллашнинг даражаси билан уларнинг билишга бўлган қизиқишларини, шакллантиришларини ҳам қўшиб олади.

Ўқув-тарбия муассасалари ишлаш шароитларига ва ўқувчиларнинг ёшига кўра имкониятларини ҳисобга олган ҳолда дарс ўзига хос характерда ташкил этила-

ди. Масалан, қуйи синфларда, яъни ўқувчиларнинг диққатларини қиёсан жуда ҳам тез қўшиш зарур бўлиб, дарсларда ўқув ишларининг ҳар хил турлари, жумладан, ўйин ва машғулот характериға эға бўлганларидан фойдаланилади. Таълимнинг биринчи босқичида ўқувчилар табиий фанлар ёки махсус тарқатма материалларни гербарий ва коллекциялар ҳамда ўрганадиган фанни дарслар деб юритиладиган ва изоҳий ўқиш дарслари ўтказилади.

Юқори синфларда ўқитувчи томонидан янги материални баён этиш дарсларининг (ҳикоя, тушунтириш ёки маъруза кўринишидаги) роли ортади ва ўқувчиларнинг мустақил ишлари (дарсликлари ва ўқув қўлланмалари билан) аҳамияти ошади, муаммовий дарсларда ижодий характердаги индивидуал (алоҳида ҳолдаги) ва гуруҳий ишларни бажариш кенг қўлланилади. IX—X синфларда ўқув машғулотларининг жадвалиға иккилантирилган дарслар деб номланадиганлари киритилади. Тажриба шуни кўрсатадики, бундай дарсларни катта мазмунға эға бўлган янги маълумот асосидаги маърузани ўтказишда, шунингдек, амалий ишларни, семинар ва амалий машғулотларни, практикумлар ва ўқув саёҳатларини бажаришда қўллаб кўриш мақсадға мувофиқдир.

Ўқитувчи дарсларда ва кечки мактабларда ҳаётий масалаларни мустақил ҳал этиш (ишлаб чиқариш ҳамда турмуш масалаларини ҳам) малакасиға эға бўлган ўқувчиларнинг мустақил ишларига кенг суянади.

Ишлаб чиқариш топшириқларини бажариш давомида иш вақтининг ҳар бир дақиқасини қандай қадрлаш ва эъозлаш кераклигини яхши тушунувчи балогат ёшидаги ўқувчилар баъзи ҳолларда дарсларда вақтлардан тежамай фойдаланишнинг гувоҳи бўладилар.

Мактаб-интернатларда ва кунни узайтирилган группаларға эға бўлган мактабларда дарсларни ўтказишнинг ўзига хослиги шундан иборатки, улар ўқув жараёни тўлалигича (мактаб-интернатларда) ёки сал кам бутунлигича (кунни узайтирилган группаларға эға бўлган мактабларда) ташкил этилади ва мактабда амалға оширилади. Куннинг иккинчи ярми эса ўқитувчи раҳбарлигида амалға ошириладиган мустақил ишларға ажратилади. Ҳозирги вақтда кунни узайтирилган группаға эға бўлган мактабларда ўтказилган дарсларнинг сифатини баҳолашда ўқувчиларнинг уй вазифаларини

бажаришда ўз устида ишлаш вақтидаги тайёргарлиги даражасини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ деб тан олинган. Кунин узайтирилган группага эга бўлган мактабни бундан кейинги ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири — илғор тажрибани таҳлил этиш асосида кўп даражада мақсадга мувофиқ бўлган бир бутун ўқув-тарбия жараёни тартиб-қоидаларини ташкил этиш ҳисобланади. Бунда, ўқув фанлари юзасидан олиб бориладиган фанлар ўқитувчиларнинг ҳар томонлама ривожланишини таъминлайдиган тўғарак ва синфдан ташқари фаолиятларининг ҳар хил турларини ўтказиш билан табиий равишда боғланиб кетади.

Таълимнинг бошқа ташкилий турлари

Дарсни тўлғазадиган ва ўқувчиларнинг политехник таълимига кўмаклашадиган таълимнинг ташкилий турларидан бири практикум ҳисобланади. Практикумлар юқори синф ўқувчилари билан ўтказилади ва ўзида ўқувчилар дастур асосида маълум бир белгиланган ишларни бажарадиган тажрибавий ҳамда амалий машғулотларни намоён этади. Практикумлар тажрибахоналарда, устахоналарда, ўқув кабинетлари ва ўқув-тажриба участкаларида, ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш комбинатлари ҳамда ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш бригадаларида ўтказилади.

Қуйи синфларда ўтказиладиган одатдаги ва амалий машғулотлар билан қиёслаганда улар ўқувчиларнинг топшириқни бажаришга ижодий ёндошуви ва жуда катта мустақиллиги билан фарқ қилади.

Ўқитувчи практикумга ажратилган вақт доирасида иш режасини тузади, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларида мавжуд бўлганларга қўшимча равишда зарур бўлган йўриқномалар ҳамда кўрсатмаларни тайёрлайди. Ўқувчилар бир вақтнинг ўзида бир хил топшириқларни бажаришлари мумкин. Синфдаги ҳар бир ўқувчининг таъминлаш учун ўқув қуроллари етмагани ёки ишнинг мураккаблиги, уни бир ўқувчи томонидан бажарилишини қийинлаштирадиган ҳолатларда топшириқ бутун гуруҳ томонидан ташкил этилади. Шу билан бирга, практикумнинг дастурида назарда тутилган ҳамма ишларни бажариш ҳар бир ўқувчи учун мажбурий ҳисобланади. Ўқитувчи доимий раҳбарликни амалга ошира бориб ва зарур ёрдамни кўрсата бориб практикумнинг

топшириқларини бажариш давомида ўқувчилар мустақиллигини юқори даражасига эришади.

Юқори синфларда семинарлар одатда, кўпинча ижтимоий йўналишдаги фанлар юзасидан дастурларнинг асосий бўлимларини ўрганганларидан сўнг ўтказилади. Таълимнинг ушбу ташкилий туридан фойдаланиш ўрганилган материални назарий умумлаштиришни ўтказишга имконият яратади, ўқувчиларни мустақил маълумотлар билан чиқишлар қилишга, баҳслашишга, ўз фикрини ҳимоя этишга ўргатади ва ўқувчиларни ижтимоий ҳаётда иштирок этишга ҳамда таълимни давом эттиришга тайёрлайди.

Семинар машғулотини ўтказишнинг режаси ўқитувчи томонидан муддатидан аввал тузилиб қўйилган бўлади ва уни ўқувчилар билан муҳокама этиш жараёнида тузатилиб, тўлдирилиб борилади. Қабул қилинган режага мувофиқ равишда семинарга ҳар бир ўқувчининг ва бутун синфнинг тайёрланиш дастури ўрнатилади, топшириқлар тақсимланади, ўрганиш зарур ҳисобланадиган адабиётлар (ҳамма учун мажбурий) тавсия этилади. Семинарда ўқувчиларнинг маърузалари кўпинча муаммовий кўринишда қўйилади. Ўқитувчи уларнинг тайёрланишларига раҳбарлик қилади ҳамда зарур маслаҳатлар беради.

Семинар машғулотлари одатда мазкур семинарнинг асосий вазифалари кўрсатиб ўтиладиган, муҳокама этиш муаммолари илгари суриладиган қисқагина кириш сўзидан бошланади. Семинар машғулотлари ўқувчиларнинг яхши ўйлаб кўрилган хатти-ҳаракати ва жуда ҳам мустаҳкам тайёрланиши билан таъминланадиган мустақилликлари ва юқори даражадаги фаолликларини намоён этишга мўлжаллангандир. Баъзида маълумотлар, маърузалар, рефератларнинг мавзуларини олдиндан тақсимламасдан, семинар машғулотни ўтказишнинг ҳамма режаси юзасидан ҳар бир ўқувчининг тайёр бўлишларини ва ўзининг ташаббусига кўра ёки ўқитувчининг чақириши билан сўзга чиқишга тайёр туришлари тайинланади. Семинарга тайёрланишнинг бундай методикаси айрим, алоҳида ўқувчилар томонидан чуқур ўрганишга талаб этмайдиган мураккаб саволлар бўлган ҳоллардагина ўзини оқлайди. Баъзан асосий маърузачилардан ташқари, семинар ўтказилишини фаоллаштирадиган оппонентлар ҳам тайёрландилар. Машғулот жараёнида ўткир ва кундалик муаммо-

ларни четлаб ўтмасдан мунозара яшаш зарур. Машғулотнинг сўнгида ўқитувчи имконияти доирасида уларни таълимнинг реал вазифалари билан боғлаб, хулоса чиқаради.

Ўқувчиларнинг ўз танлашлари ва хоҳишларига кўра илмий-назарий билимларини, амалий тажрибаларини кенгайтириш ҳамда чуқурлаштириш учун ўрганадиган ўқув фанлари факультативлар деб номланади. Умумий таълим ўрта мактабларининг намунавий ўқув режасида VII синфдан бошлаб факультатив машғулотлар киритилган. Бу машғулотлар ўқувчиларнинг қобилиятларини, касбга йўналганлигини ва ақлий манфаатларини ривожлантиришни, мажбурий дастурларини ўрганиш давомида эгаллаган билимларни кенгайтиришга мўлжалланган дифференциялашган таълимнинг самарадор гуруҳий шаклларида бирини ўзида намоён этади.

Мактаб олдига VII—X синфларнинг ҳар бир ўқувчисига факультативлардан бирини танлаш имкониятини беришни таъминлаш вазифаси қўйилади, бу кейинчалик унинг учун мажбурий бўлиб қолади. Факультатив машғулотлар мажбурий курслар билан факультативлар орасидаги ворисийликни, давомийликни сақлашга мўлжалланган, ўқувчиларнинг мустақиллиги ҳамда фаоллигини оширишга, уларнинг ақлий манфаатларини ривожлантиришга хизмат қиладиган махсус дастур асосида ўтказилади. Факультативларнинг сонини белгилаб чиқишда мактаб фақат ўқувчиларнинг шахсий хоҳишларидангина эмас, балки мактабнинг имкониятларидан ҳам келиб чиқади. Маҳаллий шарт-шаронтларга мувофиқ равишда ўқувчиларни амалий фаолиятга тайёрлашнинг вазифалари ва реал шарт-шаронтлари ҳисобга олинади.

Факультатив машғулотларда маърузалар амалий машғулотлар билан бирикиб кетади. Бунда ўқувчилар адабиётлар билан ишлаш малакасини, мустақил ақлий фаолият кўникмасини эгаллайдилар, мураккаб бўлмаган тажрибалар ва тадқиқотлар ўтказиш методикасини ўзлаштирадилар, тажриба қурилмалари ва техникани ишлатиш малакасини ҳосил қиладилар.

Факультатив машғулотларда муаммовий таълим ҳам кенг қўлланилади, ўқувчиларнинг индивидуал ижодий қобилиятларининг ривожланишига эришилади.

Факультатив машғулотлар мажбурий фанлар юзасидан бўлган фанлар билан мустаҳкам боғлиқликда

амалга оширилиши керак. Бундай машғулотлар таълимнинг ушбу ҳар иккала ташкилий шакллари самардорлигининг ошувига ёрдам беради.

Ўқув саёҳатлари табиий шароитлардаги жараёнлар ва ҳодисаларни, ҳар хил нарсаларни ўрганиш, кузатиш имкониятини берадиган таълимнинг ташкилий тури, шакли ҳисобланади. Ўқув дастурларида кўрсатиб ўтилган, назарда тутилган саёҳатлар мажбурий ҳисобланади ва у ёки бу фанни ўрганиш учун ажратилган ўқув вақти доирасида ўтказилади. Таълимнинг бошқа ташкилий шакллари каби саёҳат дидактик принциплари (илмийликни, таълимнинг ҳаёт билан боғлиқлигини, кўргазмалиликни ва бошқаларни) амалга оширади, ўрганилаётган ҳодисаларни ўзаро алоқаларда, ўзаро боғлиқликда қараб чиқишга кўмаклашади, ақлий манфаатларини, жамоавий муносабатларини, ватанпарварлик ва шахснинг бошқа фазилатларининг шаклланишига, ўқувчиларнинг амалий фаолиятига ҳамда касбга йўналганлигига тайёрланишларига имконият яратади.

Ўтмишнинг тараққийпарвар педагоглари ўқув саёҳатларига жуда катта эътибор берганлар. Тўғри ташкил этилган саёҳатларда болаларга «ҳаёт китоби»ни ўқитишнинг усулларидан бири кўрилади.

Саёҳат дарслари дастурдаги маълум бир белгиланган бўлимларни ўрганиш билан боғлиқ равишда ўтказилади: табиатга саёҳатлар, ишлаб чиқариш корхоналарига саёҳатлар, тарихий жойлар ва ёдгорликларга, география саёҳатлари, адабиёт саёҳатлари ва бошқалар.

Бир қатор ҳолларда бир вақтнинг ўзида бир неча ўқув фанлари юзасидан саёҳат ўтказиш амалиёти қўлланилади. Бундай саёҳатлар мажмуавий саёҳатлар деб номланади. Улар фанлараро алоқаларни амалга оширишга, унинг яхлитлиги юзасидан кузатиш объектини ҳар томонлама ўрганишга, вақтни тежаб фойдаланишга кенг имкониятлар яратади.

Мажмуавий саёҳатлар ўқувчиларни касбга йўналтириш ва политехник таълим мақсадларида ишлаб чиқаришда ҳамда табиат бағрида ўтказилади. Бир неча ўқув фанлари юзасидан бир вақтда ўтказиладиган ишлаб чиқариш саёҳатлари жуда катта аҳамиятга эга. Ўқувчилар заводда, электростанцияда, жамоа хўжаликларига корхона ёки хўжаликнинг тарихи, фан-техникада эришган ютуқлари, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг илмий принциплари билан танишадилар.

Ўқув жараёнидаги саёҳатлар ўтказиладиган вақтига қараб қуйидаги турларга ажратилади: дарсда фойдаланиш учун зарур бўлган материалларни йиғиш ёки кузатишлар ўтказиш мақсадида уюштириладиган кириш саёҳатлари, дастурдаги бўлимларни дарсда ўрганиш билан бир вақтнинг ўзида (ёнама-ёна равишда) айрим масалаларни конкретлаштириш ва уларни кўриб чиқиш, асослаш мақсадида ўтказиладиган даврий саёҳатлар, дастурнинг алоҳида бўлими ёки айрим мавзулари юзасидан ўқув ишларини якунлаш мақсадида ўтказиладиган натижавий саёҳатлар.

Саёҳатларни ўтказиш жуда ҳам катта тайёргарликни талаб қилади. Ўқитувчи саёҳатнинг мазмунини ва вазифаларини белгилайди, саёҳат қилинадиган объектни танлайди ҳамда у билан жуда ҳам мукамал танишиб чиқади, олдинда турган саёҳатга раҳбарлик қилиш масалаларини ҳал этади. Ўқитувчининг ўзи томонидан саёҳатнинг ўтказилиши мақсадга мувофиқдир. Агар қайсидир бир сабабларга кўра ўқитувчининг ўзи ўтказиш мумкин бўлмай қолса, ўқитувчи бўлғуси экскурсаводга (муҳандис, гуруҳ устаси ёки цех бошлиғига, жамоа хўжалиги, бригада, ферманинг бошлиғига) қайси жараёнлар ёки ҳодисаларга, қандай нарсаларга диққатини қаратиш, саёҳатнинг давомийлиги, изчиллиги, муддати қандай бўлиши керак, уни ўтказиш давомида улар ҳақида ўқувчиларга қандай тушунтиришлар бериш лозимлигини назарда тутган услубий тавсиялар бериши зарур.

Ўқитувчи томонидан ўқувчилар билан ҳамкорликда ишлаб чиқилган саёҳатни ўтказиш режасида ишларнинг босқичлари белгиланади, саёҳат мобайнида тўпланиши зарур бўлган материалларнинг ва кузатишларнинг рўйхати, зарур бўладиган жиҳозлар ва қурилмалар (кузатиш ва уларни қайд этиш воситалари, ўлчаш қурилмалари ва асбоб-ускуналар), саёҳатнинг босқичлари бўйича вақтнинг тақсимоти, саёҳатга ўқувчиларни олиб боришнинг ташкилий тури (ҳар ёқлама, гуруҳий ёки алоҳида ҳолдаги ишлар) ҳам қайд этилади. Саёҳат олдидан ўқувчилар топшириқни ва у ҳақдаги маълумотни оладилар, улар билан кириш суҳбати ўтказилади. Топшириқларда ўқувчилардан ҳар бири (ёки ўқувчилар гуруҳи) қандай кузатишлар ўтказилиши лозимлигини, қандай ҳолларга у мустақил жавоблар бериши кераклигини, қандай материаллар ва қандай

шаклда тўпланиши кераклиги, саёҳат ва унинг материаллари ҳақида қанча муддатга ҳисобот (оғзаки маълумот, ёзма баёни, коллекция ва гербарийлар ва ҳоказолар) тайёрлаши кераклиги кўрсатилиб ўтилади.

Саёҳатнинг муддати объектнинг характериға, ўтказиш мақсадига, ўқувчиларнинг ёшиға боғлиқ бўлади ва тахминан 40—45 дақиқадан 2—2,5 соатгача (бориб-келишға сарфланадиган вақтларни ҳисобға олмғанда) бўлган вақт чегарасида бўлади. Саёҳатни ўтказиш давомида ҳамма ўқувчиларнинг фаол ишлашлари таъминланади, кузатув ўтказиш имкониятлари (объектларнинг яхши кўриниши, интизом ва тартибға риоя этилиши, ўз хатти-ҳаракатларини тўғри сақлаш ҳамда техника хавфсизлиги қоидаларини билиш ва риоя этилиши) таъминланади.

Саёҳатнинг сўнгги босқичида ўқитувчи ўқувчиларнинг умумий билимлари системасиға қўшилиб кетадиган якуний суҳбат (ёзма ишлар — кам ҳолларда) ўтказди. Ҳисоботни тайёрлаш учун тўпланган материалларни қайта ишлаш ҳақида кўрсатмалар беради. Саёҳат материаллари асосида кўргазмалар ташкил этилади, махсус машғулотлар (масалан, саёҳат ҳақидаги ёзма ишларни таҳлил этиш), кечалар ва ҳоказолар ўтказилади. Саёҳатда тўпланган материаллар ўзи мувофиқ келадиган дарсларда тарқатма материаллар сифатида фойдаланилади, мактаб музейиға экспонатлар сифатида қўйилиши мумкин.

Синфда ва мактабда саёҳат ўтказишни тартибға солиш учун (хусусан комплекслиларни) мактаб директорининг ўқув-тарбиявий ишлар бўйича ўринбосари ўқув йилида, шунингдек, ярим йиллик ёки чоракларда муддатларини, саёҳат объектларини ва раҳбарларини кўрсатган ҳолда тузади. Бундай режани унга ўхшаш бўлган мактабда дарсдан ташқари саёҳатлар ўтказиш режаси билан мувофиқлаштирган ҳолда тузиш лозим.

Ўқувчиларнинг қолоқлигини тугатиш учун қўшимча машғулотлар ўтказилади. Таълимнинг бу ташкилий туридан техника ёки санъат, илмий билимнинг қайсидир бир тармоғини ўрганиш йўлида айрим ўқувчиларнинг эҳтиёжларни қаноатлантириш учун ҳам фойдаланилади. (Ушбу вазифаларни факультативлар ёрдамида ҳал этиш мумкин бўлмаган ҳолларда.) Қўшимча машғулотлар дарсдан ташқари вақтларда ўқитувчи томонидан мактабда ўтказилади. Улар гуруҳ ёки якка ҳолида

ўқувчиларнинг топшириқларни мустақил бажариш ёки маслаҳат дарслари сифатида ўтказилиши мумкин.

Ўқитувчининг маслаҳат дарслари даврий, мавзуй ва умумлаштирувчи (масалан, имтиҳонларга ва синовларга тайёрланиш давомида) бўлади. Маслаҳат дарслари баҳоғат ёшлилар мактабларида (кечки ва сиртқи) катта аҳамият касб этади.

Қолоқ (ўзлаштирмовчи) ўқувчилар билан қўшимча машғулотлар ўтказиш зарур ҳолларда ташкил этилади. Ўқитувчи дарсларда айрим ўқувчиларнинг билимларидаги етишмовчиликларнинг сабабларини аниқлайди (ўқув машғулотларини қолдириш, уй вазифаларини бажаришга шарт-шароитнинг етарли эмаслиги ва ҳоказо) ҳамда қўшимча машғулотларда уларни тугатиш чораларини кўради. Қўшимча машғулотлар ўқувчиларнинг индивидуал ўзига ҳослигини тўла ҳисобга олиш имкониятини беради, фанни ўрганишга қизиқишларини ва ўз кучларига ишонишларини оширади.

Қолоқ ўқувчилар билан қўшимча машғулотларни ўқитувчи ёки шу синфнинг муваффақиятли ўзлаштираётган ўқувчилари, юқори синф ўқувчилари педагогик ўқув юртларининг практикант — талабалари ўтказишлари мумкин. Ўқитувчи ушбу машғулотларни ўтказилишини доимий назорат остига олади (методик) раҳбарликни амалга оширади.

Ўқитувчи дастурдаги айрим бўлимлар ёки фанларни ўрганишга ўқувчиларнинг эҳтиёжларини кўп жиҳатдан қаноатлантириш учун улар билан индивидуал машғулотлар ўтказади. Шунингдек, уларга юқори мураккабликдаги топшириқлар ва қўшимча адабиётларни ўрганиш юзасидан тавсияномалар беради. Бундан ташқари ўзлаштирмовчи ўқувчилар учун синфдан ташқари ишларни ташкил этади. Уларни фан тўғаракларига, ёш-техниклар марказларида ишлашга, олимпиада, танлов, кўргазма-танлов, фан кечалари каби ўқув характеридаги оммавий тадбирларга жалб этади.

Уйдаги ўқув ишлари ўқувчиларнинг дарсдаги фаолиятларини тўлдиради ҳамда мустақил бажарилиши билан характерланади.

Баъзи бир педагоглар ўқувчиларни дарсда ўқитишнинг дидактик талабларидан келиб чиқиб ўқувчиларга уй вазифаларини беришнинг зарурлигини инкор этадилар. Бундай нуқтаназар хатодир, чунки биринчидан, ўрганилаётган дастурдаги материал синфдаги ишлар

билангина чегараланиши мумкин эмас, иккинчидан уйдаги ўқув ишлари мустақил ақлий меҳнат малакасини, топширилган иш учун масъулият, жавобгарлик ҳиссини шакллантириш учун жуда катта аҳамиятга эга бўлади.

Ўқувчиларнинг уй ишлари нафақат таълимий, балки тарбиявий аҳамиятга ҳам моликдир.

Ўқувчилар томонидан уй вазифаларини бажариш дарслардаги ўқув ишларини тўлғазади, янги материални ўзлаштиришга тайёрланишни таъминлайди, шунингдек, эгаллаб олинган билимларни кенгайтириш ва чуқурлаштиришни, янги малака ва кўникмаларни шакллантириш ҳамда мавжудларини мустаҳкамлашни амалга оширади.

4-§. ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

Таълим методлари тўғрисида тушунчалар ва уларнинг таснифи

Таълим методи бу ўқитувчи ва ўқувчининг тартибга солинган ўзаро алоқадаги фаолияти усули, ўқитиш жараёнида таълим ва ривожланиш масалаларини ҳал қилишга қаратилган фаолиятдир.

МЕТОД (юнонча атама—айнан нимагадир йўл) мақсадга эришиш йўлини билдиради — муайян маънода тартибга солинган фаолият. Ўқитиш методлари ўқув жараёнининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Фаолиятнинг тегишли методларисиз таълимнинг мақсад ва вазифаларини ўқув материалининг муайян мазмунини ўқувчилар томонидан ўзлаштиришга эришиб бўлмайди.

Усуллар ахборотни узатиш ва қабул қилиш характериغا қараб сўз орқали ифодалаш, кўргазмали ва амалийга бўлинади. Таълим мазмунини ўзлаштиришда ўқувчиларнинг билим фаолиятини характериға муносиб равишда қуйидаги усуллар: тушунтириш — иллюстратив (информацион рецептив) репродуктив, муаммоли баён, хусусий қидириш ёки эвристик ҳамда ярим тадқиқот ва тадқиқот усуллари қўлланиши мумкин.

Методлар асосий гуруҳларининг ҳар бири ўз навбатида гуруҳчалар ва уларга кирувчи алоҳида методларга бўлинади. Ўқув-билиш фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш жараёнининг ўзи узатиш, қабул қилиш, англаш, ўқув информацияларини эсда сақлашни ҳамда олинадиган билим ва кўникмаларни амалиёт-

да қўллаш олишни назарда тутишини ҳисобга олсак, биринчи гуруҳ методларига сўз орқали узатиш ва информацияни эшитиш орқали қабул қилиш методлари (оғзаки методлар: ҳикоя, маъруза, суҳбат ва б.), ўқув информациясини кўргазмали узатиш ва кўриш орқали қабул қилиш методлари (кўргазмали методлар: тасвирий, намоиш қилиш ва б.) ўқув информациясини амалий меҳнат ҳаракатлари орқали бериш ва уни тактиль, кинестезик қабул қилиш (амалий методлар: машқлар, лаборатория тажрибалари, меҳнат ҳаракатлари ва б.) киради.

Таълим жараёни ўқув информациясини ва уни манتيқий ўзлаштиришни англашни ташкил қилишни кўзда тутди. Шунинг учун ҳам ўқувчи фаолиятининг индуктив, дедуктив, шунингдек, репродуктив ва муаммоликидирувни ташкил қилиш методлари гуруҳчаларини ажратиш лозим.

Ўқув-билиш фаолиятини рағбатлантириш ва асослаш методларини таълимга қизиқишни рағбатлантириш методлари ҳамда таълимга бурч ва масъулиятни асослаш методларига бўлиш мумкин. Таълимни рағбатлантириш методлари: 1. Таълимга қизиқишни рағбатлантириш методлари. 2. Таълимга бурч ва масъулиятни рағбатлантириш методлари.

Таълим жараёнидаги назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш методларини ўқув жараёни вақтида оғзаки, ёзма, лаборатория-амалий, тест рейтинг методларига ажратиш мумкин.

Таълимда назорат ва ўзини-ўзи назорат қилиш методлари қуйидагилардир: 1. Оғзаки назорат ва ўзини-ўзи назорат қилиш методлари. 2. Ёзма назорат ва ўзини-ўзи назорат қилиш методлари. 3. Лаборатория-амалиёт назорати ва ўзини-ўзи назорат қилиш методлари. 4. Тест назорати.

Таклиф қилинаётган методлар нисбатан яхлит ҳисобланади, чунки у фаолиятнинг барча асосий тузилиш элементларини ҳисобга олади (уни ташкил қилиш, рағбатлантириш ва назорат). Унда билиш фаолиятининг қабул қилиш, англаш ва амалда қўллаш қирралари яхлит ҳолда кўринади.

Таълимнинг оғзаки методларига ҳикоя, лекция, суҳбат ва бошқалар киради. Бу методларнинг қўлланишида ўқитувчи сўз воситасида ўқув материални баён қилади, тушунтиради, ўқувчилар эса тинглаш, эслаб қолиш ва

англаш орқали уни фаол қабул қиладилар ва ўзлашти-
радилар.

Ҳикоя. Ушбу методда, ўқувчиларга савол билан бў-
линмасдан, ўқув материали мазмунини оғзаки баён
қилиш кўзда тутилади.

Ҳикоянинг бир неча тури бўлиши мумкин — ҳикоя-
муқаддима, ҳикоя-баён, ҳикоя-хулоса. Биринчисининг
мақсади — ўқувчиларни бошқа методлар билан, маса-
лан, суҳбат орқали янги ўқув материалини қабул қи-
лишига тайёрлашдир. Ҳикоянинг бу тури нисбатан ба-
ённинг қисқалиги, ёрқинлиги, қизиқарлиги ва эмоцио-
наллиги билан характерланиб янги мавзуга қизиқиш,
уни фаол ўзлаштиришга эҳтиёж уйғотади. Мана шундай
ҳикоя вақтида дарсда ўқувчи фаолиятининг вазифала-
ри тўғрисида тушунарли шаклда хабар берилади.

Ҳикоя-баён даврида ўқитувчи янги мавзунинг маз-
мунини очиб беради, муайян ривожланувчи режа, асо-
сий, муҳимларини ажратиб, иллюстрация ва ишонтирар-
ли мисолларни изчил баён қилишни амалга оширади.

Ҳикоя-хулоса одатда машғулотнинг охирида келти-
рилади. Ўқитувчи унда асосий фикрни якунлайди, хуло-
салайди ва умумлаштиради, мазкур мавзу юзасидан
мустақил ишлаш учун топшириқлар беради.

Ҳикоя методини қўллашда қуйидаги методик усул-
лардан фойдаланилади: информацияни баён қилиш,
диққатни фаоллаштириш, хотирада сақлашни жадал-
лаштириш усуллари, ўхшатиш, таққослаш, асосийсини
ажратиш, якунлаш каби мантиқий усуллар.

Ҳикояни самарали қўллашнинг шартлари; режани
қунт билан ўйлаш, мавзунинг ёритишнинг оқилона изчил-
лигини танлаш, мисоллар ва иллюстрацияларни муваф-
фақиятли танлаш, баёнда зарурий эмоционалликни
танлаш даркор.

Ўқув лекцияси (маъруза). Таълимнинг сўз билан
ифодалаш методларидан бири сифатида ўқув маъруза-
си ўқув материалини оғзаки баён қилишни кўзда тутиб,
ҳикоядан ўзининг ҳажмининг катталиги, мантиқий қу-
рилиш, образ исботлаш ва умумлаштиришининг мурак-
каблиги билан ажралиб туради. Маъруза бутун дарс
ёки машғулотни банд этади, ҳикоя эса фақатгина унинг
бир қисмини эгаллайди.

Маъруза давомида информацияни оғзаки баён қи-
лиш, узоқ вақт давомида диққатни тутиб туриш, тинг-
ловчиларнинг фикрлашини фаоллаштириш усуллари,

аргументлаш, исботлаш, таснифлаш, системалаштириш, умумлаштириш ва ҳ. к. усуллардан фойдаланилади.

Маърузалар асосан ўрта мактабларнинг юқори синфларида, шунингдек, техникум ва олий ўқув юртларида ўқилади. Маъруза режасини аниқ ўйлаш ва маълум қилиш зарур. Режа бандларининг барчасида, уларнинг ҳар бирининг якуни ва хулосаларини изчил баён қилишда мантиқий уйғунлик бўлмоғи керак.

Баённинг енгиллиги, тушунарлилиги, атамаларни тушунтириш, мисоллар ва иллюстрациялар танлаш, кўрсатмалиликнинг хилма-хил воситаларидан фойдаланишни таъминлаш ҳам бундан кам аҳамиятга эга эмас. Маъруза шундай суръатда ўқиладик, тингловчи унинг зарур жойларини ёза олсин. Шунинг учун ҳам ўқитувчи маърузанинг ёзиб олинадиган жойларини аниқ ажратиши, ёзиб олишларини енгиллаштириш учун зарур бўлса такрорлаши лозим.

Кейинги йилларда юқори синфларни ўқитишда физика, кимё, тарих фанларидан кўпгина мавзулардаги маърузалар синфни кичик гуруҳларга бўладиган семинар машғулотлари билан биргаликда олиб борилмоқда. Бу икки синфнинг бир маъруза оқимида бирлаштиришдан умумий соатлар иқтисод қилиниб, бу соатлар семинар машғулотларига берилмоқда.

Суҳбат. Суҳбат методи атрофлича ўйланган саволлар ёрдамида ўқитувчи билан ўқувчилар орасидаги суҳбатни кўзда тутиб, у ўқувчини фактлар тизимини, янги тушунчалар ва қонуниятларни ўзлаштиришга олиб келади.

Суҳбат методининг қўлланишида саволларнинг қўя олиш усуллари (асосий, қўшимча, йўлловчи ва ҳ. к.), ўқувчининг жавоб ва мулоҳазаларини муҳокама қилиш усуллари, суҳбатдан хулосаларни шакллантириш усуллари, жавобларни тузатиш усулларидан фойдаланилади.

Саволлар қабул қилиниши учун етарлича ҳажмли бўлиши лозим. Мавзунинг ҳаддан ташқари майда саволларга бўлиб юбориш мантиқий бутунликни бузса, ниҳоятда катта саволлар мавзунинг муҳокама қилиш учун тушунарсиз бўлиб қолади. Саволлар ўқувчилардан қисқа жавобни талаб қилмаслиги керак. Ўқитувчи ўрганилаётган муаммони муҳокама қилишни давом эттиришга изн берувчи ёрдамчи, йўлловчи саволлардан фойдаланиши мумкин. Шундай суҳбатлар ҳам бўлиши

мумкинки, унда ўқувчилар илгари ўзлаштирганларини эслайдилар, системага соладилар, умумлаштирадилар, хулоса чиқарадилар, илгари ўрганилган ҳодисалар, қонунларга ҳаётда фойдаланиш учун янги мисоллар қидирадилар. Бундай суҳбатлар асосан тушунтириш характериға эга ва илгари ўзлаштирилганларға суяниш, ўқувчилар хотирасини фаоллаштиришни кўзда тутади.

Таълимнинг кўргазмали методларини шартли равишда икки катта гуруҳға бўлиш мумкин: иллюстрация ва намоиш қилиш методлари.

Иллюстрация методи, ўқувчиларға иллюстрация қўлланмалар — плакат, харита, доскадаги расм, картина, олимларнинг портретлари ва бошқаларни кўрсатишни кўзда тутади.

Намоиш қилиш методи одатда асбоблар, тажрибалар, техник қурилмалар, турли типдаги препаратларни намоиш қилиш билан боғлиқ. Намоиш қилиш методига шунингдек, кинофильм ва диафильмлар кўрсатишни ҳам киритишади. Кўргазмали воситаларнинг иллюстратив ва намоиш қилиш бўлинмалари ўқитиш амалиётида тарихий шаклланган. Бу айрим кўргазмали воситаларни иллюстратив гуруҳға бўлганидай, намоиш қилиш методига ҳам тегишли бўлиш имкониятини инкор этмайди. Бу, масалан, тасвирни эпидиаскоп ёки кодоскопда кўрсатишға тааллуқлидир.

Кўргазмалилик методининг қўлланилишида қуйидаги усуллардан фойдаланилади: кўрсатиш, яхши кўришни таъминлаш (экран, бўяш, пастдан ёритиш, кўтариш мосламалари ва бошқалар), ўтказилган кузатиш, намоиш қилинган ва ҳоказоларни натижаларини муҳокама қилиш.

Кейинги йилларда амалиёт кўргазма воситаларининг бир қатор янгилари билан бойиди. Янги, пластмасса қопламали анча рангдор жўғрофий хариталар, тарих, адабиётдан иллюстратив альбомлар, Ернинг сунъий йўлдоши томонидан олинган суратли жўғрофий атласлар яратилди. Ўқитиш амалиётиға кундузи синфни қоронғилаштирмасдан ўқитувчининг шаффоф плёнкада тайёрлаган расм, схема, чизмаларини кўрсатувчи ЛЭТИ аппарати, кодоскоплар кириб келади. Дарсларда ватманға кенг фламастерлар ёрдамида чизилган, ўрганилаётган ҳодисанинг бирин-кетин барча босқичлари динамикасини очиб бериш имконини берувчи суратлар қўлланила бошланди.

Ўқув киносини намоёиш қилишни қўллаш методи таълим амалиётида одатдаги ҳодиса бўлиб қолди. Барча шаҳарлар ва йирик туманларда фильмотекалар ташкил қилиниб, ўқитувчиларнинг буюртмаси билан уларга фильмлар юборилди. Асосий ўқув фильмларининг рўйхати ҳозирги кунда мактаб дастурларига киририлди. Бу эса ўқитувчининг танлашини анча осонлаштиради. Ўқув жараёнида мавзу бўйича тўлиқ фильм ҳам, шунингдек, кино парча ва кинокольцовкаларидан ҳам фойдаланилади. Кинопарчалар тегишли мавзунинг айрим масалаларига бағишланади. Кинокольцовка одатда ёпиқ жараёнларни, масалан, ички ёнув двигатели моделининг ишлаш жараёни, ўчиш жараёни, самолётнинг учиши ва қўнишини акс эттиради. Амалиёт шуни кўрсатяптики, янги мавзунинг ўрганишдан, айниқса, кинопарча, кинокольцовкалар фойдалидир. Мавзунинг мустақамлаш учун фильмлардан фойдаланиш самара беради. Албатта, янги мавзунинг ўрганишда тўлиқ фильмнинг лавҳалар вариантыдан фойдаланиш мумкин.

Ўқув жараёнида фильмдан фойдаланишга тайёрланишда ўқитувчи уни олдиндан кўриши, намоёиш қилиш давомида ўқувчилар олдида қўйиладиган асосий саволларни тузиши, дарснинг тегишли лаҳзасида кўрсатиладиган парчаларни ажратиши лозим. Диққатни энг муҳимига жалб қиладиган жойларини белгилаш фойдадан холи эмас. Ниҳоят, фильм бўйича якуний суҳбат режасини белгилаш керак.

Ўрта мактаб, техника билим юртлари ва олий ўқув юртлари учун кўплаб телефильмлар яратилди, шунингдек, ўқув телеёшиттиришлари ҳам олиб борилмоқда. Республика телевидениесининг бўлажак ёшиттиришлар дастури матбуотда эълон қилинади, малака ошириш институтларида кўпайтирилиб ўқитувчиларга етказилади. Буни ҳисобга олиб, мактабларда ўқув машғулотлари жадвали тузилади ва уларни мос кабинетларда ўтказиш кўзда тутилади.

Таълимнинг кўргазмали методининг ўзига хос хусусияти шундаки, улар албатта сўз билан ифодалаш методи билан у ёки бу даражада уйғунлашиб кетади. Сўз ва кўргазмалиликнинг чамбарчас боғлиқлиги шундаки, объектив реалликни билишнинг диалектик йўли жонли мушоҳада, абстракт тафаккур ва амалиётни бирликда қўлланишини тақозо этади.

Сўз воситасида ўқитувчи ўқувчилар олиб бораётган

кузатишга раҳбарлик қилади. Объектнинг қиёфаси, унинг бевосита қабул қилинадиган хусусият ва муносабатлари тўғрисидаги билимларни ўқувчилар кузатиш жараёнида кўргазма объектнинг ўзидан оладилар.

Ўқитувчи сўз воситасида ўқувчиларни кўргазмали объектни кузатиш, ҳодисанинг кўриб бўлмайдиган алоқаларини англаш ва шакллантириш сари етаклайди.

Объектнинг қиёфаси, унинг бевосита қабул қилинадиган хусусиятлари ва муносабатлари тўғрисидаги маълумотни ўқувчилар педагог ахборотидан оладилар. Кўргазмали восита эса сўз орқали ахборотни тасдиқлаш ёки аниқлаштириш учун хизмат қилади.

Ўқувчиларнинг кўргазмали объектни кузатишни амалга оширишларидан келиб чиқиб, педагог ўқувчилар бевосита қила олмайдиган ҳодисалараро алоқалар тўғрисида маълумот беради, хулоса чиқаради, айрим маълумотларни бирлаштиради, умумлаштиради.

Шундай қилиб, сўз ва кўргазмалилик алоқасининг хилма-хил шакллари мавжуд. Уларнинг қайсисигадир устуңлик бериш хато бўлар эди, чунки таълим вазифасининг ўзига хос хусусияти, мавзунинг мазмуни, мавжуд кўргазмали воситаларининг характери, шунингдек, ўқувчилар тайёргарлигининг даражасидан келиб чиқиб, ҳар бир конкрет ҳолатда уларнинг энг оқилона қўшилуви танланади.

Таълимнинг амалий методлари ўқув фаолиятининг хилма-хил турларининг кенг доирасини қамраб олади. Амалий методларидан фойдаланишда қуйидаги усуллар қўлланилади: вазифани қўйиш, уни бажарилишини режалаштириш, бажариш жараёнини бошқариш, жадал рағбатлантириш, тартибга солиш ва назорат, амалий иш натижасини таҳлил қилиш, камчиликлар сабабини аниқлаш, мақсадга тўлиқ эришиш учун таълимга тузатиш киритиб бориш.

Амалий методларга ёзма машқлар — она тили ва чет тили, математика ва бошқа фанлар бўйича топшириқларни бажариш машқлари киради. Машқ давомида ўқувчи амалда олган назарий билимларини қўллайди.

Ўрганиш машқларининг конкрет турларидан бири машқни шарҳлаш ҳисобланади, уни бажаришда ўқувчи бўлажак хатти-ҳаракатни фаолроқ мушоҳада қилади, ўзига ўзи ёки эшиттириб гапирди, бўлажак операцияни шарҳлайди. Ҳаракатни шарҳлаш ўқитувчига ти-

пик хатони аниқлаб, ўқувчи ҳаракатига тузатишлар киритишига ёрдамлашади.

Амалий методларнинг иккинчи катта гуруҳини лаборатория тажрибалари ташкил қилади. Кейинги ўн йилликда мактаб амалиётида фронтал лаборатория ишлари мустақкам ўрни олди.

Амалий методларга шунингдек, устахоналарда, ўқув-ишлаб чиқариш цехлари, ўқувчилар бригадаларида меҳнат топшириқларини бажариш ҳам киради. Бу топшириқлар ўқув-машқ характериға эға бўлиши мумкин. Буларға ўқув устахонасидаги қоғоз, картон, ёғоч, металл билан ишлаш, ўқувини машқ қилдириш, турли асбоблардан фойдаланиш, дастгоҳ ва механизмларни бошқариш, «конструктор» типидаги наборлар билан ишлаш билан боғлиқ барча ишларни киритиш мумкин. Таълимнинг шундай методлари ҳам қўлланиладики, бунда ўқув корхонанинг ишлаб чиқариш топшириғини бажаради.

Амалий методларға, шунингдек, ўқувчиларни овоз ёзиш ва овозни қайта ишлаш аппаратлари билан бажарадиган ишлари ҳам киритилади.

Таълимнинг амалий методига ўргатувчи машиналар билан машина тренажерлар ва репититорлар билан машқ ҳам киради. Бу машиналар одатда ўқув материални дастурлаш, уни дозаларға бўлиш, ҳар бир доза учун назорат саволларини танлаш, жавобни мустақкамлаш ёки янги йўлловчи саволларни қўйишни ташкил қилади.

Амалий методлар таълимнинг сўз орқали ифодалаш ва кўргазмали методлари билан чамбарчас боғлиқликда қўлланилади, чунки машқ тажриба, меҳнат операциясини бажаришдан олдин педагог йўриқ берувчи тушунтириш беради. Оғзаки тушунтириш ва иллюстрацияни кўрсатиш одатда машқни бажариш жараёнининг ўзи билан бир вақтда олиб борилади. Шунингдек, унинг натижалари таҳлили яқунланади.

Таълимнинг муаммоли-қидирув методи муаммоли таълим жараёнида қўлланилади. Бу методлардан фойдаланишда ўқитувчи аввало муаммоли вазиятни яратади, саволларни қўяди, масалаларни, экспериментал топшириқларни таклиф қилади, муаммоли вазиятни ечишға мумкин бўлган ёндашишларни жамоат билан муҳокамасини уюштиради, хулосаларининг тўғрилигини тасдиқлайди. Ўқувчилар олдинги тажриба ва билим-

ларга асосланиб муаммоли вазиятни ҳал қилиш йўллари тўғрисидаги таклифларини айтадилар, олдин олган билимларини умумлаштирадилар, ҳодисаларнинг сабабларини аниқлайдилар, уларнинг келиб чиқишини тushунтирадилар, муаммоли вазиятни ечишнинг энг оқилона вариантнини танлайдилар.

Таълимнинг муаммоли-қидирув методлари амалда таълимнинг сўз орқали ифодалаш, кўргазмали ва амалиёт методлари ёрдамида қўлланилади. Шу билан биргаликда ўқув материални муаммоли баён қилиш методлари, муаммоли ва эвристик суҳбатлар, муаммоли қидириш типдаги кўргазмали методларни қўллаш, муаммоли қидирув амалий ишларни ўтказиш ёки ҳатто тадқиқот типдаги ишлар тўғрисида гапириш мумкин.

Ўқув материални муаммоли ва муаммоли тузилган маъруза методлари орқали баён қилиш ўқитувчининг баён давомида мулоҳаза юритиш, исботлаши, умумлаштиришини, фактларни таҳлил қилиши ва тингловчи фикрини ўз ортидан эргаштириши, уни фаолроқ ва ижодийроқ қилишни кўзда тутди.

Муаммоли таълим методларидан бири эвристик ва муаммоли қидирув суҳбати ҳисобланади. Бунда ўқитувчи ўқувчилар олдига қатор изчил ва ўзаро боғланган саволларни қўяди. Ўқувчилар уларга жавоб берганда қандайдир шакллариини айтадилар. Айтганларининг тўғри эканлигини мустақил исботлашга ҳаракат қиладилар. Бу билан бирга янги билимни ўзлаштиришда мустақил равишда ўзларининг олдинга силжишини амалга оширадилар. Агар эвристик суҳбатда бундай тахминлар янги мавзунинг фақатгина бирор элементиға алоқадор бўлса, муаммоли-қидирув суҳбатда ўқувчилар муаммоли вазиятнинг бутун сериясини ечадилар. Шунинг учун ҳам бу суҳбатларнинг фарқи шартли ва фақатгина муаммоли вазиятда қўлланиш тадбирларига тааллуқлидир.

Таълимнинг муаммоли-қидирув методларида кўргазмали қўлланмалар энди эсда сақлашни фаоллаштириш мақсадида эмас, балки дарсда муаммоли вазиятни яратадиган экспериментал масалаларни қўйиш учун ишлатилади. Бундан ташқари, кейинги пайтда расмлар ва схемалар серияси кўринишида муайян ўқув вазиятлари тасвирланган кўргазмали қўлланмалар кўп тайёрланмоқда. Бу усулда ўқувчиларнинг мустақил фикрлашининг устивор сабабларини аниқлаш осон кўчади.

Муаммоли-қидирув методлари кўпроқ ижодий ўқув-билиш фаолияти кўникмаларини ривожлантириш мақсадида қўлланилади. Улар ўқувчининг билимини чуқур англашига, мустақил эгаллашига ёрдам беради. Бу методлар, айниқса, қуйидаги ҳолларда самарали қўлланилади: ўқув материалининг мазмуни фаннинг тегишли соҳасининг тушунча, қонун ва назариясини шакллантиришга йўналтирилганда, фактик информацияни маълум қилиш, меҳнат фаолиятининг лаборатория — экспериментал ўқув ва кўникмаларини ҳосил қилишда, ўқув материалининг мазмуни принципиал жиҳатдан янги бўлмасдан, илгари ўрганилганининг мантиқий давоми бўлса, унинг асосида ўқувчилар янги билимни қидириш учун мустақил қадам ташласа; мазмун ўқувчиларнинг мустақил қидиришлари учун имконият берса, яъни муаммоли вазият ўқувчиларнинг билиш имкониятлари ривожланиши зонасига яқинроқ бўлса, мазмун ҳодисалар ўртасидаги сабаб-оқибат ва бошқа алоқаларини аниқласа, умумлашмалар ва бошқаларга олиб борса. Қидирув методлари ўқитувчилар ўқувчиларни муаммоли вазиятни ечиш фаолиятига тайёрлаган ҳолатларида қўлланилади.

Ўқувчиларнинг мустақил ишлари ўқув фаолиятининг хилма-хил турларини бажаришда амалга оширилади. Мактаб шароитида унинг энг кенг тарқалган турлари мактаб дарсликлари, билдиргичлар ва бошқа адабиётлар билан ишлашдир. Китоб билан ишлаш усуллари-нинг ривожланиши мактабнинг бошланғич синфлари дастурига мувофиқ амалга оширилади, кейинчалик улар аста-секин мураккаблашиб боради. Агар 1—2 синфларда ўқувчи фақатгина ўқиш, мундарижадан фойдаланиш, матннинг асосий фикрини ажратса кейинги синфларда у ўқиганларининг олдин содда, сўнгра мураккаб режаларини тузишни ўрганади. Юқори синфларда у ўқиганларининг тезислари ва конспектларини тузишни ўрганади.

Китоб билан мустақил ишлаш методидан фойдаланишни ривожлантиришда дарсда дарслик билан мунтазам ишлаш жуда муҳимдир. Айрим ўқув матнларини, дарс давомида ўқувчиларга мустақил ўқишларини таклиф қилиш мумкин. Айниқса, бу ёки у ҳодисаларнинг қўлланиши, тарихий маълумотлар ва ҳ. з. берилган параграфларга тааллуқлидир.

Мактаб таълим амалиётида асбоблар ва лаборатория қурилмалари билан мустақил ишлаш қўлланилади. Физика, кимё, биология ва бошқа эксперименталь фанларнинг ўқитувчилари кейинги йилларда кабинетлардаги асбобларга дарсдан сўнг йўл очмоқдалар.

5-§. ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЎҚУВ ФАОЛИЯТИНИ АКТИВЛАШТИРИШ МЕТОДЛАРИ

Агар таълим жараёни ўқувчида фаол ҳаракат, билим ва кўникмалар орттириш иштиёқини уйғотсагина самарали кечади ва сифатли натижалар беради.

Ўқув фаолиятини бундай ташкил қилиш учун унинг барча усуллари — оғзаки, кўргазмали ва амалий, репродуктив, қидирув, индуктив ҳамда дидуктив, шунингдек, мустақил иш усулларида фойдаланилади. Таълим жараёнида рағбатлантиришнинг асослаш вазифасини ўтайдиган бу усулларни шартли равишда икки гуруҳга, ўқувчиларнинг билиш иштиёқини уйғотувчи ҳамда таълимда бурч ва масъулият туйғусини шакллантирувчи усуллардан иборат гуруҳга ажратиш мумкин.

Бу жараёнда ўқув фаолияти, унинг мазмуни, шакли ва амалга ошириш усулларига муносабатда ижобий ҳиссиётнинг юзага келишини таъминлаш муҳимдир. Ҳиссий ҳолат, доимо руҳий тўлқин изтиробини билан ҳозиржавоблик, ҳамдардлик, қувонч, ғазаб, ҳайратланиш ўзаро боғлиқдир. Шунинг учун ҳам диққат, эслаб қолиш, англаш жараёнларига бундай ҳолатда ўқувчининг чуқур ички кечинмалари қўшиладики, бу жараённи қизғин кечадиган қилади ва мақсадга эришиш маъносида анча самарали бўлади.

Масалан, тажрибали ўқитувчилар ўқувчилар билан уруш мавзуини ўрганишда шундай материал ва фактларни танлайдиларки, улар ўз баднийлиги, ёрқинлиги ҳамда ҳиссийлиги воситасида уларда фашизмга нафрат кечинмаларини, жонажон халқидан фахрланиш, бу муросасиз жангдаги буюк ғалабадан шодланиш туйғусини уйғотади.

Таълимни ҳиссий рағбатлантириш усулларида бири, дарсда қизиқарли вазиятни яратишдир. Бунда гап ўқув жараёнига қизиқарли мисолларни, тажрибаларни, фактларни киритиш устида боради. Масалан, физика курсида «физика рўзгорда», «физика эртақларида» каби мисоллар бўлиши мумкин. Бундай қизиқарли фактларни

танлаш ўқувчиларда ҳозиржавобликни шакллантиради. Бу иш кўпинча ўқувчиларнинг ўзига топширилади.

Тажрибали ўқитувчилар ўқишга қизиқишни ошириш учун улуғ олимлар ва жамоат арбоблари ҳаёти ҳамда фаолиятига бағишланган бадий адабиётдан парчаларни таҳлил қилишдан фойдаланадилар.

Ҳиссий кечинмалар ҳайратланиш усулини қўллаш йўли билан ҳам ҳосил қилинади. Келтирилган фактнинг одатдагидай эмаслиги, дарсда намойиш қилинган тажрибанинг фавқулоддалиги, маълумотларни моҳирона қиёслаш, мисолларнинг ишонарли бўлиши ўқувчиларда чуқур ҳиссий кечинмаларни туғдиради.

Рағбатлантиришнинг усулларида бири айрим табиат ҳодисаларини илм-фан нуқтаи назаридан келиб чиқиб тушунтиришдир. Масалан, бунда ўқувчиларга вазнсизлик ҳолати, эркин тушиш ва сузиш қонунларининг илмий ҳамда ҳаётий талқинларини таққослаш таклиф қилинади.

Дарс давомида ҳиссий вазиятни яратиш учун ўқитувчи нутқининг бадийлиги ва ёрқинлиги катта аҳамият касб этади. Ўқитувчининг нутқи буларсиз ҳам ахборот сифатида фойдали бўлса-да, лекин у ўқувчининг ўқув — билиш фаолиятини рағбатлантириш вазифасини кераклича оширолмайди. Қизиқишни шакллантириш усуллари нутқнинг бадийлиги, образлилиги ва ёрқинлигини таъминлаш билан бирга ўз навбатида ўқув фаолиятига ижобий муносабатни уйғотиши ҳамда билишга қизиқишни шакллантиришда дастлабки қадам бўлиб хизмат қилиши ҳам керак.

Ўқув фаолиятига қизиқишнинг асосий манбаи, аввало, унинг мазмунидир. Бу мазмун кучли рағбатлантирувчи таъсир кўрсатиш учун таълим принциплари қатор талабларга жавоб бериши лозим. Бунда таълим мазмунининг рағбатлантирувчи таъсирини оширадиган айрим махсус усуллари ҳам мавжуддир. Уларга биринчи навбатда янгилик ва долзарблик вазиятларини яратувчилик мазмунини, фан ҳамда техниканинг энг муҳим кашфиётларини замонавий маданият, санъат, адабиёт ютуқларига, ижтимоий-сиёсий ва халқаро ҳаёт ҳодисаларига яқинлаштиришни киритиш мумкин. Ана шу мақсадда ўқитувчи мамлакат жамоатчилигида алоҳида қизиқиш уйғотаётган, вақтли матбуотда эълон қилинаётган, телевидение ва радио орқали берилаётган фактлар, расмларни махсус танлайди. Ана шундагина ўқувчилар

дарсда ўрганилаётган масалаларнинг муҳимлигини ёрқин ва чуқур ҳис қиладилар ва шунга асосан унга катта қизиқиш билан ёндашадилар.

Ўқишга қизиқишни рағбатлантиришнинг муҳим усули сифатида билишга доир ўйинларни айтиш мумкин. У ўқув жараёнида ўйин вазиятини яратади. Ўйин ўқишга қизиқишни уйғотувчи восита сифатида аллақачон тан олинган. Масалан, саёҳат, электровикторина каби ўйинлар ёрдамида муайян туманларнинг ҳайвонот дунёси, самолёт ва кемалар ўрганилади.

Таълимни рағбатлантириш ва асослаш усулларига билиш баҳси ҳам киради. Маълумки, ҳақиқат баҳсларда туғилади. Баҳс мавзуга катта қизиқишни ҳам уйғотади. Баъзи ўқитувчилар таълимнинг бу фаоллаштириш усулидан моҳирона фойдаланадилар. Улар аввало у ёки бу муаммо юзасидан турли илмий нуқтаи-назарлар курашининг тарихий фактларини таққослайдилар. Масалан, «Тарбиядаги бўшлиқдан қўрқиш» тарафдорлари билан атмосфера босими тўғрисидаги таълимот тарафдорлари ўртасидаги кураш тўғрисида ҳикоя қиладилар. Натижада атмосфера босими ҳодисасини ўқувчилар қизиқиш билан ўрганишади. Илмий баҳслар фан ривожининг ҳозирги босқичида ҳам давом этапти. Мана шунинг учун ҳам юқори синф ўқувчилари физикадаги элементар бўлакларнинг жадвалини тузишга турлича ёндашиш, ердаги иқлимнинг ўзгариши сабабларига оид турлича фикрларни солиштирадилар. Ўқувчиларни илмий баҳслар вазиятига жалб қилиш уларнинг билимни тегишли масала бўйича чуқурлаштирибгина қолмасдан, уларнинг диққатини ихтиёрсиз равишда мавзуга ҳам жалб этади. Мана шу аснода уларни таълимга интилишга олиб келади. Бунинг учун, масалан, ўқувчиларга у ёки бу ҳодисанинг сабаби тўғрисида ўз фикрларини айтишлари у ёки бу нуқтаи назарни асослашлари таклиф қилинади. Бунда «Қим бошқача ўйлайди?» каби саволлар анъанавий бўлиб қолган. Агар бундай усул баҳс қўзғаса, ўқувчилар беихтиёр у ёки бу изоҳларнинг тарафдорлари ёки рақибларига айланадилар ва ўқитувчилардан асосланган хулосани қизиқиш билан кутадилар. Шундай қилиб, ўқув баҳси ўқишга қизиқишни рағбатлантирувчи усул ролини ўйнайди.

Мактаб иши амалиётида дарсда махсус ташкил қилинадиган ўйин тарзидаги ўқув баҳсларни тез-тез учра-

тиш мумкин. Масалан, бунда юқори синф ўқувчилари ўқитувчиларининг топшириғи билан у ёки бу бадний асарни турли хил нуқтаи назардан таҳлил қилувчи ўқув ва илмий-оммабоп адабиётларни ўрганадилар, янги физикавий ва кимёвий кашфиётларга турлича нуқтаи назарларни муҳокама қиладилар. Бунда ўқувчилар концепциялар тарафдорлари бўлиб чиқадилар. Табиийки, у ёки бу нуқтаи назарнинг адолатлиги тўғрисида ўқувчилар узил-кесил қарорга келадилар деб бўлмайди. Бу усул бирон-бир масалани чуқурроқ ўрганиш учун катта қизиқиш уйғотади. Ўқув баҳслари турли фанларни чуқур факультатив ўрганишда айниқса кенг қўлланилади. Масалан, тарих дарсларида ўқитувчилар ўқувчилар эътиборини ижтимоий тараққиётнинг туман, шаҳар ва ҳар бир оила ҳаётида акс этишини таҳлил қилишга тортади.

Ўқишга ҳавасни рағбатлантиришнинг таъсирчан усулларида бири ўқувчиларда қувонч ҳиссини яратишдир. Маълумки, ўқувчи муваффақият қувончини бошдан кечирмас экан, ўқув қийинчиликларини енгиб ўтишдаги кейинги муваффақиятларга тўла ишона олмайди. Шунинг учун ҳам тажрибали ўқитувчилар ўқувчилар учун топшириқларни шундай танлайдиларки, улар тегишли босқичда ечилиши осон топшириқларга айланади. Бунда икки турли топшириқлардан фойдаланилади, улардан бирини ўқувчи бемалол бажара олади ва нисбатан мураккаб бошқа топшириқни ечиш учун унда интилиш базаси яратилади. Муваффақият вазияти бир хил мураккабликдаги ўқув топшириқларини дифференциялаш йўли билан ҳам яратилади. Муваффақият вазиятини яратишда у ёки бу ўқув топшириғини бажариш учун қулай маънавий психологик муҳитни танлаш ҳам муҳим роль ўйнайди. Қулай микро иқлим ўқиш вақтида ишончсизлик, қўрқиш туйғусини пасайтиради. Бунда иккила-ниш ҳолати ишониниш ҳолати билан алмашинади.

Таълим жараёни фақатгина билишга қизиқишгагина эмас, балки бир қанча бошқа омилларга ҳам таянади. Бу омиллар ўқувчига ўқишдаги муқаррар қийинчиликларни бартараф этиш, уларни енгишдан қувониниш ва қониқиш туйғусини бахш этади.

Маълумки, ўқувчиларнинг ўқишдаги бурч ва масъули-лик асослари бутун бир гуруҳ усулларни қўллаш воси-тасида шаклланади. Ўқувчиларга таълимнинг ижтимоий

ва шахсий аҳамиятини тушунтириш, уларни тегишли талабларни бажаришга ўргатиш, ўз мажбуриятларини муваффақиятли, виждонан бажарганликлари учун тақдирлаш, бу талаблар бажарилишини назорат қилиш ва зарурат туғилган ҳолларда ўқишга масъулият билан ёндашишдаги камчиликларини кўрсатиш, танбеҳ бериш шу усуллар жумласига киради. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ўқишда бурч ва масъулиятни шакллантириш таълим ва тарбия жараёнининг бирлигини тақозо этади.

Ўқувчиларнинг ўқишнинг ижтимоий аҳамиятини англаб олишларида уларга ҳозирги жамиятда фаннинг бевосита ишлаб чиқарувчи куч сифатидаги ролини тушунтириш муҳимдир. Ўқувчиларга ишонарли мисоллар асосида умумтаълим савиясининг ошиши меҳнат унвдорлигининг сезиларли даражада ошишига, ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлаштириш кенг кўлам касб этишига, меҳнат жараёнлари энгиллашуви-га, фан ютуқларини қўллаш эса ишлаб чиқаришда ин-қилобий ўзгаришлар ясалишига олиб келишини тушун-тириш керак.

Ўқувчиларда ҳамма фанлар бўйича муваффақиятли ўқишнинг шахсий аҳамиятини тушунишни шаклланти-ришда ўқитувчи бир қанча қийинчиликларга дуч кела-ди. Агар ўқувчилар бўлажак мутахассисликларига яқин ўқув фанларини ўзлаштиришнинг аҳамиятини тез тушу-ниб олсалар уларга бошқа фанларни ўзлаштиришнинг аҳамиятини тушунтириш осон кечади. Бунда ўқувчи техник ихтисосини танласа, унга гуманитар цикл фан-ларининг аҳамиятини тушунтириш ўринли бўлади.

Ўқувчиларга қўйиладиган талаблар ахлоқ қоидалар-ни, фанлар бўйича билимни баҳолаш мезонлари, ички тартиб- қоидалар ва ўрта умумтаълим мактаби низоми билан белгиланади. Шунини унутмаслик керакки, ўқиш бурчи ва масъулиятини рағбатлантириш ўқувчиларни ўқув ишлари ва талабларини бажаришга ўргатиш усул-лари билан олиб борилиши лозим, чунки бундай кўник-маларнинг бўлмаслиги ўқувчиларнинг ўқишдаги қолоқ-ликларига, шунингдек, интизомни бузишига сабаб бў-лиши мумкин.

Ўқувчиларни тақдирлаш улар хулқи ва ўқув фаоли-ясидаги ижобий жиҳатларни қўллаб-қувватлаш мақса-дида ҳам қўлланилади. Мактабда тақдирлаш доираси

ниҳоятда хилма-хилдир. Ўқув жараёнида — бу ўқитувчининг мақтови, юқори баҳо қўйиш ва бошқалардир. Жазолашнинг танбеҳ бериш ва бошқа турлари таълим асосларини шакллантиришда истисно этилади, одатда бу усул фақат иложсиз вазиятлардагина қўлланилади. Рағбатлантиришнинг турли усулларини моҳирона қўллаш ишигина ўқувчиларнинг муваффақиятли ўқишини таъминлаши мумкин.

Таълим жараёнида билим, кўникма ва малакаларнинг шаклланганлик даражасини назорат қилиш алоҳида аҳамиятга эга. Шу хусусда оғзаки савол-жавоб шакли анъанавий усуллардан бири ҳисобланади. Оғзаки савол-жавоб ўқувчи — талабаларни ҳозиржавобликка тайёрлайди, мантиқий жавобни тезда фикран тайёрлаб сўзларда ифода қилиш кўникмасини ҳосил қилади. Оғзаки савол-жавоб якка-якка ва ёппасига сўраш орқали амалга оширилади. Якка ўқувчидан сўралганида ўқитувчи ўқувчига бир нечта савол беради. Ўқувчининг жавобларидан ўқув материалининг қанчалик ўзлаштирилганлиги маълум бўлади. Бутунча синф ёппасига сўралганида ўқитувчи ўзаро мантиқий боғланган қатор саволларни танлайди ва уларни бутун синф олдига қўяди, ўқувчиларни жавоб беришда активликка чақиради.

Оғзаки савол-жавоб ўқувчилар оғзаки нутқ маданиятини ўстиради. Уларни сўзамолликка, равон адабий сўзлар ишлатиб мантиқий жавоб ахтаришга, шаклланган билимларни сўзларда ифодалашга ўргатади. Албатта ўқувчиларнинг баъзиларида оғзаки нутқ ривожланмаган бўлади. Педагогнинг вазифаси ўқувчилар нутқидаги баъзи хатоликларни усталик билан тўғрилашдан иборат. Қўполлик билан берилган танбеҳ ўқувчиларда сўзлаш иштиёқини қайтаради. Мақтов, далда бериш каби педагогик тадбирлар ўқувчиларда ўзига ишонч уйғотади, синфда мусобақавий кўтаринкилик руҳини уйғотади, синф жамоасини янада бирлаштиради. Аммо шунга қарамасдан оғзаки савол-жавобга барча ўқувчиларни юз фойз жалб қилиб бўлмайди. Бунинг объектив сабаблари айрим тортинчоқ характердаги ўқувчилар бошқалар олдида сўзлашга ийманадилар, хато гапириб қўйсам «кулгига қоламан» қабилида иш тутадилар.

Қўп ҳолларда назоратнинг ёзма шакли ўқувчилар ички сир-асрорларини, кечинмаларини, яшириниб ётган истеъдодларини очиш имконини беради. Бу усул ёзма

назорат, иншо, баён, диктант, ёзма синов ва ҳоказоларни 15—20 минут ёки бутун дарс давомида ўтказилиши мумкин.

Кейинги йилларда ёзма ишларнинг дастурлаштириладиган шакли ўқув-тарбия жараёнида кенг қўлланилаяпти. Бунда ўқитувчи саволлар рўйхатини тузади, уларнинг ҳар бирига мумкин бўлган жавобларни таклиф қилади, бу жавобларда биттаси тўлароқ бўлади. Ўқувчиларнинг вазифаси жавоблар ичидан нисбатан тўлароқ ва аниқроғини танлашдир. Табиий, техникавий фанлар бўйича ўтказиладиган ёзма ишлар чизмачилик, ҳисоблаш, график масалалар, муайян жараёнлар графигини чизиш тарзида ўтказилиши мумкин. Мактаблардаги назоратнинг нисбатан янги усули — бу ўқувчилар тайёргарлигининг лабораториявий назоратидир. У синфнинг ярим таркиби билан ўтказилади, айни вақтда синфнинг иккинчи ярми ёзма ишни бажаради. Бу хил назоратда ўқувчиларнинг ушбу кунгача ўрганган назарий билимлари лаборатория шароитида синаб амалга татбиқ қилиб кўрилади. Масалан, ўқувчилар меҳнат ва физика дарсларида штангенциркуль, микрометр, амперметр, вольтметр, термометр каби ўлчов асбобларининг вазифалари, тузилишларини ўрганган бўлсалар, лаборатория машғулотида шу асбоблардан фойдаланиш кўникмаларини егаллашади. Унга, шунингдек, тажриба ўтказиш талаб қилинадиган, назорат вақтида амалга оширса бўладиган масалаларни ечиш ҳам киритилади.

6-§. БИЛИМЛАРНИНГ КЎНИКМА ВА МАЛАКАГА АЙЛАНИШ ЖАРАЁНИ

КЎНИКМА деганда одамнинг билим олиши, элементар тажриба ва малакага таяниб бирон ишни муваффақиятли бажариш имконияти тушунилади. Ортдирилган билимлар одам хатти-ҳаракатининг назарий асоси ҳисобланади. Билимларга асосланиб хатти-ҳаракатларнинг кетма-кетлиги, алоҳида босқичлари фикран ҳаёлдан ўтказилади. Элементар тажриба талабларида айнан бирор фаолият ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Бирон касб ёки фаолият ҳақида тасаввурга эга бўлишда элементар тажриба билан бирга бошқаларнинг тажрибасини тасаввур қилиш аҳамият касб этади. Бу ерда педагогнинг шахсий намунаси, но-

ватор ишчи, хизматчиларнинг илғор тажрибаси, етук олим ижодкорларнинг иш жараёни мисол бўла олади.

Бошқаларнинг тажрибасини ўзида сингдиришнинг асосий шарти одамнинг ўзида элементар тажрибанинг бўлишидир. Бундай тажриба ўқув меҳнати, ақлий меҳнат, ижодкорлик, рационализаторлик ёки оддий меҳнат операцияларини бажариш билан боғлиқ бўлиши мумкин. Бундай элементар тажриба бўлмаса ҳеч қандай таълим натижа бермайди. Узатилаётган таълимни қабул қилиш учун талаба бошқалар тажрибасини ўзининг шахсий тажрибаси билан қўшиши керак.

Меҳнат кўникмаларини шаклланиши жараёнида талабалар кўриш ёки эшитиш орқали фақат ҳаракатларнинг қандай бажарилиши ҳақида тасаввурга эга бўладилар. Бу фақат намуна, бажарилиши керак бўлган иш ҳақидаги кириш инструктори ҳисобланади. Кўникманинг шаклланиши учун талаба бу ҳаракатларни ўзи бажариб кўриши шарт. Талаба ёки ўқувчи бу ҳаракатларни «тотиб» кўриши жараёнида бошқаларнинг тажрибаси ўзининг шахсий тажрибасига айлана боради. Ҳаракатлар тартибга туша бошлайди. Талаба ҳаракат структураси ҳақида амалий тасаввурни эгаллайди. Олдинига ҳаракатлар айрим, ҳар бир кейинги ҳаракат олтидан ўйлаш, чамалаш, солиштириш орқали сокин юз беради. Таълимнинг турли босқичларида талабалар меҳнат кўникмаларининг даражаси ҳар хил бўлади. Элементар кўникмалар аста-секин мураккаб кўникмаларга айланади, мураккаб кўникмалар кўп марта қайтарилиши ёки машқ қилиниши натижасида малакалар пайдо бўлади.

Малака — билимларга асосланиб машқ ёрдамида айланган фаолиятнинг автоматлашган компоненти ҳисобланади. Малака тез ва аниқ бажариш билан боғлиқ бўлган кўникмаларнинг автоматлашган элементлари саналади.

Талабаларнинг мураккаб машқларни бажариши давомида оддий кўникмалар мураккаб кўникмаларга айлана бошлайди. Шу билан бирга ҳамма билимлар ҳам кўникмага айланавермайди. Малакалар бажарилаётган фаолиятнинг фақат маҳорат томонини, яъни айрим ҳаракатларни ифодалайди. Бутунича фаолият эса элементар кўникма ва элементар кўникмалардан иборат била туриб бажариладиган мураккаб кўникмаларга асосланиб бажарилади.

Меҳнат кўникмаларининг шаклланиши учун фақат тафаккурнинг ёки ақлий фаолиятнинг ўзигина етарли эмас. Талабаларда мураккаб кўникмаларнинг, умумлашган сафарбар кўникмаларнинг шаклланиши учун улар бевосита амалий меҳнат фаолиятида, узоқ пайт машқ бажаришда қатнашишлари шарт.

Албатта, талабаларни мутахассисликка тайёрлашда кўзда тутилган ва ўқув режасида мўлжалланган ҳамма кўникма ва малакаларни етарли даражада шакллантиришнинг баъзи объектив сабабларга кўра (ўқув жиҳозларнинг етарли эмаслиги, талабаларнинг табиий ўзига хослиги ва ҳоказолар) иложи бўлмас. Шунинг учун ҳам талабаларда умумлашган политехник кўникма ва малакаларнинг шаклланган бўлишига эришиш лозим.

7-§ ПЕДАГОГИКАНИНГ РЕЙТИНГ ТИЗИМИДАГИ НАЗОРАТ

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон келажаги буюк давлат» ва «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» каби асарларида мустақил Ўзбекистоннинг маънавий ҳаётининг келажаги ҳақида асосли йўналишлар белгилаб берилган. Жумладан мутахассисларни тайёрлашда уларни интеллектуал ривожлантириш, уларда умуминсоний қадриятларни шакллантириш зарурлиги алоҳида қайд қилинган.

Юқорида кўрсатилган асос йўналишларни амалга татбиқ қилишда бирмунча қарама-қаршиликлар мавжуд бўлади. Биринчидан, қўйилаётган юқори талаб билан ҳар томонлама интеллектуал ривожлантиришнинг педагогик шароитларининг муфассал эмаслиги орада тафовут яратади. Иккинчидан, мутахассис тайёрлашда мактабдан бошлаб то олий ўқув юртларини битириб чиққунларича назорат шаклини тўлиқ бўлмаганлиги таълим-тарбия жараёнининг асосий муаммоларини ташкил этади. Мазкур бўлимда ана шу муаммоларни ечишнинг бир қатор йўллари кўриб чиқилади.

Педагогика курси дорилфунун талабаларини педагогик касбига тайёрлашда асосий йўналиш берувчи предметлардан ҳисобланади.

Педагогика курсининг вазифаси бўлғуси олий мактаб, ўрта ва махсус ўқув юртларининг ўқитувчиларини

умумий педагогика назарияси, касбий — педагогик ва предметлар бўйича услубий билим, иқтидор ва кўникмаларини шакллантиришдан иборат.

Мутахассис тайёрлашда уларнинг турли фанлардан, шу жумладан педагогик ва касбий услубиятлар бўйича билим, иқтидор ва кўникмаларини шакллантириш жараёнини назорат қилиш муҳим ўрин эгаллайди.

Тўғри ташкил этилган назорат талабаларни олинаётган билимларини янада чуқурлаштириш ва энг асосийси уларнинг шахсий хусусиятларини ривожлантириш учун турли воситаларни танлаш имконини беради. Талабага, ўқув фаолиятига таъсир этишнинг икки қирраси бор. Биринчиси ўқитувчи қўллаётган услуб ва усуллар бўлса, иккинчиси ўқитувчининг фақат шахсий хислатларига боғлиқ бўлган таъсир этиш воситаларидан фойдаланишдир.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, олий таълимни узлуксиз такомиллашда таълим ва тарбия услуб ва усулларини янада ривожлантириш билан бирга талабалар ўқув фаолиятини бошқариш масаласи ҳали очилмаган муаммолар қаторига киради.

Мазкур бўлимда талабалар билан бўладиган мулоқотни, уларда билим, иқтидор ва кўникмаларни шакллантиришни бошқаришнинг турли услублари ёритилди.

Ўқув тарбия жараёнида билим, иқтидор ва кўникмалар шаклланганлигини назорат қилиш муҳим ўрин эгаллайди. Хусусан, ўтказилган тажрибаларга ва адабиётларда изоҳланган илғор услубларга асосланиб назоратнинг мезони ва бажарадиган функцияларини қуйидагича белгилаш мумкин:

1. Назоратнинг диагностик функцияси. Назорат натижасида билим, иқтидор ва кўникмаларнинг шаклланганлик даражаси аниқланади.

2. Назоратнинг талабаларда билим олишга иштиёқни ўстириш функцияси. Назорат натижасида талабаларда ўз билим, иқтидор ва кўникмаларини янада такомиллаштириш эҳтиёжи уйғонади.

3. Назорат жараёнида талабаларнинг шахсий хислатлари шакллантирилади ва энг асосийси ривожлантирилади. Ривожланиш фаол ўқув орқали, шу жумладан, нутқ фаолияти орқали амалга оширилади.

4. Таҳсил функцияси. Назорат жараёнида талабалар ўз билимларини мустақкамлайдилар. Ўқув материали янада чуқур ўзлаштирилади, ҳодисалар ўртасида янги

боғланишлар ўрнатилади, шу билан ақлий фаолият янада такомиллашади.

5. Назоратнинг тарбиявий функцияси. Назорат жараёнида талабаларнинг психологик ижобий хислатлари шаклланиб бормоғи лозим.

6. Назоратни хусусан баҳолаш функцияси. Назорат натижасида сифат ўзгаришларининг меъёри аниқланади.

7. Назорат — кўп қиррали мураккаб жараён ҳисобланади ва талабаларда доимо жонли қизиқиш, куюниш, аянг, хурсандчилик ҳисларини уйғотиб, ақлий фаолиятни активлаштиради. Юқорида кўрсатилган функциялар албатта бир-бирига узвий боғланган ҳолда юз беради.

Олий таълим системаси амалиётида қуйидаги назорат турлари кўпроқ қўлланилади: дастлабки, жорий, тематик, бўсағали натижавий ва битирувчи. Бу назоратлар ташқи назорат ҳисобланади. Ўқув тарбия жараёнининг муносиблиги ички ўз-ўзини назоратнинг қандай қўйилганлигига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ.

Яхши ташкил этилган ўз-ўзини назорат ўқув материалини ўзлаштиришга ижодий ва айниқса танқидий ёндошиш имконини беради. Бу нарсга айниқса янги предмет ўрганилаётганида бундан олдинги ўқув предметларида ўзлаштирилган билимларнинг даркорлигида кўрилади. Одатда ўқитувчи талабалар нимани билиш керак бўлса ўшани биладилар, деб янги тема бошлаб кетади. Талаба ўз устида мустақил ишлаб етишмаган билимларини тўлдириб борса бир нави, лекин ўзини-ўзи назорат қилмайдиган талабаларнинг янги темани ўзлаштириши анча мураккаб ўтади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи, лектор янги предметни, янги темани бошлашдан олдин талабаларнинг, хусусан, янги дастурни ўзлаштиришга қанчалик тайёрлигини аниқлаш мақсадида дастлабки назоратни амалга оширади.

Жорий назорат ўқув жараёнининг ҳамма жабҳаларида жудаям чуқур бўлмаса-да тез-тез ўтказилиб туриши даркор. Жорий назорат талабаларнинг узлуксиз ўқув активлигини рағбатлантириши, ўқув материали устида системали ишлаб боришини таъминламоғи даркор. Минг афсуслар бўлсинки, олий таълим системасида мана шу назоратга кам аҳамият берилади.

Ўқитувчилар кўпинча гуруҳдаги талабалар сони кўплигидан, гуруҳий ўқитиш шаклининг қийинчиликларидан нолишиб, ўқув фаолиятининг оғирлигини баҳона

қилиб ва ҳамда талабаларнинг ўз ориятига ишониб бундай назоратга аҳамият беришмайди.

Талаба ёшидаги ёш авлоднинг ўзига хос психо-физиологик хусусиятларининг ўрганилмаган томони ҳам шундаки, мактаб шароитида кундалик назоратга кўниккан ўқувчилар институт, университетга ўқишга кирадию кундалик назорат бўлмаганлиги учун ўзини бўшаштириб юборади.

Тематик назорат. Одатда ўқитувчи, лектор томонидан контроль иш кичик ва катта қоллоквиум, махсус семинар шаклида бир тема ёки бўлим тугагандан кейин ўтказилади. Бундай назорат ўқув семестрида 3—5 марта ўтказилади.

Бўсағали назорат предметнинг нуфузли бўлими ўтганидан кейин лаборатория машғулоти шаклида ёки махсус тестлар орқали амалга оширилади.

Нативавий назорат. Ўқув предметининг бир қисми ёки бутунича тугатилганидан кейин агарда дастлабки, жорий тематик ва бўсағали назорат натижасида талабани семестрдан семестрга ёки курсдан курсга ўтказиш учун етарли бал йиғилмаган бўлса имтиҳон тариқасида билетлар ёки бутун курсга мўлжаллаб тайёрланган тестлар бўйича ўтказилади.

Анъанавий назорат талаба билан ўқитувчининг суҳбати, мулоқоти шаклида ўтади. Бундай мулоқот талабанинг шахсий ҳислатларини шакллантириш ва ривожлантириш учун муҳим аҳамиятга эа. Сабаби талаба ҳеч нарсга билан алмаштириб бўлмайдиган, ўқитувчи шахсининг бутун бойлиги билан яқинлашади, талабаларни оғзаки нутқи ривож топади, уларда қисқа вақт ичида мантиқий асосланган теран фикр билдириш кўникмалари ҳосил бўлади. Албатта шахсий мулоқотнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан ўқитувчини шахсий ҳислатларига боғлиқ. Бу жиҳатдан тарбиячи юқори даражада тарбияланган, зиёлилик, сертакаллуфлик, сидқидиллик, олиҳимматлилик, одамшинавандалик, ўз шахсини ҳурмат қиладиган ҳислатларига эга бўлмоғи лозим.

Масаланинг бошқа томони шуки, мутахассислар оммавий тусда тайёрланаётганида тарбиячининг ҳар бир талаба билан етарли даражада яккама-якка мулоқот қилишга вақти етмайди. Мулоқот тезкор савол-жавоб тарзида ўтса, табиатан бундай мулоқот талабани ҳам, тарбиячини ҳам қаноатлантиролмайди. Охирига етмаган, қаноат ҳосил қилмайдиган, қисқа-қисқа мулоқотга

талабалар томонидан салбий муносабат пайдо бўлиши мумкин.

Назоратнинг ишлаб чиқилмаган қирраларидан бири унинг қандай тезликда қайтарилиши масаласидир. Одатда назорат ўқув тарбия жараёнининг эҳтиёжи, талаб бўйича ўтказилмай балки тарбиячининг вақтига ёки бўлмаша факультет, институт, университетда қабул қилинган анъанага қараб ўтказилади.

Олий мактаб ўқитувчилари анъанавий заҳёт ва имтиҳон сессияларини эртадан кечгача давом эттириб, ўрганиб қолишган. Кўпчилик ўқитувчиларга кундалик, оралиқ назоратни ўтказиш ёқмайди, малол келади, ҳамма бериладиган саволларни семестри охирига йиғиб юришади. Масаланинг бошқа томони: биринчидан, тезкор ўтказиладиган назорат шакллариининг етарли даражада амалий ишлаб чиқилмаганлиги, иккинчидан, олий мактаб ўқитувчилариининг тезкор ўтказиладиган назорат маалакаларига эга эмаслиги, учинчидан, ўқув тарбия жараёнида назоратга ажратилган вақтнинг камлиги ёки умуман йўқлигидир.

Юқорида кўрсатилган сабабларга кўра назорат жараёнини активлаштириш, кам вақт ичида кўпсонли талабаларни назорат билан қамраб олиш мақсадида бир неча рационал услублардан, жумладан, техник воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Кўпсонли ўтказилган тажрибалар, шунингдек, яқин ва узоқ чет элларда тасдиқланган турли назорат шакллариини ўзига қамраб олувчи мезон-рейтинг услуби ҳисобланади.

Рейтинг — деганда баҳолаш, тартибга келтириш, классификациялаш, биронта ҳодисани олдиндан белгиланган шкала бўйича баҳолаш тушунилади. Рейтинг ёрдамида социал-психологик объектларни, улар учун умумий бўлган хусусиятларининг ёрқинлик даражасига қараб (эксперт баҳолаш) дастлабки классификациялаш амалга оширилади.

Шкалалаш — (инглизча ўлчов бирлигини аниқлаш) — реал жараёнларни рақамлар системаси ёрдамида моделлаштириш. Шкалалашнинг турли услублари, сифат хараактеристикалари қай бир миқдорий ўзгарувчиларига турлича айлантириш услубларидан иборат.

Рейтинг бўйича назоратни амалга оширишда кўпсонли усуллар қатори тест усули ҳам қўл келади.

Тест деганда бирон аниқ функцияни такомиллашганлик даражасининг аниқлашда сифат ва миқдор ўлчам-

ларида белгилаш имконини берадиган, активликнинг бирон шаклини қизиқтирувчи, бирон аниқ топшириқ шаклидаги синов қуроли тушунилади.

Предметлар бўйича, хусусан педагогика курси бўйича тест саволлари стандарт саволлар шаклида ва бошқача кўринишда бўлиши мумкин. Билим, иқтидор ва кўникмаларнинг шаклланганлик даражасини махсус тайёрланган турли шаклдаги тестлар орқали аниқлаш қўйидаги имкониятларни яратади:

— Талабалар назарий ва амалий билимларининг даражасини объектив шароитида аниқлаш имконини беради;

— Бир вақтнинг ўзида бир гуруҳ ёки кўп сонли талабалар билимини назорат қилиш мумкин;

— Ҳамма талабаларга бир хил қийинчиликдаги саволлар берилиб ҳаммасига бир хил шароит яратилади;

— Тест натижаларини ўқитувчи томонидан тезликда текшириш мумкин;

— Турли гуруҳ талабалари билимини солиштириш қўлланилаётган услубнинг самарадорлигини аниқлаш мумкин;

— Таълим жараёнининг камчиликларини тузатишни, ўзлаштирувчи талабалар билан ишлашни тезлаштиради.

Тест турлари ва уларни амалда қўллаш усуллари

1. Стандартланган назорат услуги. Бу услубда тестлар матрица шаклида тузилади. Масалан, бир неча 1, 2, 3, 4, 5, 6 ва ундан ортиқ саволларга 4 ёки 5 та жавоблар таклиф қилинади. Жавобларнинг бири «тўғри» қолганлари «нотўғри» бўлади. Талабанинг вазифаси таклиф этилган саволларга жавобни танлайди ва тегишли квадратни белгилайди. Қўйида 5 саволга ҳар бирига 4 тадан жавоблар шаклидаги матрица берилган:

Сиз тўғри деб топган жавобни «+» аломати билан белгилаб қўйинг. Ҳар бир тўғри топилган жавоб белгиланган балл билан баҳоланади.

Агарда гуруҳда талабалар сони кўп бўлса ёнма-ён ўтирган талабалар бир-биридан кўчирмаслиги учун саволлар бир неча вариантда бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Саволларнинг ҳар бир варианты бўйича ўқитувчи

Жорий ўзлаштириш назорати қоғози

Исми, отасининг исми _____

Гуруҳ _____

Баҳо _____ Мавзу _____ Билет _____

Саволлар Жавоблар	1	2	3	4	5
1					
2					
3					
4					

олдиндан шаблон матрица тайёрлаб қўяди. Бу шаблон матрицада «тўғри» жавоблар квадрати дарча қилиб тешиб қўйилган бўлади. Талабалардан назорат қоғозларини йиғиб олиб ҳар бир назорат қоғозига шаблон-матрица устма-уст қўйилса нечта тўғри жавоб олинганлиги аниқ бўлади қўяди.

Кейинги пайтларда ўқув тарбия жараёнида жуфт саволлардан тузилган матрицалардан кенг фойдаланиляпти. Бундай матрицаларда 4—5 ва ундан ортиқ жуфт саволлар таклиф қилинади. Таклиф қилинадиган жавоблар ҳам жуфт бўлади. Талаба фақат жуфт саволларнинг иккаласига жавоб бергандагина ижобий балл ола олади. Жуфт саволларни бир мисолда кўрайлик:

Қайси бир ўқитиш турини муаммоли деб ҳисоблайсиз?

- № 1 тест: 1. Олдиндан тузилган рецептлар асосида
2. Догмаларга асосланган ўқитиш
3. Мулоқотли ўқитиш
4. У усул бу усулдан йиғилган йиғма услуб

Жуфтнинг иккинчи бўлак саволи.

Шу услубни характерловчи сифати нимадан иборат деб ҳисоблайсиз?

- № 2 тест: 1. Шароитга қараб ўзгарувчан нутқ тури
2. Кўрсатмалар, типовой рецептлар асосида кўриладиган нутқ тури

3. Ахборотни эсда сақлаб қолишни тақозо этадиган нутқ тури

4. Эшитувчи талабани пасив эшитувчи қилиб ушлаб турадиган нутқ тури.

Талабалар жавобини махсус тузилган матрица орқали тезда қуйидагича аниқлаш, назорат қилиб бориш мумкин.

Жорий ўзлаштириш назорати қоғози

Исми, отасининг исми _____

Гуруҳ _____

Баҳо _____ Мавзу _____ Билет _____

Саволлар жуфтлар	1		2		3		4		5		6	
Саволлар жавоблар	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
1												
2												
3												
4												

Сиз тўғри деб топган жавобни «+» аломати билан белгилаб қўйинг. Бир жуфт ичидаги иккита тўғри жавоб бир баҳоловчи баллни беради.

Талабалар жавоби битилган тўғри жавоблар дарчалари ўтилган матрицали қоғозни қўйилганида бир жуфт саволнинг иккитасидан биронтасига ҳам ёки биттасига «+» аломати тушса, талабанинг бу жуфт саволга жавоби қаноатли ҳисобланмайди ва биронта ҳам балл қўйилмайди.

Албатта юқорида кўрилган назорат қоғозларидаги саволлар сони ҳам ҳеч қандай чекланмаган. Бундай вариантлар кўпчиликни ташкил этади. Хусусан, 1992 йил Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримовнинг қарорига асосан кўпчилик олий ўқув юртларида талаба танлов конкурсининг тестлар асосида ўтказилган синовда қўлланилган предметлар тестларида 50 тадан саволларга 5 тадан жавоблар таклиф этилганди.

Учта предмет бўйича 150 саволга таклиф этилган 750 жавоб танлаш учун таклиф этилиб битта назорат қоғозига туширилади.

Таклиф этиладиган саволлар сонига алоҳида тўхта-ладиган бўлсак уларнинг оптимал сони жорий ва бўса-ғали назорат синовларида камроқ, натижавий назорат синовларида кўпроқ бўлгани маъқул.

Масаланинг иккинчи муҳим томони таклиф этилади-ган саволлар ва олинадиган назорат-синов қоғозлари-нинг натижасини баҳолаш қўлда яъни юқорида биз сизлар билан кўрган услубда ишланиши мумкин ёки худди шу ишни синов машиналарида бажариш мумкин. 1992 йилда талаба танлов синовлари жараёни жойлар-да, яъни ҳар бир олий танлов даргоҳида ўтказилиб аби-турнентларнинг назорат-синов қоғозлари Туркиядаги махсус ҳисоблаш машиналарида яқунланди.

Назорат-синов натижаларини ҳисоблаш машиналари-да амалга ошириш объектив қулайликларга эга:

1. Талабалар жавоблари юқори даражада объектив баҳоланади. «Қариндошчилик», шахсий мойиллик эле-ментларидан мустасно бўлади;

2. Назорат-синов қоғозларини баҳолаш учун сарф-ланадиган ўқитувчининг вақти минимумга яқинлашади;

3. Машинанинг турли режимда ишлаш имкониятла-рини ҳамда натижаларни машинанинг хотирасига ёзиб қўйилиб исталган пайтда шу масалага яна қайтиш им-конини беради.

Педагогика курсини ўзига хос хусусиятларини ўзида мужассамлаштирувчи тестларнинг яна қуйидаги турла-ри қўлланиши мумкин.

2. ТЎЛДИРУВЧИ ТЕСТЛАР. Бундай топшириқлар турида сўз орасида айрим-айримлари атайлаб тушириб қолдирилиб ўрни нуқталар билан белгиланади. Тест тузилаётган пайтда топшириқ аниқ бўлишини, тушири-либ қолдириладиган сўзлар, рақамлар, формулалар муҳим бўлмоғини таъминлаш зарур. Тушириб қолдири-ладиган сўз гапнинг умумий маъносини ўзгартирмасли-ги керак.

Мисол: Нуқталар ўрнига гапни аҳамиятли маъно берадиган қилиб сўзлар билан тўлдириш.

№ 3. Тест. Таълим принциплари, таълим жараёни қонуниятларини акс эттириб таҳсил қондаларини белги-лаш учун асос бўлади. Таълимнинг муҳим дидактик принципларига қуйидагилар киради;

- 1) Таҳсилда активлик принципи: 2)
3) Кетма-кетлик ва системалик принципи: 4)
..... 5) Мустаҳкамлик принципи. (жавоб:
кўргазмалилик принципи, тушинарлилик принципи.)

3. ЭСЛАТУВЧИ ТЕСТЛАР: Тўғридан-тўғри бериладиган саволга аниқ жавоб бериш талаб қилинади. Эслатувчи топшириқ тузилаётганида савол аниқ бўлиб, талаба томонидан аниқ фактлар, сонлар, ҳарф, формулалар ённки, жумлани жавоб қилиш талаб этилади.

МИСОЛ: ТЕСТ. Программали ўқитиш воситаларига нималар киради?

ЖАВОБ: Программалашган ўқув қўлланмалари, программалаштирилган машқ ва масалалар тўпلامлари, тақсин берувчи машиналар жавоблари танлаб олинadиган топшириқлар.

4. АЛЬТЕРНАТИВ ТЕСТЛАРДА талабаларга тўғри ёки нотўғрилиги аниқланиши керак бўлган таклиф кiritилади. Таклиф этиладиган жавоблар аниқ, қисқа ва тарқоқ жойлашган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Талабалар «Тўғри» ёки «Нотўғри», «Ҳа» ёки «Йўқ» жавобларини берадилар.

МИСОЛ: ТЕСТ. Талабалар ўзлаштиришини назорат қилиш ва баҳолаш қуйидаги педагогик шароитларни бажариш асосида амалга оширилади:

- 1) Об'ективлик, 2) Лойиҳалаш, 3) Моделлаш, 4) Ҳар томонламалилик, 5) Ошкоралик, 6) Тадқиқотчилик, 7) Системалилик, 8) Ҳар бир талабага яккаванд ёндашиш, 9) Дифференцияланган (жавоб: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.)

5. Солиштириш тестларида топшириқлар, бир бирига маъно жиҳатдан яқин бўлган кўрсаткичлар икки устун бўйича жойлаштирилади. Топшириқни бажариш икки устунда бир-бирига боғлиқ кўрсаткичларни аниқлашдан иборат. Бу типдаги тестлар тузилаётганида қуйидагиларни эътиборга олмоқ даркор:

— бир устун аниқ ифодаланган таклифдан иборат бўлиб иккинчиси қисқа сўзлар, белгилар, схемалардан таркиб топади;

— таклифлар, яъни биринчи устун 5—15 та;

— иккинчи устун биринчисига қараганда 2—3 баробар кўп қилиб тузилади;

— солиштириладиган кўрсаткичлар бир бетга туширилади.

МИСОЛ: ТЕСТ.

1	2
1. Оммавий таҳсил шаклларида қайси бирларини биласиз?	1. Билим, иқтидор ва кўникмалар
2. Ўрта махсус ўқув юртидаги ўқув жараёнида ўқувчилар, иқтидор ва кўникмаларни текшириш ва баҳолашда қайси услублардан фойдаланилади?	2. Сезиш
3. Ўқув предметини ўзига хослигини қайси таҳсил принциплари ифодалайди?	3. Қетма-кетлик ва системалик.
4. Сезиб англаш элементларини санаб беринг.	4. Ёзма савол-жавоблар.
5. Ўқув жараёнининг асосий босқичларини айтиб беринг.	5. Илмийлик ва ўқитувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш
	6. Қўз олдига келтириш
	7. Янгиликни фаҳмлаш
	8. Оғзаки сўраш
	9. Янгилик билан таништириш
	10. Олимпиада.
	11. Контроль иш.
	12. Билимларни амалда қўллаш.
	13. Конференция.
	14. Ўзлаштиришни назоратлаш.

2 устундаги жавоблар 10, 13; 4, 8; 3, 5; 2, 6; 1, 7, 9, 12, 14.

Университет маълумотига эга бўлган педагогларни тайёрлашда билим, иқтидор ва кўникмаларни назорат қилиш ва ҳисобга олишнинг бошқа шакллари

Бўлғуси мутахассисларга педагогик ва хусусий услубий билимлар беришда ва айниқса уларга баҳо беришда фақат тест услубининг ўзигина етарли эмас. Айрим педагогик билим ва кўникмаларнинг шаклланганлик даражасини, жуда чуқур ўйланган бўлса ҳам, тестлар ёрдамида аниқлаб бўлмайди. Бунинг учун олий мактаб, ўрта мактаб, лицей, гимназия ва бошқа ўқув юртларининг фаолиятини ўзига қамраб олувчи яна бошқача назорат шакллари қўллаш эҳтиёжи туғилади. Тестдан

бошқача назорат услубларида ҳам талабалар билан бажарган фаолиятига олдиндан белгиланган балл берилади.

Педагогика ва хусусий предметлар, услубиятларни ўрганилаётганда қўлланиладиган бир неча синов шакллари кўриб ўтамиз.

1. АНКЕТАЛАШ

Маълумки анкеталаш педагогикада илмий тадқиқот ишларини ўтказишда қўлланиладиган тадқиқот услубига киради. Хусусан, педагогика курсининг бир йирик бўлаги ёки яримлари ўзлаштирилгандан кейин талабаларнинг педагогикадан билимларининг шаклланганлик даражасини махсус тузилган анкеталар ёрдамида аниқлаш мумкин. Шу билан бирга анкетага жавоб бериш жараёнида талабалар ҳамда лекторлар билимларига балл ҳам қўйиш мумкин.

— аудиторияда ўзини тутиши, зиёлилиги, камсуханлилиги, одамшавандалиги.

Бундан бошқа фикрлар бўлса ёзиб қолдириш.

2. МУАММОЛИ ВА МУЛОҚОТГА УНДОВЧИ УҚУВ УСЛУБИНИ ҚўЛЛАШ

Талабаларнинг ижодий имкониятларини ривожлантириш, муаммоларни ҳал қилишда тайёр стандарт ечимлар билан бирга ностандарт ечимлар қилишга ундаш, талабалар ички ҳиссиётларини юзага чиқариб уларни мантиқий фикрлашга ундаш, уларни солиштириш, хусусан аналитик фикр юритишга ўргатиш, талабалар интеллектуал, зукколик хислатларини шакллантириш ва маълум йўналишда янада юқори даражада ривожлантириш мақсадида муаммоли услубдан фойдаланилади.

Муаммоли вазият қандай ҳосил қилинади? Бунинг учун бажарилиши лозим бўлган топшириқ эълон қилинади. Энди шу вазифани бажариш учун талаба бор билим кўникмаларини эслайди, топшириқни бажаришда шу пайтгача эгаллаган билимларининг етишмаслигини сезиш билан бирга талаба шахсида маълум психологик қарама-қаршилик шаклидаги ҳолат юз беради. Галдаги муаммо топшириқни бажариш ва шу топшириқни бажариш учун янги билим, иқтидор ва кўникмаларни излаш муаммоси пайдо бўлади. Биз сизлар билан кўрган ана шу вазият муаммоли таҳсилнинг бошланиш жараёни ҳисобланади.

Ўқитувчи талабаларнинг топшириқнинг мустақил бажариш жараёнини зукколик билан бошқаради, эътибор билан кузатади, керак бўлганда жонли мулоқотга чорлайди. Талабалар мантиқий фикрлаш давомида уларнинг жонли мушоҳадаси, фикр доираси ўқитувчи томонидан изчиллик билан ҳисобга олиниб таҳсил охирида актив талабаларга қўйилган баллар ёки баҳоларни эълон қилади.

3. ПЕДАГОГИК ЎИИН УСЛУБИ

Талабаларда умумлашган психологик, педагогик ва услубий билим, иқтидор ва кўникмаларни шакллантириш, ўйин иштирокчиларида ўз тажрибаларини танқидий нуқтаи назардан янада мустаҳкамлаш, реал ҳақиқий амалиётдаги шароитда синаш ва амалий кўникмаларни янада янги билимлар билан бойитиш мақсадида шу услубдан фойдаланилади.

Қуйида шундай анкеталарнинг бирини кўрамиз.

У қ у в а н к е т а с и

I. Таклиф қилинган саволларга «Ҳа», «йўқ», «0» жавобларини беринг.

1) Лекция материали бошқа курслар билан боғланганми?

2) Лекцияда фаннинг ҳозирги муаммолари ёритиладими?

3) Бошқа курсларда ўтилган материаллар тез-тез қайтариладими?

4) Сизнингча лекциянинг ҳажмини ўзгартириш (кўпайтириш, камайитириш) керакми?

5) Сиз ўрганаётган курсда лекция, назарий ва амалий билимлар қандай нисбатда берилган?

— назарий билимлар етарли даражада амалда тасдиқланади;

— назарий билимлар амалиёт билан кам боғланган;

— лекция фактлар билан тўлдириб ташланганлиги муносабати билан назарий билимларни аниқлаб бўлмайди.

II. Л е к ц и я қ а н д а й ў қ и л я п т и?

6) Лектор предметнинг вазифасини аниқ кўрсата олдими?

7) Лекция материали кетма-кет мантиқли ёритиладими?

8) Лекторнинг нутқи тушунарлими?

9) Лектор талабалар саволларига ҳар доим ва қониқарли жавоб қайтарадими?

10) Лекторнинг талаффузи соф ўзбек тилига мос келадими?

11) Сизнинг фикрингиз қандай?

— лектор ўқув материални яхши билади, назарияларни умумлаштира олади, келажак амалий ишларга йўлланма бера олади ва ёрқин ёритиб бера олади;

— лектор курс материални билади, лекин яққол ёритиб бера олмайди;

— лектор курс материални ҳам, уни ёритишни ҳам билмайди.

12) Лекторга тақлид қилган бўлармидингиз?

— предмет программасидан ташқарига чиқувчи муаммоларга шарҳ беришда, дунёқарашнинг кенглигига, муаммоларни умумлаштиришда;

— ўз предметиға ҳавас билан қарашда;

Амалий ўйин фаолияти жараёнида унинг иштирокчилари умумий ўқув вазифасини ечадилар. «Ўйин» бир неча босқичларда бажарилади. Бирламчи босқичда ечилиши керак бўлган муаммонинг берилиш шартлари тушуниб олинади, иккинчи босқичда муаммоға ҳар томонлама баҳо берилади ва ниҳоят учунчи босқичда муаммони ечишнинг турли усуллари тасниф қилиниб чуқур таҳлил этилади, турли ечимлардан бири ҳақиқий ёки ҳақиқатга яқин деб қабул қилинади.

Мисол тариқасида «Муаммоли ўқитиш услубидан фойдаланиб предмет бўйича ўтиладиган дарсга тайёрланиш» мавзусидаги педагогик ўйиннинг дастурини кўриб ўтамиз.

«Ўйиннинг» мақсади: ўйин иштирокчиларининг муаммоли ўқитиш ҳоллари, принципларини қанчалик чуқур талқин қилишини ва уларнинг мулоқот педагогикасига қанчалик тайёрилигини аниқлашдан иборат.

Ўйин иштирокчилари: бўлғуси педагоглар — талабалар. Ўйин раҳбари: педагогика кафедрасининг ўқитувчиси. Ўйиннинг давом этиш вақти — 4 соат.

ЎЙИН СЦЕНАРИЙСИ

1. Ўқитувчи ўйин шароитларини эълон қилади. Қайси шароитда ва қандай воситалар билан ўқитувчиларга, таҳсилға онгли муносабат уйғотилади, янги материални ўзлаштиришға тайёрлиги таъминланади ва уларнинг

ички руҳий ҳолати таҳсил ғояси билан ҳамоҳанг бўлиши таъминланади.

2. Ўқитувчи ўйин кетма-кетлигини, ўқувчилар вазифаларини белгилаб беради. 1 босқич 5—7 кун давомида дарслик, ўқув қўлланмалар, услубий адабиётлар ёрдамида ўқувчилар уйда мустақил тайёрланишади.

1- босқичнинг мақсади: тўпланган билимларни актуаллаштириш, муаммоллаштириш, дидактик, психологик билимларни чуқурлаштириш.

2- босқич. Ҳар бир талабалар гуруҳчаси томонидан темага ёндашиш ҳимоя қилинади. Бу жараёнда реал ўқув тарбия жараёни имитация қилинади.

Иккинчи босқичнинг мақсади: Ўқув жараёнини ташкил этиш ва олиб бориш муаммоси, шароитларни юзага келтириш, уларни ечиш услубларини биргаликда ҳал қилиш, таълим восита шакллари, услубларини танлаш бўйича билим, иқтидор ва кўникмалар шакллантирилади.

3- босқич. Ўйин иштирокчилари ўзаро фикр алмаштиришиб бир бировларининг фикрларига танқидий нуқтаи назар билдиришади. Турли фикрга турлича ёндашиш талабаларнинг мустақил фикрлашини ўстиради. Якуний мулоқот ўйин учинчи босқичнинг асосини ташкил этади. Талабаларда бошқаларнинг фикрига ҳурмат билан қараш, бошқалардан ўрганиш, мулоқот маданияти элементлари, илғор ижобий фикрларни тўплаш ва уларни умумлаштириш кўникмалари ҳосил қилинади.

4- босқич. Эксперт гуруҳларининг хулосаси. Бу босқичда олдинги босқичларда оғзаки айтилган фикрларга расмий баҳо берилади. Бундай баҳони қўйиш учун махсус эксперт гуруҳлари тузилиб, улар томонидан ҳар бир талабага эксперт қоғозлари тўлдирилади.

Қуйида эксперт қоғозларининг тахминий шакли келтирилган.

«1» мақсадга эришилмади

«2» деярли мақсадга эришилмади

«3» мақсадга қисман эришилди.

«4» мақсадга умуман эришилди.

«5» мақсадга тўлиқ эришилди.

5- босқич. Ўйин раҳбари — ўқитувчининг якуни. Бу босқичда ўқитувчи ўйин олиб бориш жараёнини, талабаларнинг билдирилган фикрларини, эксперт баҳоларининг ҳақиқатга яқинлигини изоҳлайди. Талабалар эътиборидан четда қолган назарий ва амалий фикрларини

№ 1. ЭКСПЕРТ ҚОҒОЗИ

Ўйин иштирокчилари	ҚУРСАТҚИЧЛАР					
	мулоқотли ўқитиш ғояларига мослик			педагогик мулоқот принцип- ларининг бажарилиши		
	танланган услуб	дидактик воситалар	таълим- нинг танлан- ган шак- ли	муаммо- лилиги	диалогик мулоқот	талабалар томонидан билдирилган мустақил фикр
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						
7.						

№ 2. ЭКСПЕРТ ҚОҒОЗИ

Ўйин иштирокчилари	ҚУРСАТҚИЧЛАР		
	муаммолик даражаси	иштирокчиларнинг иштирок этиши	ўйиннинг мақсадга эришган- лик даражаси
1			
2			
3			
4			
5			

Баҳолар: «0» ҳеч қандай натижа олинмади.

такроран қайд қилиб, масаланинг мағзини очишда етакчи ғояларга яна бир маротаба тўхталади.

6- босқич. Ўйин иштирокчилари «ўйин»нинг олиб бориш жараёнини баҳолашади. Келгусида шу каби ўйинларни ўтказишда олдиндан йўл қўйилган камчиликларни бартараф қилиш чора-тадбирлари кўрилади.

4. ПЕДАГОГИКА КУРСИ БЎЙИЧА ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИНИ ТУЗИШ ВАЗИФАЛАРИ

Жорий назорат тестларини тузишга — 10 балл
Бўсағали назорат тестларини тузишга — 15 балл
Натижавий, якуний тестларни тузишга — 20 балл

5. МИНИ-ЛЕКЦИЯЛАР ТАЙЕРЛАШ ВА ТАЛАБАЛАР ОРАСИДА УТҚАЗИШ

Талабалар педагогик практикаси давомида айрим талабаларда нутқ маданияти ривожланмаганлиги аниқланади. Айримлари эгаллаган билимларини сўзлар билан ифодалашга қийналишади, сўз бойлиги етмайди, сўзлашув техникаси ривожланмаган бўлиб сўз билан ўзига жалб қилишга тажрибаси етишмайди. Масаланинг яна бир томони шуки, синфда, аудиторияда таҳсил агарда синф — дарс системасида, яъни ўқитувчи раҳбарлигида амалга оширилаётган бўлса, доимо ўқитувчининг овози эшитилиб турилиши керак. Бунинг учун овознинг фақат баланд бўлиши етарли эмас. Ўқитувчи тарбиячининг тили адабий жиҳатдан тўғри, равлон, ширали, ёқимтой бўлиши мақсадга мувофиқдир. Бўлғуси мутахассис — педагоглар юқоридаги талабларга жавоб беришлари учун уларни университет қошида нотиқлик фаолиятига ҳам тайёрламоқ даркор. Кичик лекциялар тизими ташкил этилиши ҳам самара беради.

Мазкур тадбирларнинг ўзига хос томони шундан иборатки, лекциянинг мазмуни талаба томонидан тузилади, яъни эшитувчиларга манзур бўлиши ёки етарли даражада манзур бўлмаслигига жавобгарлик ҳисси талабага юкланади. Талаба ўз меҳнат маҳсулини бевосита курсдошлари олдида синайди, ўзини ўқитувчи сифатида мағрур ҳис қилишга имкон берилади. Шу билан бирга бир неча маротаба ўтказилган кичик лекциялар талабалар нутқ маданияти, ваъзхонлик кўникмасини янада ўстиради.

Одатда кичик лекциялар 10—15 минутга мўлжалланиб бевосита педагогика курси дастуридаги биронта темага ёки талаба томонидан танланган бошқа ихтиёрий темага бағишланади.

Ижобий ўтказилган лекция учун 8—10 балл берилиши мумкин.

6. ТАЛАБАЛАР ТОМОНИДАН ТАЙЕРЛАНАДИГАН МАЪРУЗА. РЕФЕРАТ ЕКИ АХБОРОТЛАР

Бундай турдаги бажариладиган ишлар одатда педагогика курсида кам ёритиладиган темаларга бағишланиб талаба томонидан мустақил равишда тайёрланади. Анъанавий дорилфунун педагогика курсларида педагогика тарихидан материаллар кам ёритилади. Шунинг учун ҳам маъруза ёки рефератлар ўтмишда машҳур гуманист, маърифатпарвар педагоглар, алломалар ҳақида ёзилса талабалар билимлари яна ҳам тўлақонли бўлган бўлур эди.

Яқин ва ўрта шарқ олимлари, шу жумладан Ал-Хоразмий, Ал-Форобий, Ал-Беруний, Ибн Сино, Умар Ҳайём, Ат-Тусий, Қиндий, Алишер Навоий, Фурқат, Бобур ва бошқалар йирик табиатшунос олим бўлишлари билан бирга тарбия мақсадлари, воситалари, шакллари амалга ошириш услубларига бағишланган катта мерос қолдирган. Шу билан бирга уларнинг педагогик қарашларига оид материаллар турли манбаларда сочилиб кетган. Шунинг учун ҳам талабалар илова қилинган турли манбаларни тўплаб, умумлаштириб, ўз курсдошларига манзур бўладиган дидактик материал ҳолига келтириш билан шуғулланишади.

Бундай фаолият натижасида жуда катта вазифа бажарилади.

Биринчидан, талабалар тарихий бой материаллардан бохабар бўлишади, керак бўлса араб тили, эски ўзбек ёзуvidан фойдаланишади, китоб билан ишлаш малакаси ошади.

Иккинчидан, ҳозирда ишлатилиб келинаётган педагогика дарсликлари асосан Оврўпа манбаларига асосланиб ёзилган бўлиб, Оврўпа дунёқараши, маданияти ва одоб, ахлоқ удумларига йўналтирилган. Шарқ мутафаккирларининг бой хазинасини тўплаш билан талабалар шу томондаги адабиётларни янада бойитишади.

Шу билан бирга Оврўпада яшаб ижод қилишган буюк педагогларни ҳам эсдан чиқариш ярамайди. Булар қаторига Я. А. Коменский, И. Г. Питолацци, Фридрих Дистерверг, Роберт Оуэн, Квинтилион, Джон Олкк, Дени Дидро, Жан Жак Руссо, Ш. Амонашвили ва бошқалар киради.

Реферат, маъруза ва ахборотлар ўқитувчи томонидан текширилиб қайта-қайта ишлаб берилгандан кейин талабалар гуруҳи олдида ўқилади, яхши чиққанлари уни-

верситет талабалар илмий конференцияларига тавсия қилиниши мумкин. Бундай турдаги фаолиятга 10 : 15 балл берилади.

7. ДАРС РЕЖАСИ ВА КОНСПЕКТИ ТУЗИШ

Дарс режаси, предметлар бўйича ҳозирги замон талабларини ҳисобга олган ҳолда, системали, мантиқли, структура асосида тузилиши керак. Бундай структура дарснинг темаси, (таълимий, ривожлантириш, тарбиявий) мақсади, дарс тури, шакли, услуби, воситалари, жиҳозлари, предметлараро алоқалар, билимларни актуаллаштириш, ўқитувчилар активлигини ошириш чоралари, янги тушунчаларни шакллантириш, шакллантириладиган билим, иқтидор ва кўникмалар, дарсда ўқитувчи ва ўқитувчиларнинг ўқув фаолиятини акс эттирувчи ҳаракатлар мажмуасини ўз ичига олади.

Дарс режаси курс программаси асосида тузилиб кейинчалик педагогик практика давомида қўлланилиши мумкин. Бундай ишларга 10 : 15 балл қўйилиши мумкин.

8. КИЧИК ДАРСЛАРНИ УТҚАЗИШ

Юқорида баён қилинган дарслар режасини энди бевосита амалда ўтказиш кўзда тутилади. Бундай кичик дарслар амалий лаборатория дарсларида ёки 15—20 сонли эксперимент гуруҳларида амалга оширилиши мумкин. Кичик дарслар тўлиқ дарс ёки қисқартирилган дарс шаклида талабалар доирасида синаб кўрилади ва 5—10 балл билан баҳоланади.

9. РЕЦЕНЗИЯЛАР

Талабалар томонидан тайёрланган реферат, маъруза ва ахборотлар энди курсдошларига тарқатилиб улардан рецензия олинади.

Рецензияни тузишда қуйидагиларга эътибор берилади:

1. Реферат, контрол иш ёки мустақил тайёрланган ахборотга умумий баҳо бериш;
2. Ишга танқидий ёндошиб ижобий ва салбий томонлари ва камчиликларини очиб бериш;
3. Ишлатилган терминлар, формулаларнинг тўғрилиги;
4. Ишлатилган цитаталарнинг оригиналга мослиги;
5. Ишнинг адабий тили, тушунарлилиги;

6. Ишлатилган чизмалар, схемалар, карталар, жадваллар, ҳисобларнинг тўғрилиги, ёзма текстнинг формулаларга, жадвалларга мослиги ва бошқалар ҳақидаги фикрлар ишонарли қилиб ёритилади.

7. Тайёрланган ишда қўйилган мақсадга эришилганми, йўқми?

Рецензияларда ишга ишонарли баҳо қўйилган бўлиши керак, токи рецензияни ўқитган кишида тайёрланган иш тугалланганлиги ёки қўшимчалар билан тўлдирилиши лозимлиги, қисқартириш ёки шундоқлигича қолдириш кераклиги аниқ равишда кўрсатилиши керак.

Тайёрланган рецензияга 3—5 балл берилади.

10. ПЕДАГОГИК ПРАКТИКА ДАВОМИДА ТАЛАБАЛАР БИЛИМЛАРИНИНГ ЎЗЛАШТИРИЛГАНЛИҚ ДАРАЖАСИНИ РЕЙТИНГ УСУЛИДА НАЗОРАТ ҚИЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ТОМОНЛАРИ

Практика давомида университетда олинган барча илмий, амалий билимлар, орттирилган кўникмалар бевосита ўқув-тарбия жараёнида синаб кўрилади. Маълумки, бу хусусда фақат билимдонликнинг ўзи етарли бўлмайди. Орттирилган билимларни қандай қилиб ўқувчиларга етказиш борасида изланиш керак. Биринчи дарсни мустақил ўтказгунларича талабаларда мактабда ишлаш учун фақат билимларнинг ўзигина етарли деган тушунча юради. Шунинг учун ҳам педагогик практика уч босқичда ўтказилади. Биринчи босқичда талабалар мактаб ўқитувчиларининг дарсларини кузатишадди, уни тажрибали методист-ўқитувчилар раҳбарлигида таҳлил қилишади, мактаб режа-ҳисобат ҳужжатлари билан танишишади. Иккинчи босқичда предметлар бўйича мустақил дарс беришади, учинчи босқичда эса мактаб фаолиятининг барча жабҳаларини қамраб олиб стажер-практикасини ўташади.

Қуйида педагогик практикасининг ўтиши давомида рейтинг услубидаги назоратда қўйилиши мумкин бўлган тахминий баллар тақсиротини келтирамиз:

1. Пассив практика давомида:

1. Ўқув плани, календар-тематик план, ишчи дастур, журналлар, ҳар бир дарс планлари билан танишиш — 3 балл.

2. Дарслик, ўқув қўлланмалар, услубий тавсиянома-

лар, дарсни ўтиш бўйича услубий тавсияномалар, услубий мақолалар билан танишиш.

3. Дарсни мустақил ўтиш учун тайёргарликни, дарс режасини, конспектини тузиш 3 балл.

4. Синф раҳбари, дарсдан ташқари ишлар ташкилотчисининг иш режаси билан танишиш, бир соатлик тарбия соатининг режасини тузиш — 3 балл.

5. Етакчи, тажрибали мактаб ўқитувчиларининг дарсини кузатиш 1 балл.

6. Очиқ дарсларда иштирок этиш ва улар таҳлилида актив қатнашиш.

7. Предмет — ўқитувчиларининг дарсларини кузатиш, анализда активлик кўрсатиш — 2 балл.

Пассив практикада ҳаммаси бўлиб энг юқори балл — 17.

II. Актив практикада

Практиканинг бу даври тахминан тўрт ҳафта давом этади. Бу даврда талабалар мустақил дарс ўтишга тайёрланишади, дарсни ўтишади, уларни таҳлил қилишади, тарбиявий соатлар ўтказишади, уларни таҳлил қилишади, ота-оналар мажлиси тайёрлашади ва уни ўтказишда синф раҳбарларига актив ёрдам беришади, предмет кабинетларини жиҳозлашда ва дидактив материалларни тайёрлашда қатнашишади.

Назорат баллари тахминан қуйидагича тақсимланиши мумкин:

1. Мустақил дарсни дастур асосида кўргазмали қуроллар, дидактик материаллар, техник воситалари ёрдамида ўтиш 4 балл

2. Дарснинг шакли, дарс темасига монанд услуб танлашгани, муаммоли услублардан кенг фойдалангани учун 4 балл.

3. Дарснинг таҳлили бошланиши олдидан ўзининг дарсни қониқарли таҳлил қилиб бера олгани учун — 2 балл.

4. Дарс анализда актив қатнашгани учун — 2 балл.

Ҳаммаси бўлиб актив практикада талаба кўпи билан 178 балл олиши мумкин.

II. СТАЖЕРЛИК ПРАКТИКАСИ

Практиканинг олдинги икки даврида талаба методист-ўқитувчи раҳбарлигида фаолият кўрсатса, энди талаба ҳамма ишларни мустақил бажаради. Мустақил

дарсларни предмет ўқитувчисининг ёрдамисиз ўқувчилар билан яккама-якка ўтади. Педагогик касбига лойиқ-но-лойиқлигини ўзи синаб кўради, натижавий конференцияда қатнашади, педпрактика бўйича ҳисобот тузади, уни методист ўқитувчилар олдида ёқлайди. Стажерлик практикаси кўпи билан 35 балл баҳоланади.

Практика натижасида 200-дан 230 гача баҳо олган талабалар «аъло», 150 дан 200 гача балл олган талабалар «яхши» ва 100 дан 150 гача балл олганлар «қониқарли» баҳоланади.

Талаба танлов синовларининг тест орқали ўтказишнинг педагогик асослари

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 181 сон 1992 йил 9 апрель қарорига асосан Ўзбекистон Республикасида талаба танлов маркази ташкил этилди. Муаллиф (И. Турсунов) шу марказнинг биринчи директори этиб тайинланди. Ўзбекистон Республикасида талаба танловни тест усули билан амалга оширишининг ташкилотчиси ва ижроچиси сифатида фаолият кўрсатган.

Марказий ғояси содда. Талаба танлашни Туркия модели асосида, яъни кириш имтиҳонлари ўрнига тест синовларини амалга ошириш йўли билан ўтказиш кўзда тутилади. Ҳаммага маълумки бу икки тушунча орасида катта фарқ бор.

Масалан, ҳар бир кириш имтиҳонларига киритилган предмет бўйича имтиҳон билети кўпи билан учта саволдан тузилади. Бир томондан бу саволлар талаба танловида қатнашаётган даъвогарнинг ёдлаб олган ўнта саволининг учтаси бўлиши ҳам мумкин. Ёки тескариси—муайян шу саволлар тайёрлаб улгурилмаган бўлиши мумкин.

Иккинчи томондан талаба танлашни адолатли ўтказишнинг ечимларидан бири тест усули эканлиги дунё педагогик жараёнида кўп йиллар синовдан ўтказилган.

Талаба танлов тестлари асосан икки қисмдан иборат: тест саволлари, тест синовлари анкетаси ва тест синовни варақаси.

Тест синовлари анкетаси қуйидаги бош гуруҳ предметлар:

1. Она тили ва адабиёти (50 та савол).
2. Математика (алгебра, геометрия). (50 та савол).

3. Табиий фанлар (физика, химия, биология) (50 та савол).
4. Социал билимлар (тарих, жуғрофия) (50 та савол).
5. Чет тиллар (инглиз, немис, француз) (50 та савол)
- асосида тузилган бўлиб, ҳар бир абитуриент ўзи танланган ихтисосликни ҳисобга олган ҳолда предметлар гуруҳининг фақат учтаси доирасидаги саволлар бўйича ўз билимини синаб кўради.

Синов саволлари қатъий равишда ўрта мактаб дастури ҳажмида тузилади. Марказ экспертлари таҳлилидан ўтказилади. Улар Вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги Давлат комиссияси томонидан тасдиқланади.

Тест саволлари жавоб китобчасининг «А» ёки «В» вариантларида кўрсатилган бўлиб, абитуриент диққат билан ҳар бир саволга берилган бештадан жавобни ўрганиб чиқади ва ўзи тўғри деб ҳисоблаганини тест синови варақасида шу жавоб рақами тўғрисида ҳарф ёзилган доирачани юмшоқ қора қалам билан тўлиқ бўйб қўйиш билан белгилайди.

Тест синови варақасини тўлдириш учун ажратилган вақт 210 дақиқадан иборат қилиб белгиланади. Демак, ҳар бир саволга жавоб топиш учун ўртача 1,6 минут вақт ажратилади. Балки, баъзи бир саволларга бир неча секунд, баъзи бирларига эса бир неча минут керак бўлар. Шунинг учун ҳар бир ўқувчи китобча ёрдамида тез фикрлаш, ҳисоблаш, берилган вақтдан унумли фойдаланишга ҳам тайёр бўлиши керак.

Ихтисос бўйича биринчи ўринда кўрсатилган предмет асосий ҳисобланиб, ундаги ҳар бир саволга берилган тўғри жавоб учун 3,1 балл, учинчидан эса — 1,1 балл белгиланади, нотўғри жавобларга балл берилмайди.

ИЛОВА

Қуйида биз 1992 йилда талаба танлов тест синовларида таклиф этилган тест саволларидан намуналар келтирамыз:

Ўзбек тилидан (50 та саволдан 2 ва 49-чи саволлар) тест саволлари шундай кўринишга эга эди:

2. «Дастур» сўзидаги жарангсиз ундошлар қайсылар?

- А. «Д», «С» ундошлар.
- В. «М», «Р» ундошлар.
- С. «С», «М» ундошлар.
- Д. «Д», «М» ундошлар.
- Е. «С», «Р» ундошлар.

49. «Мирзо Улуғбек» трагедияси қачон ва ким томонидан ёзилган?

- А. 1934 йилда Ойбек томонидан
- В. 1951 йилда М. Шайхзода томонидан
- С. 1967 йилда К. Яшин томонидан
- Д. 1944 йилда Уйғун томонидан
- Е. 1961 йилда М. Шайхзода томонидан

Социал билимлар тестларидан (50 саволдан 4 ва 23- нчлари)

4. Абу Райхон Беруний математика ва астрономияга доир қандай асарни ёзган?

- А. «Қадимий халқлардан қолган ёдгорликлар»
- В. «Ҳиндистон»
- С. «География»
- Д. «Қонуни масъудий»
- Е. «Сайдана»

23. Қрим хонлиги қайси Россия ҳукмдори даврида босиб олинди?

- А. Павел I
- В. Анна Ивановна
- С. Елизаветта
- Д. Елизаветта II
- Е. Петр III.

Тест синови варақаси ва савол-жавоб китоблари махсус тайёрланган қутичаларга 30 тадан жойланиб муҳрланади. Улар тест ўтказиладиган хоналарга ҳар бир олий ўқув юрти бўйича жавоблар бўлган Ўзбекистон Республикаси талаба танлов маркази вакили томонидан етказилган, назоратчилар ва абитуриентлар иштирокида мазкур муҳр бузилиб, бу ҳақда тузилган «акт» матнида қайд этилади, синовларнинг бир меъёрида, осойишта ўтиши таъминланади, сўнгра тўлдирилган тест синови варақаси йиғиб олинади ва яна абитуриентлар иштирокида шу хонанинг ўзида қутичаларга жойланиб қайта муҳрланади, «Акт» ҳам ёпилиб, имзоланиб юқоридаги ҳужжатларга илова қилинган ҳолда уларнинг Марказга эҳтиёткорлик билан етказилиши таъминланади.

Тест синови варақалари махсус электрон ҳисоблаш машинасидан ўтказилиб, унинг натижалари маълумотномаси Марказ томонидан Давлат комиссиясига тақдим қилинади.

Тест синовларида тўпланган баллар асосида Давлат комиссияси ҳар бир олий ўқув юрти доирасида, ихтисосликлар гуруҳи, таълимнинг қайси тилда олиб борили-

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ТАЛАБА ТАНЛОВ МАРКАЗИ (ЎРТТМ)

1	ИЛ	ГОД	УДВ	ЮРТИ	ВУЗ	ИХТИСОС	СПЕЦ	КОД
1	0	0	0	0	0	0	0	0
2	0	0	0	0	0	0	0	0
3	0	0	0	0	0	0	0	0
4	0	0	0	0	0	0	0	0
5	0	0	0	0	0	0	0	0
6	0	0	0	0	0	0	0	0
7	0	0	0	0	0	0	0	0
8	0	0	0	0	0	0	0	0
9	0	0	0	0	0	0	0	0
10	0	0	0	0	0	0	0	0
11	0	0	0	0	0	0	0	0
12	0	0	0	0	0	0	0	0
13	0	0	0	0	0	0	0	0
14	0	0	0	0	0	0	0	0
15	0	0	0	0	0	0	0	0
16	0	0	0	0	0	0	0	0
17	0	0	0	0	0	0	0	0
18	0	0	0	0	0	0	0	0
19	0	0	0	0	0	0	0	0
20	0	0	0	0	0	0	0	0
21	0	0	0	0	0	0	0	0
22	0	0	0	0	0	0	0	0
23	0	0	0	0	0	0	0	0
24	0	0	0	0	0	0	0	0
25	0	0	0	0	0	0	0	0
26	0	0	0	0	0	0	0	0
27	0	0	0	0	0	0	0	0
28	0	0	0	0	0	0	0	0
29	0	0	0	0	0	0	0	0
30	0	0	0	0	0	0	0	0
31	0	0	0	0	0	0	0	0
32	0	0	0	0	0	0	0	0
33	0	0	0	0	0	0	0	0
34	0	0	0	0	0	0	0	0
35	0	0	0	0	0	0	0	0
36	0	0	0	0	0	0	0	0
37	0	0	0	0	0	0	0	0
38	0	0	0	0	0	0	0	0
39	0	0	0	0	0	0	0	0
40	0	0	0	0	0	0	0	0
41	0	0	0	0	0	0	0	0
42	0	0	0	0	0	0	0	0
43	0	0	0	0	0	0	0	0
44	0	0	0	0	0	0	0	0
45	0	0	0	0	0	0	0	0
46	0	0	0	0	0	0	0	0
47	0	0	0	0	0	0	0	0
48	0	0	0	0	0	0	0	0
49	0	0	0	0	0	0	0	0
50	0	0	0	0	0	0	0	0
51	0	0	0	0	0	0	0	0
52	0	0	0	0	0	0	0	0
53	0	0	0	0	0	0	0	0
54	0	0	0	0	0	0	0	0
55	0	0	0	0	0	0	0	0
56	0	0	0	0	0	0	0	0
57	0	0	0	0				

2	ВАРИАНТ	A ○	B ○
---	---------	--------	--------

3 ФАМИЛИЯСИ
ИСМИ (Имя)
ОТАСИННИГ ИСМИ
(Отчество)
ЎҚУВ ЮРТИ (ВУЗ)
ИХТИСОС (Спец.)
ИМЗО (Подпись)

II. МАТЕМАТИКА

1. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	14. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	27. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	40. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E
2. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	15. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	28. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	41. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E
3. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	16. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	29. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	42. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E
4. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	17. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	30. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	43. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E
5. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	18. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	31. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	44. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E
6. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	19. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	32. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	45. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E
7. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	20. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	33. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	46. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E
8. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	21. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	34. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	47. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E
9. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	22. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	35. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	48. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E
10. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	23. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	36. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	49. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E
11. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	24. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	37. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	50. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E
12. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	25. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	38. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	
13. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	26. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	39. ☐ А ☐ В ☐ С ☐ D ☐ E	

III ТАБИЙИ ФАНЛАР (Естественные науки)																							
1	A	B	C	D	E	14	A	B	C	D	E	27	A	B	C	D	E	40	A	B	C	D	E
2	A	B	C	D	E	15	A	B	C	D	E	28	A	B	C	D	E	41	A	B	C	D	E
3	A	B	C	D	E	16	A	B	C	D	E	29	A	B	C	D	E	42	A	B	C	D	E
4	A	B	C	D	E	17	A	B	C	D	E	30	A	B	C	D	E	43	A	B	C	D	E
5	A	B	C	D	E	18	A	B	C	D	E	31	A	B	C	D	E	44	A	B	C	D	E
6	A	B	C	D	E	19	A	B	C	D	E	32	A	B	C	D	E	45	A	B	C	D	E
7	A	B	C	D	E	20	A	B	C	D	E	33	A	B	C	D	E	46	A	B	C	D	E
8	A	B	C	D	E	21	A	B	C	D	E	34	A	B	C	D	E	47	A	B	C	D	E
9	A	B	C	D	E	22	A	B	C	D	E	35	A	B	C	D	E	48	A	B	C	D	E
10	A	B	C	D	E	23	A	B	C	D	E	36	A	B	C	D	E	49	A	B	C	D	E
11	A	B	C	D	E	24	A	B	C	D	E	37	A	B	C	D	E	50	A	B	C	D	E
12	A	B	C	D	E	25	A	B	C	D	E	38	A	B	C	D	E						
13	A	B	C	D	E	26	A	B	C	D	E	39	A	B	C	D	E						

шига қараб талабалар конкурснинг белгиланган қабул режаси бўйича алоҳида ўтказади. Ҳаммаси бўлиб мумкин бўлган 315 имкониятдан 150 дан кам баллга эга бўлганлар сони одатда конкурс танловида иштирок этмайдилар.

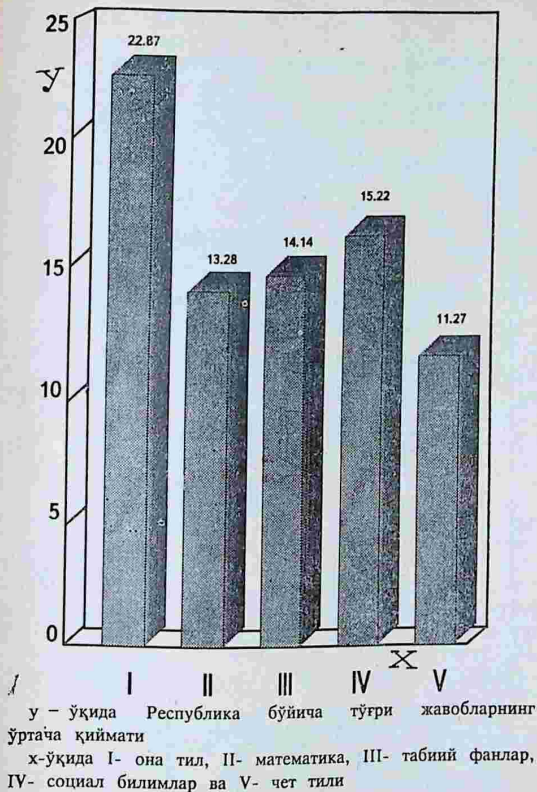
Конкурс натижалари Давлат комиссиясининг махсус қарори билан тасдиқланиб олий ўқув юрти ректори, тегишли вазирликларга топширилади. Ректор буйруғи билан қабул 25 августгача расмийлаштирилади ва у олий билимгоҳ эълонлар тахтачасида қайд этилади.

Тест синовлари асосидаги қабул жараёнида аввал белгиланган анъанавий имтиёзлар ҳисобга олинмайди. Бунда барча абитуриентлар тенг ҳуқуқлидирлар, яъни улар ижтимоий келиб чиқиши, сўзлашув тили, миллати, эътиқоди ва бошқа хусусиятларидан қатъий назар бир вақтда ва бир хил шароитда тест синовларидан ўтадилар. Асосий мезон уларнинг билимлари ҳисобланади.

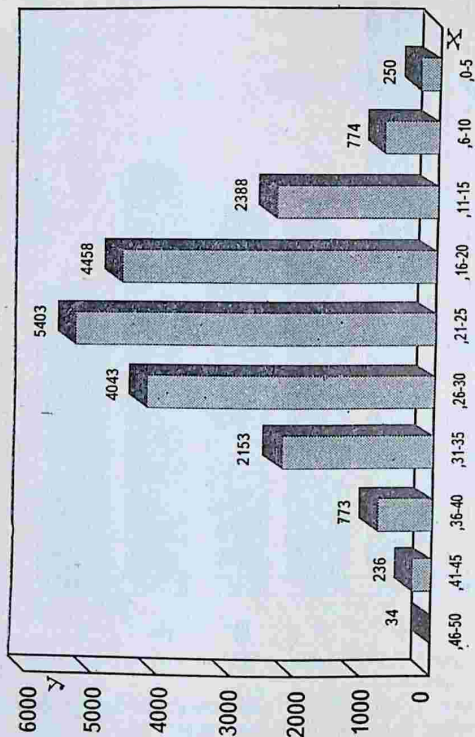
Тест синов варақаси (1-жадвал)нинг шакли компьютерларда ишлов бериш учун қулай қилиб тайёрланади. «Таниш-билишни» тушунмайдиган машина абитуриент тақдирини объектив ҳал қилиб боради. Компьютерга даъво қилиб бўлмайди.

Жадвал № 2

№	Олий ўқув юрти- нинг номи	Қабул режаси	Тарқатилган даф- тарча		Жами	Юборилган анкеталар	Тест натижа қабул қилин- ди	Ешига тўғри келади (даф- тарча)
			ўзб	рус				
1.	Сам ДУ	1400(910)	1730	400	2130	2135	910	1220
2.	Фер ДУ	1000	1580	160	1740	1740	491	1249
3.	Нам ДУ	650	1950	130	2080	2084	536	1444
4.	Анд ДУ	525	1140	110	1250	1250	335	915
5.	Гул ДУ	675	690	90	780	785	284	496
6.	Бух ДУ	1000	1470	160	1630	1635	539	1001
7.	Навон ДПИ	400	900	180	1080	1084	251	829
8.	Жиз ДПИ	475	800	160	860	865	376	484
9.	Қўқон ДПИ	775	1160	140	1300	1300	649	651
10.	Ур ДУ	675	1560	—	1560	1565	311	1149
11.	Терм ДУ	775	1260	110	1370	1365	550	822
12.	Қар ДУ	850	2440	70	2510	2530	633	1877
13.	Ангрен ВПН	475	570	130	700	700	401	299
14.	ТАДИ	275	830	460	1290	1309	194	1096
15.	ТИТАП	350	700	430	1130	1135	283	847
16.	ТГТУ	1300	490	570	1060	1077	483	562
17.	ТИИМСХ	700	150	80	230	240	108	122
18.	ТЭИС	325	300	420	720	720	262	458
19.	ТГПИ	900	1880	760	2640	2569	644	1996

4-жадвал

у-ўқида она тили топширган абитуриентлар сони
 х - ўқида тўғри жавоблар ораллиги

дан 14,14 тасига, математикадан 13,28 тасига ва ниҳоят чет тилидан 11,27 тасига тўғри жавоб олинган.

Таснифни яна давом эттирадиган бўлсак Республика бўйича она тилидан тест синовларида қатнашганларнинг атиги 34 таси 46 дан 50 гача тўғри жавобларни белгилашган, 236 таси 41 дан 45 гача тўғри жавоб, 773 таси 36 дан 40 тагача тўғри жавоб, 2153 таси 31 дан 35 гача тўғри жавоб, 4043 таси 26 дан 30 гача тўғри жавоб, 5403 таси 21 дан 25 гача тўғри жавоб, 4458 таси 16 дан 20 гача тўғри жавоб, 2388 таси 11 дан 15 гача тўғри жавоб, 774 таси 6 дан 10 гача тўғри жавоб, 250 таси 0 дан 5 тагача тўғри жавоб топишган. (4- жадвал)

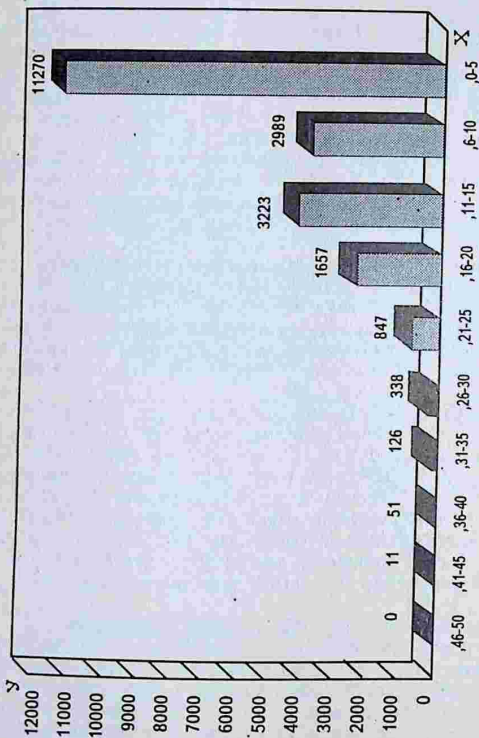
Математикадан топширилган тестлар натижалари қуйидагича: талабаларнинг ҳеч бири 45 дан 50 гача тўғри жавобни тополмаган, 41 дан 45 гача тўғри жавобларни топганлар сони атиги 11 та, 36 дан 40 гача тўғри жавоб топганлар сони 51 та, 31 дан 35 гача тўғри жавоб топганлар 126 та, 26 дан 30 гача тўғри жавоб топганлар 338 та, 21 дан 25 гача тўғри жавоб топганлар 847 та, 16 дан 20 гача тўғри жавоб топганлар сони 1657 та, 11 дан 15 гача тўғри жавоб топганлар 3223 та, 6 дан 10 гача тўғри жавоб топганлар 2989 та ва 0 дан 5 гача тўғри жавоб топганлар 11270 тани ташкил этади. (5- жадвал)

Табийий фанлардан биронта абитуриент 46 дан 50 тасигача тўғри жавоб тополмаган, 41 дан 45 тагача жавоб берганлар атиги 2 та, 31 дан 35 гача тўғри жавоб берганлар 80 та, 26 дан 30 гача тўғри жавоб берганлар 144 та, 21 дан 25 тагача тўғри жавоб берганлар 721 та, 16 дан 20 тагача тўғри жавоб берганлар 2401 та, 11 дан 15 гача тўғри жавоб берганлар 3679 та, 6 дан 10 гача тўғри жавоб берганлар сони 1891. 0 дан 5 тагача тўғри жавоб берганлар сони 11567 тани ташкил этади. (6- жадвал)

Социал билимлар бўйича аҳвол қуйидагича:

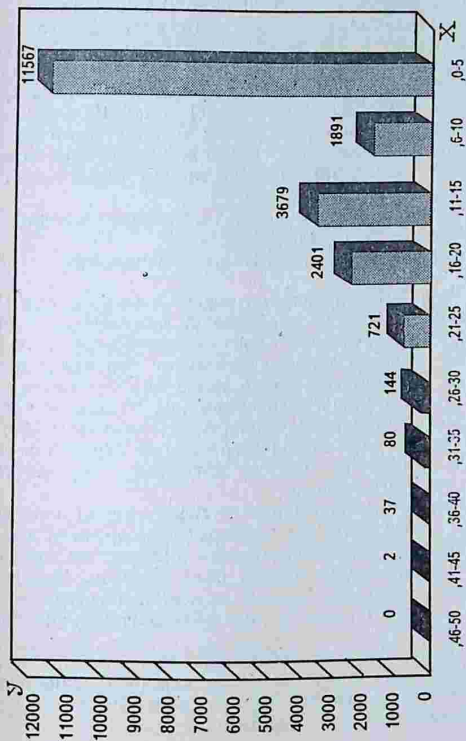
Биронта ҳам талаба 45 тадан 50 тагача тўғри жавоб беролмаган, 41 тадан 45 тагача тўғри жавоб берганлар сони атиги 2 та, 36 тадан 40 тагача тўғри жавоб берганлар сони 4 та, 31 дан 35 тагача тўғри жавоб берганлар сони 135 та, 26 тадан 30 тагача тўғри жавоб берганлар сони 363 та, 21 тадан 25 тагача тўғри жавоб берганлар сони 1476 та, 16 тадан 20 тагача тўғри жавоб берганлар сони 3442 та, 11 тадан 15 тагача тўғри жавоб берганлар сони 3983 та, 6 тадан 10 тагача тўғри жавоб берганлар

5- жадвал

у - ўқида математика топширган абитуриентлар сони

х - ўқида тўғри жавоблар ораллиғи

у - ўқида табиий фанлар топириган абитуриентлар сони
 х - ўқида туғри жаоблар оралиги

сони 1321 та, 0 дан 5 тагача тўғри жавоб берганлар сони 9188 та ни ташкил этади. (7- жадвал)

Танланган чет тили бўйича билимлар сифати қуйидагича: 8- та талабаликка даъвогар 46 тадан 50 тагача саволга тўғри жавоб топишган, 41 тадан 45 тагача тўғри жавоб берганлар сони 20 та, 36 тадан 40 тагача тўғри жавоб топганлар сони 54 та, 31 тадан 35 тагача тўғри жавоб берганлар сони 76 та, 26 тадан 30 тагача тўғри жавоб берганлар сони 199 та, 21 тадан 25 тагача тўғри жавоб берганлар сони 346 та, 16 тадан 20 тагача тўғри жавоб берганлар сони 1192 та, 11 тадан 15 тагача тўғри жавоб берганлар сони 3437 та, 6 тадан 10 тагача тўғри жавоб берганлар сони 3118 та ва ниҳоят 0 дан 5 тагача тўғри жавоб берганлар сони энг кўп 12062 тани ташкил этади (8- жадвал).

9 жадвалда абитуриентлар тўғри жавобларининг ўртача қиймати келтирилган.

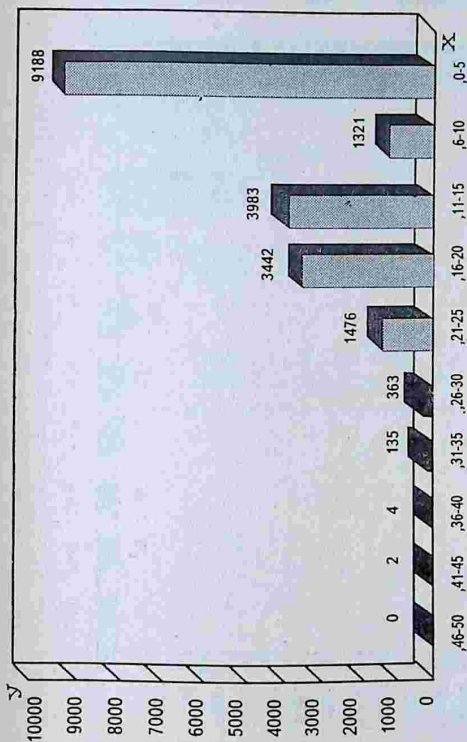
Сифат анализидан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Республика бўйича энг юқори ўрта балл она тили бўйича олинган ва бу предметнинг мактабларда ўқитилишидан бирмунча қаноат ҳосил қилса бўлади.

2. Чет тилидан олинган натижалар бир мунча ажабланарли. Талабаликка даъвогарлар ёки чет тилини яхши ўрганишган (ҳар қалай бирмунча 40 дан 50 тагача тўғри жавоб берганлар учрайди) ёки умуман тайёргарлиги йўқ (0 дан 5 тагача тўғри жавоб берганлар сони энг кўп — 12062 та). Умумий ўрта балл ҳам чет тили бўйича энг паст олинган.

3. Математикадан билимлар сифати турли олий ўқув юртига кириш истагини билдирганлар орасида кескин фарқ қилади. Ангрен педагогика институтига кирувчилар ичида энг юқори ўртача балл олинган. Худди шу математика фанидан Тошкент давлат педагогика институтига кирувчиларининг ўртача бали деярли икки баробар кам.

4. Социал билимлар бўйича олинган натижалар ўрта мактабларда турлича дастурлар ишлаб турганлигидан далолат бериб турипти. Бу ерда ҳам натижалар ҳеч қандай мантиққа тўғри келмайди.

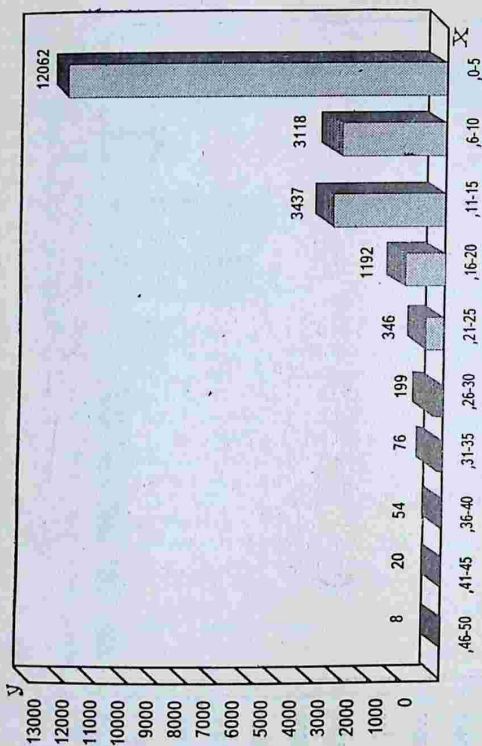

у – ўқидида социал билимлар тоширган абитуриентлар

сопи

х – ўқидида тўғри жавоблар оралиги

8- жадвал

у - ўқида чет тили тоширган абитуриентлар сони
 х - ўқида тўғри жавоблар оралиги

Республика олий ўқув юртларига тест синовидан ўтиш учун ариза берган абитуриентлар тўғри
жавобларининг ўртача қиймати

№№№№	Олий ўқув юрти номи коди	Она тили	математика	табiiй би- лимлар	социал би- лимлар	чет тили
1.	1-ТГПИ	23.94	12.36	14.4	15.57	11.26
2.	3-Ангрен ГПИ	25.04	19.04	16.72	16.52	10.45
3.	4-Жиззах ГПИ	22.76	11.35	12.46	14.86	9.69
4.	5-Қўқон ГПИ	25.66	11.63	13.54	17.79	10.2
5.	6-Навои ГПИ	23.51	12.00	11.11	15.06	10.63
6.	11-АндДУ	24.7	13.06	14.26	16.17	11.69
7.	12-БухДУ	24.05	13.63	14.65	15.11	12.78
8.	13-ҚарДУ	21.56	11.27	12.82	15.28	10.63
9.	14-НамДУ	24.39	13.8	14.94	16.24	12.62
10.	15-СамДУ	21.92	12.51	14.09	10.45	11.78
11.	16-ГулДУ	24.28	12.78	16.04	17.5	14.35
12.	17-ТерДУ	21.18	11.32	12.45	15.06	11.24
13.	18-УргДУ	23.55	13.7	14.58	15.2	13.54
14.	19-ФерДУ	21.89	12.81	15.54	18.02	13.45
15.	21-ТАДИ	20.44	16.4	15.16		
16.	22-ТГТУ	19.7	14.77	13.8		
17.	23-ТИИИМСХ	19	15.65	14.67		
18.	24-ТИТЛП	19.9	14.73	14.36		
19.	25-ТЭИС	19.99	15.31	14.1		
20.	Республика бўйича	22.87	13.28	14.14	15.97	11.77

IV б о б. ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ. ТАРБИЯ МЕТОДИКАСИ

1-§. ТАРБИЯ ЖАРАЕНИНИНГ ТАЪЛИМ ЖАРАЕНИ БИЛАН БИРЛИГИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Педагогика тарихидан маълумки, таълим тарбиядан, тарбия ривожланишдан ажратиб текширилмаган. XVIII асрнинг иккинчи ярмига келиб Россия педагогикасида тарбия масалаларини алоҳида кўриш ҳоллари учрайди. 1806 йилда чиқарилган Россия Академияси луғатида биринчи бор тарбия сўзи педагогик тушунча сифатида алоҳида келтирилади.

Шарқ мутафаккирлари таълимни ҳеч қачон тарбиядан ажратиб кўришмаган. Шарқ халқ педагогикасининг, жумладан этнопедагогикасининг ўзига хос хусусияти яна шундан иборатки, нафақат тарбия таълимдан ажратилмаган, балки таълимда, шахс ривожланишида миллий ўзига хослик ҳам алоҳида кўрилмаган. Миллий ўзига хослик фақат бирон-бир тилни (масалан: русча, арабча, ўзбекча, форсча) ўрганилгандагина эътиборга олинган.

Ўзбек педагогикаси қарийб 130 йилдан ортиқроқ Русия педагогикаси таъсирида бўлди. Айниқса, бу таъсир собиқ Совет Иттифоқи даврида кучайди. Совет педагогикаси номи билан ҳамма республикаларда бир хилда таълим жараёни тарбия жараёнидан ажратиб кўрилиб келинди. Таълим билан ўқитувчилар, тарбия жараёни эса ўқитувчилар иттифоқида партия қўмиталари раҳбарлигида амалга ошириладиган бўлди. Мана шу каби анъанавий таъсирда ҳозирда ҳам тарбия жараёнини таълим жараёнидан, таълим методларини тарбия методларидан ажратиб кўриш ҳолларини тадқиқотларда учратиш мумкин.

Албатта ўқув-тарбия жараёнини, ривожланишни айрича кўриб бўлмайди. Аммо, кўпгина нақллар моҳиятидан маълумки, бу бутун жараён алоҳида қирралар сифатида ҳам эътироф этилган. Масалан, «Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин» иборасини олиб кўрайлик. Яъни одам бир қанча билимлар, кўникмалар ва малакалар соҳиби бўлгани билан у ҳаётда ўз ўрнини тополмаслиги, шахс сифатида шакллана билмаслиги мумкин.

Ҳозирги кунда ҳам таълим жараёни кўпинча олдингича, яъни оммавий тусда олиб борилади. Бунда таълим жараёни ўқитувчилар томонидан билим, иқтидор ва кў-

никмаларни шакллантиришга қаратилади. Тарбия эса одам тарбияланганлигининг мезони сифатида шахсий хислатларни шакллантириш билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам айрим мутахассислар билим даражаси, уддабурронлиги билан юқори туради, лекин тарбияланганлик маданияти, одамларга муносабати каби хислатлари шаклланмаган бўлади. Ёки айрим талабалар математика, физика, химия каби предметларни осонгина ўзлаштиришади, лекин характери — шахсиятпараст, ёмон кийиниб, шахсий гигиена қоидаларига риоя қилмаслиги оқибатида салбий жиҳатлари кўпайиб кетади. Ишлаб чиқаришда шундай ҳоллар бўлиши мумкин — ходим хизмат вазифасини бекаму кўст ўтайди, одамлар билан муомаласида ўзини кўрсатади, аммо нияти бузуқ, алдоқчи, чақимчи, бадфеъл бўлиши мумкин. Яъни таълимлилиқ билан тарбияланганлик иккаласи бир-бирига бирмунча алоқадор бўлиши билан бирга бошқа-бошқа ҳамдир.

Шундай қилиб, тарбия назарияси ва методикаси бўлимининг предмети ва муаммоларини аниқлаш ва ишлаб чиқиш зарурати туғилади. Яъни:

— тарбиявий жараённинг ўзига хос хусусиятлари, тарбияни шахснинг шаклланиши ва ривожланишидаги роли, тарбиянинг тушунганлик категориялари:

- тарбиявий иш маъносини аниқлаш;
- тарбия истакларини таснифлаш;
- ўқитувчиларнинг шахсий хислатларини шакллантириш, олиб бориладиган тарбиявий ишларни тадқиқ этиш.

Бу жараёнларни ёритиш давомида таълим ва тарбия бир-бирига уйғунланиб кетганлигини, бир-бирини боғлайдиган жуда нозик, айрим ҳолларда жуда ҳам ингичка кўприклар мавжудлигини эсда тутиш керак. Мана шундай кўприкчаларнинг айримлари ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Таълим ва тарбия жараёнларининг ажралмас қисмларидан бири таълим мазмуни шахсий хислатларни тарбиялашнинг катта имкониятларига эга. Айниқса бу мазмун шахс тафаккурини янги социал иқтисодий шароитларига уйғунлаштириш ва янада янги юқори босқичларда ривожлантириш, ахлоқий хислатларни шакллантириш имконини беради. Булардан ташқари, ўқув тарбия системасидаги ўқув, ижтимоий фойдали ва унумли меҳнат, эстетика, таълим воситалари меҳнат, эстетик ва жисмоний тарбияни амалга ошириш имконият-

ни машқ, қайтариш, такрорлаш йўллари билан амалий шакллантириш;

4) шаклланган хислатлар устиворлигини таъминлаш мақсадида турли табиий ва сунъий шароитларда шаклланаётган хислатни шахсий хислатга айланиши бўйича учрайдиган қийинчиликларни ишлаб чиқиш, ирода кучини чархлаш, тоблаш.

3- §. ТАРБИЯ МЕТОДЛАРИ

Тарбия методлари деганда шахсий хислатларни шакллантириш, шу хислатларни шакллантириш учун ўқувчиларда эҳтиёж ҳиссини уйғотиш, ўзини тутиш кўникмаларини ўзлаштириш учун қўлланиладиган турли-туман усуллар жамламаси тушунилади.

Тарбия методлари турли элат, миллат ва давлатларда турли-туманлиги билан фарқ қилади. Оврўпада тарбия методларининг бир тизими қабул қилинган бўлса, Марказий Осиёда бошқа тизим амалда қўлланилади. Оврўпа мамлакатлари учун «Очиқ тарбия» кўпроқ қўл келади. Яъни бола нима хоҳласа шуни қилиши, катта-кичик олдида нимани хоҳласа гапириши, хоҳ ўзидан каттани, хоҳ ота-онасини хоҳлаган жойида танқид қилиши мумкин.

Осиё мамлакатларида, хусусан Ўзбекистонда кўпроқ патерналистик тарбия элементлари қўлланилади. Бундай тарбия тизимининг ўзига хослиги умуминсоний қадриятларини шакллантириш билан бирга ўзидан каттага алоҳида ҳурмат, катталар гапига қулоқ осишлик, раҳбариятнинг фикрини ва вазифасини сўзсиз бажариш, ногиронларни социал ҳимоялаш элементлари ётади.

Ишонтириш тарбия методи сифатида

Ўқувчилар ахлоқини, дунёқарашини шакллантиришда ишонтириш асосий методлардан ҳисобланади. Тарбияда ишонтириш асримизнинг 20- нчи йилларига келиб асосий методлардан бири сифатида илгари сурилди.

Ишонтиришнинг психологик асоси ўқувчилар онгида келгуси хатти-ҳаракати, одатини олдини олиш принципи билан характерланади. Хатти-ҳаракатни бундайин олдиндан режалаштириш орттирилган тажрибага ва фаолиятнинг нормалари, қоидалари принципларига асосланади. Шахс бирон бир иш ёки тадбирни бажаришдан олдин албатта ўз хатти-ҳаракатларини ижтимоий талаб-

лар, атроф муҳит шароитлари билан муносиблигини ўйлаб кўради.

Ишонтириш методида тарбиячи ўқувчилар онгига, руҳига, ориятига, иродасига таъсир этиш йўли билан уларнинг характеридаги ахлоқий, интеллектуал ва бошқа ижобий хислатларни шакллантиради, иллатларни камайтиради, йўқотади. Ишонтириш шаклланаётган шахсга умуминсоний қадриятларга, фалсафий дунёқарашга асосланиб, руҳий ва социал муносабатларнинг туб мағзини чуқур тушунтиришга таянадиган метод ҳисобланади.

Ўқитувчи ўзи айтаётган, узатаётган ахборотга ўқувчиларни ишонтира олсагина, ўз орқасидан эргаштира олади, ўқувчиларни ўқув меҳнатига, ақлий фаолиятга чорлай олади. Ўқитувчи ўқувчиларни ишонтириш учун турли усул, воситалардан фойдаланиши мумкин. Жонли суҳбат, ибораларни драмалаштириш, асосли фактларни келтириш, ҳиссиётларига таъсир этиш шулар сирасига киради.

Ишонтириш орқали ўқитувчи ўқувчиларда ҳар томонлама комплекс тарбияни амалга оширади, ҳукуматимиз, Президентимизнинг олиб бораётган ташқи ва ички сиёсати, социал-иқтисодий ривожланишнинг Республикамизга хос тамойиллари, бозор иқтисодиётига ўтишнинг йўллари тушунтирилганида талабалар келажакда республика ҳаётига ўзларининг шахсий иштирокчилигини чуқур сезадилар ва шунга яраша билим, кўникмаларни эгаллашга ҳаракат қиладилар.

Ижобий шахсий намуна методи

Шахснинг ривожланишида турли таъсирлар, ўқув жараёни ва бошқа воситалардан ташқари тарбиячининг шахсий намунаси катта аҳамиятга эга. Ёшлар то балоғат ёшига етиб, мустақил ҳаётни бошлагунларига қадар кўпчилик шароитларда билиш, ўрганиш жараёнида асосан ўқитувчи-тарбиячига, ота-она, қўни-қўшнига, дoston, драма қаҳрамонларига тақлид қилишади.

Қуйи синф ўқувчилари кўпинча олдин ўқитувчисига, кейин қўшни ўқув столидаги ўқувчига синчиклаб қараб бошламоқчи бўлган хатти-ҳаракатларини чама-лаб олади. Ёки бўлмасам ёқтириб қолган ўқитувчисининг талаффузига, одоб-одатига, ўзини туттишга тақлид қилади.

ни машқ, қайтариш, такрорлаш йўллари билан амалий шакллантириш;

4) шаклланган хислатлар устиворлигини таъминлаш мақсадида турли табиий ва сунъий шароитларда шаклланаётган хислатни шахсий хислатга айланиши бўйича учрайдиган қийинчиликларни ишлаб чиқиш, ирода кучини чархлаш, тоблаш.

3- §. ТАРБИЯ МЕТОДЛАРИ

Тарбия методлари деганда шахсий хислатларни шакллантириш, шу хислатларни шакллантириш учун ўқувчиларда эҳтиёж ҳиссини уйғотиш, ўзини тутиш кўникмаларини ўзлаштириш учун қўлланиладиган турлитуман усуллар жамламаси тушунилади.

Тарбия методлари турли элат, миллат ва давлатларда турлитуманлиги билан фарқ қилади. Оврўпада тарбия методларининг бир тизими қабул қилинган бўлса, Марказий Осиёда бошқа тизим амалда қўлланилади. Оврўпа мамлакатлари учун «Очиқ тарбия» кўпроқ қўл келади. Яъни бола нима хоҳласа шуни қилиши, каттакичик олдида нимани хоҳласа гапириши, хоҳ ўзидан каттани, хоҳ ота-онасини хоҳлаган жойида танқид қилиши мумкин.

Осиё мамлакатларида, хусусан Ўзбекистонда кўпроқ патерналистик тарбия элементлари қўлланилади. Бундай тарбия тизимининг ўзига хослиги умуминсоний қадриятларини шакллантириш билан бирга ўзидан каттага алоҳида ҳурмат, катталар гапига қулоқ осишлик, раҳбариятнинг фикрини ва вазифасини сўзсиз бажариш, ногиронларни социал ҳимоялаш элементлари ётади.

Ишонтириш тарбия методи сифатида

Ўқувчилар ахлоқини, дунёқарашини шакллантиришда ишонтириш асосий методлардан ҳисобланади. Тарбияда ишонтириш асримизнинг 20- нчи йилларига келиб асосий методлардан бири сифатида илгари сурилди.

Ишонтиришнинг психологик асоси ўқувчилар онгида келгуси хатти-ҳаракати, одатини олдини олиш принципи билан характерланади. Хатти-ҳаракатни бундайин олдиндан режалаштириш орттирилган тажрибага ва фаолиятнинг нормалари, қоидалари принципларига асосланади. Шахс бирон бир иш ёки тадбирни бажаришдан олдин албатта ўз хатти-ҳаракатларини ижтимоий талаб-

лар, атроф муҳит шароитлари билан муносиблигини ўйлаб кўради.

Ишонтириш методида тарбиячи ўқувчилар онгига, руҳига, ориятига, иродасига таъсир этиш йўли билан уларнинг характеридаги ахлоқий, интеллектуал ва бошқа ижобий хислатларни шакллантиради, иллатларни камайтиради, йўқотади. Ишонтириш шаклланаётган шахсга умуминсоний қадриятларга, фалсафий дунёқарашга асосланиб, руҳий ва социал муносабатларнинг туб маъзини чуқур тушунтиришга таянадиган метод ҳисобланади.

Ўқитувчи ўзи айтаётган, узатаётган ахборотга ўқувчиларни ишонтира олсагина, ўз орқасидан эргаштира олади, ўқувчиларни ўқув меҳнатига, ақлий фаолиятга чорлай олади. Ўқитувчи ўқувчиларни ишонтириш учун турли усул, воситалардан фойдаланиши мумкин. Жонли суҳбат, ибораларни драмалаштириш, асосли фактларни келтириш, ҳиссиётларига таъсир этиш шулар сирасига киради.

Ишонтириш орқали ўқитувчи ўқувчиларда ҳар томонлама комплекс тарбияни амалга оширади, ҳукуматимиз, Президентимизнинг олиб бораётган ташқи ва ички сиёсати, социал-иқтисодий ривожланишнинг Республика-мизга хос тамойиллари, бозор иқтисодиётига ўтишнинг йўллари тушунтирилганида талабалар келажакда республика ҳаётига ўзларининг шахсий иштирокчилигини чуқур сезадилар ва шунга яраша билим, кўникмаларни эгаллашга ҳаракат қиладилар.

Ижобий шахсий намуна методи

Шахснинг ривожланишида турли таъсирлар, ўқув жараёни ва бошқа воситалардан ташқари тарбиячининг шахсий намунаси катта аҳамиятга эга. Ёшлар то балоғат ёшига етиб, мустақил ҳаётни бошлагунларига қадар кўпчилик шароитларда билиш, ўрганиш жараёнида асосан ўқитувчи-тарбиячига, ота-она, қўни-қўшнига, достон, драма қаҳрамонларига тақлид қилишади.

Қуйи синф ўқувчилари кўпинча олдин ўқитувчисига, кейин қўшни ўқув столидаги ўқувчига синчиклаб қараб бошламоқчи бўлган хатти-ҳаракатларини чама-лаб олади. Ёки бўлмасам ёқтириб қолган ўқитувчининг талаффузига, одоб-одатига, ўзини туттишга тақлид қилади.

Шахнинг руҳий ривожланиши учун «улкан мақсад» билан бирга «катта мисол» — шахсий намуна керак бўлади. Айрим ҳолларда узоқ давом этган машғулот яхши натижа бермай тарбиячининг шахсий намунаси ижобий натижа берганлигининг кўп маротаба шохиди бўлиш мумкин. Яъни шахсга таъсир этишнинг энг обьектив йўли шахсга шахс орқали таъсир этишдир.

Ўқувчилар ўзлари ёқтирадиган одамга тақлид қилиш натижасида ўзларини мағрур тутадилар, хатти-ҳаракатлари худди катталарникидай туюлади. Я. Н. Коменскийнинг фикрича «Бола ўқишни ўрганишдан олдин тақлид қилишни ўрганади».

Тақлид қилишни мослашиш тушунчаси билан аралаштириш ярамайди. Ўқувчи-ёшлар кимларгадир тақлид қилиши, кимларнидир ҳавас қилиши мумкин, бу ижобий хислат. Тақлид қилиш орқали ёшларнинг ўз тажрибаси қўшилиб кетиб уларда янги шахсий хислатлар пайдо бўла бошлайди. Иккинчи томондан ёшлар етуклаша бориши билан тақлид қилиш жараёни ҳам ўзгара боради. Энди тақлид қилинаётган хислатлар танланади.

Тарбия жараёнида бевосита синфда таълим олаётганларнинг ичида яхши ва аъло ўзлаштирувчилар, одобли ўқувчилар намуна сифатида кўрсатилиши мумкин. Бу ерда жуда эҳтиёткорлик билан иш тутиш талаб этилади. Ўқувчилар исми, фамилиясидан кўра кўпроқ ибратли одобли, ибратли ишларига эътибор қаратилиши яхши натижаларга олиб келади. Акс ҳолда ўқувчиларни бир-бирига қарама-қарши қилиб қўйилиши синфда гуруҳбозликни бошланишига сабаб бўлиши мумкин.

Тарбияда машқ методи

Яхши одатларга ўрганишда, ахлоқий кўникмаларни ҳосил қилишда машқ методининг аҳамияти катта. Бунда ўқувчи маълум бир фаолият бўйича бирон бир вазиятга қўйилиб, айрим ҳаракатларни такроран бажаради. Машқ ҳаракатларни такрорлаш бўлиб, ахлоқий кўникма, малака ва одат ҳосил қилиш мақсадида ўқувчиларнинг махсус уюштирилган фаолиятидир. Машқ методи таълим жараёнида ҳам ишлатилади, аммо тарбиядаги машқ таълимдаги машқдан биров фарқ қилади. Тарбиядаги машқда ўқувчи бир хил машқни турли шароитларда қўллайди. Масалан, ахлоқий машқлар

ҳаётнинг турли вазиятларида қўлланилади, интизомлик дарс пайтида ҳам, танаффусда ҳам, ижтимоий пайтларда ҳам бир хилда талаб этилади.

Машқ кенг маънода турмушни баҳолар фаолиятини оқилона, мақсадга мувофиқ равишда ва ҳар томонлама ташкил этиш жараёнидир. Машқ ва одатлантириш бола учун онгли, ижодий жараён. Машқ натижасида ўқув, кўникмалар, одатлар, янги билимлар ҳосил қилинади, ўқувчининг ақлий қобилияти ривожланади, ахлоқий тажрибаси кўпаяди ва бойийди.

Машқ қилдиришнинг асосий усуллари фаолиятда машқ қилдиришдир. Бу типдаги машқларнинг моҳияти, ўқувчилар учун реал ўқув фаолиятини ташкиллаштиради ва шу фаолиятда иштирок этиш орқали ўқувчиларда хулқ-атвор нормалари ва қондаларига мувофиқ равишда одоб-ахлоқ нормалари шакллана боради.

Ўқитувчи ўқувчиларни предмет бўйича биринчи дарсларданоқ янги фан оламига олиб киради. Ўқув фаолияти фан тўғрисидаги тушунчадан бошлаб асосий қонуниятлар, ишлаб чиқариш жараёни тўғрисидаги маълумотлар билан аста-секин кенгайиб боради. Бу фаолият уларнинг ўсиб боровчи қизиқишларини қаноатлантириши, ижтимоий фойдали характерда бўлиши билан тарбия вазифаларини бажариш учун восита бўлиб хизмат қилади.

Машқ қилишнинг яна бир кўриниши бу мунтазам равишда ўқувчиларни тарбияга ўргатиш машқлари ҳисобланади. Оқилона, изчил амалга ошириладиган тарбия бўлмаса тарбияни фақатгина доно сўзлар билан амалга ошириб бўлмайди. Тарбияга риоя қилиш айниқса қуйи синф ўқувчилари учун катта аҳамиятга эга, чунки уларда уюшқоқлик, интизом, сабот, ирода ҳали етарлича шаклланмаган бўлади. Тарбия ўқувчиларни фақатгина ўқув меҳнатини бажаришгагина қаратилмай, балки одатлар кўникмасини, санитария-гигиена, ахлоқий-эстетик одатлар кўникмасини ҳосил қилишга кўмаклашади.

Ўқув-тарбия жараёнида топшириқлар системаси алоҳида ўрин тутadi. Топшириқлар тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши учун ўқувчилар топшириқларнинг ижтимоий аҳамиятини, муҳимлигини, зарурлигини тушунишлари керак. Топшириқ берилишидан кейин шу топшириқни бажариш жараёнида ўқувчиларга ўргатмоқ, ёрдам бермоқ лозим.

Тарбияда рағбатлантириш ва жазолаш методи

Интизомлиликни шакллантиришнинг классик методларидан бири рағбатлантириш ва жазолаш методи ҳисобланади.

Мустақил Ўзбекистон Республикасида мафкуранинг ғоявий маъноси сифатида шахсларда умуминсоний қадриятларни шакллантириш мақсад қилиб қўйилган. Шунинг учун ҳам тарбиядаги рағбатлантириш ва жазолаш методи ўқувчилардаги ижобий хислатларни ривожлантиришда, уларнинг ижобий фазилатларини такомиллаштиришда восита бўлмоғи лозим.

Рағбатлантириш ва жазолаш методида ўқувчи шахси эмас, балки айни вақтдаги хатти-ҳаракати, қилиқлари, ўқувчининг индивидуал хусусияти, ҳодиса юз бераётган вазият, сабаб-оқибатлар назарда тутилади. Рағбатлантириш ҳам, жазолаш ҳам қанча тез қўлланилса, шунча таъсири камайиб кетади. Рағбатлантириш ва жазолаш ёлғиз ўқувчига ёки синфга ёхуд мактаб жамоасига қўлланиши мумкин. Айрим олинган ўқувчиларга қўлланилганида салбий томонларнинг ўзига ва жамоага келтирадиган зарари ҳисобга олинади.

Рағбатлантиришнинг ёзма, оғзаки ёки имо-ишоравий шакллари қўлланилади. Имо-ишоралар билан бошни қимирлатиб, табассум ва юз-қўл ҳаракатлари билан маъқуллаш, «баракалла», «кўп яша», «раҳмат», «отанга раҳмат», «азамат» сўзлари билан маъқуллаш, ённки ёзма равишда маъқуллаш шакллари мавжуд.

Ўқувчилар кўнглини кўтариб далда бериш, ўқув ёки бошқа топшириқларни бажаришга қийналаётган ўқувчиларни қўллаб юбориш, уларни кучига-куч қўшиш мақсадида бу усул амалга оширилади.

Тарбия жараёнида ўқувчиларга ишонч билдириш ҳам самарали натижалар беради. Айниқса, қуйи синфларда ўқувчилар ўқитувчиларга маҳлиё бўлиб ўтиради. Ўқувчига билдирилган ишонч улар учун катта мукофот ҳисобланади. Синфда навбатчилик қилиш, ўқувчиларга дафтар, қалам тарқатиш, доскани артиш каби кичик-кичик топшириқлар, бирор буюмни ишониб топшириш болаларни қувонтиради, масъулият ҳиссини уйғотади.

Аъло ўзлаштириш, оммавий спорт, санъат ҳаваскорлиги ишларидаги юксак муваффақиятлари учун ўқув-

чилар мукофотланадилар. Мукофотлар ва мукофотлаш жараёни турли-туман бўлиши мумкин.

Мукофотнинг моддий шакллари: китоб, ўқув қуроллари, театр ёки кинога билет, дам олиш уйларига, саёҳатларга йўлланмалар, пул мукофоти, мақтов қоғози ва бошқалар. Айрим ўқув предметларидан алоҳида муваффақиятларга эришган ўқувчилар айрим фанларни ўрганишдаги алоҳида муваффақиятлари учун мақтов ёрлиғи билан мукофотланадилар. Мукофотлар ўқувчилар, ўқитувчилар ва ота-оналар иштирокида тантанали вазиятда берилади.

Мукофотлаш жуда масъулиятли иш. Бу ерда нечоғлик холисоналик, атрофлича фикр тўпланганлик, вақтини билишлик талаб этилади.

Тарбия жараёнида мажбурлаш ва жазолаш ҳам катта аҳамиятга эга.

Машҳур шарқ мутафаккири Форобий ўқувчиларни уч гуруҳга бўлади. Бир қисми топшириқни мустақил ўзлаштириб кетадиганлар, иккинчи гуруҳи турли кўргазмалар қилиб ўқитиш талаб қилинадиган ўқувчилар, учинчи гуруҳни эса мажбурлаб ўқитиш кераклигини ўқтиради. Жазо ўқувчиларни ёмон салбий қилиқлар, салбий ҳаракатлар, одобсизликлардан сақлайдиган усуллардан ҳисобланади. Шу билан бирга, йўл қўйган хатоси учун жеркиш, бақириниш, қоралаш ўқувчини асабийлаштиради. Ёшлар асабийлашиб турганида насиҳат ҳам, койиниш ҳам таъсир қилмай қолади. Шунинг учун ҳам ўқувчилар тинчланган пайтда насиҳат қилган маъқул.

Мактабларда жазо чоралари ўқитувчилар ва мактаб маъмуриятининг оғзаки танбеҳи, синф ўқувчиларининг ўртасида огоҳлантириш, уй вазифасини бажартириш учун дарсдан кейин олиб қолиш, мактаб бўйича буйруқ билан ҳайфсан эълон қилиш, бир синфдан иккинчисига, бир мактабдан бошқасига ўтказиш чоралари кўрилиши мумкин.

Ўқувчиларнинг салбий ҳаракатлари, тартиб бузганликлари учун уларни койиб туриш зарур. Танбеҳ берман деб ўқувчиларнинг ҳақ-ҳуқуқини поймол қилиб, қарғаб сўкиш ўрнига панд-насиҳат қилган маъқул бўлади.

Шахснинг энг эҳтиросли хислатларидан уят, орномус, шарм-ҳаё ҳиссидир. Агарда одамда қанчалик одамийлик, инсофлилик кучли бўлса, унда шунчалик уят,

ор-номус кучли бўлади. Ўқувчининг уялиши, қизариши унинг йўл қўйган хатони такрорламаслигига сабаб бўлиши лозим. Аммо уялиш ҳамма вақт ҳам тавба қилишга келавермайди. Ўқувчи бошқалар олдида уялмаслик учун ножўя ҳаракатларини яшира бошлайди, пинҳона, писмиқ иш тутади. Бу ҳол эса ўз навбатида иккиюзламачиликка олиб келади. Уялтиришни тадбир сифатида ишлатилганида иложи борича ўқувчилар характерини, ёш хусусиятларини ҳисобга олган маъқул. Юқори синф болалари ва қизларини ўртоқлари олдида камроқ уялтириш керак. Иложи борича уялтириш, танбеҳ беришни алоҳида, юзма-юз, якка тартибда бошлаган маъқул. Агарда қўл келмаса, унда жамоа олдида уялтириш тадбирини ишлатиш мумкин.

Шундай қилиб, тарбиянинг умумий методлари тўғрисидаги фикрларни яқунлар эканмиз, тарбиянинг бу методлари ўқувчиларга педагогик таъсир кўрсатиш усулларининг бутун барчасини қамраб ололмаслигини унутмаслик керак. Педагогика фани ва амалиётида тарбия жараёнини такомиллаштиришнинг янги йўллари изланмоқда.

4-§. ЎҚУВЧИ ВА ТАЛАБА ШАХСНИ ТАРБИЯЛАШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АСОСИЙ ТАРҚИБИЙ ҚИСМЛАРИ

Ахлоқий тарбия. Ўқувчилар ахлоқий тарбиясининг мақсади, вазифаси ва мазмуни.

Ўзбекистон мустақил давлатга айланган бир шароитда маънавий ва ахлоқий тарбия қатор омиллар таъсирида амалга оширилади. Бу энг аввало шахсни умуминсоний қадриятлар асосида шакллантириш мақсадида иш олиб боришда кўринади. Ахлоқий сифат шахснинг барча муҳим хусусиятларини яхлит ҳолга келтиради.

Ўзбек халқининг моддий ва маданий даражасининг кўтарилиши янги ахлоқнинг келажакдаги ривожланиши ва мустақамланишининг социал базасини кенгайтиради, шахс эҳтиёжларини янги даражаси ва ундан оқилона фойдаланишни шакллантиради.

Ахлоқий тарбиянинг мақсади шахсни ахлоқий шакллантиришдир.

Шахснинг муҳим маънавий сифатлари бўлган ахлоқий онг, ҳиссиёт ва хулқни шакллантириш; ватанпарварлик, ватанга муҳаббат, Ўзбекистон герби, байроғи, мадҳиясига ҳурмат, инсонпарварлик, онгли интизом ва

бошқа туйғуларни камол топтириш ахлоқий тарбиянинг асосий вазифаларидир.

Ахлоқий тарбиянинг баъзи асосий сифатлари мазмунини тавсифлаймиз.

Ватанпарварлик. Ватанпарварлик Ватанга муҳаббат, унинг ҳимоясига тайёр бўлиш, ватаннинг гуллаб-яшнаши учун меҳнат қилиш демакдир.

Инсоннинг маънавий қиёфасида бу туйғулар ўзини намоён қилади. Унда ижтимоий бурч билан белгиланадиган хатти-ҳаракатнинг энг юқори асослари ўз аксини топади. Фуқаролик бурчи инсон ҳаётий фаолиятининг барча соҳаларидаги ижтимоий фаоллигини кучайтиради. Ватан манфаатларини ҳимоя қилишда, меҳнатда, ижтимоий фаолиятда ўзининг фуқаролик мажбуриятларини сидқидилдан бажаришга рағбатлантиради.

Ўқувчиларда байналмилал туйғу ва байналмилалчи сифатларини тарбиялаш жараёнида уларнинг Ўзбекистон халқларининг миллий бирлиги, умумдавлат манфаатларининг айрим вилоят ёки миллат манфаатларидан устунлигини тушунтириш алоҳида аҳамиятга эга.

Коллективчилик (жамоатчилик) фаолияти шахснинг хусусиятлари сифатида намоён бўлади ва инсоннинг жамият мақсадлари билан бирдамлигини акс эттиради. Унинг тузилмасига меҳнат ва жамоатчилик фаоллиги, бурч ва жавобгарлик туйғуси, ўртоқлик, ўзаро ёрдам, жамоа ва бутун жамият манфаатлари йўлида бошқаларга ва ўзига талабчанлик туйғулари киради.

«Коллективчилик» тушунчасига, шунингдек жамоа ва унинг ҳар бир аъзосининг ривожланиш муваффақиятига ғамхўрлик даражасига ўсиб чиқадиган муносабатларнинг ахлоқий меъёрлари ҳам киради.

Меҳнатга масъулиятли муносабат. Бу ахлоқнинг энг муҳим таркибий қисмларидан биридир. Меҳнатга масъулиятли муносабатнинг асосий белгилари: беғаразлик, меҳнат мажбуриятларига онгли, масъулиятли ёндашиш, интизомлилик, ижодий изланиш, ташаббус, фаолият натижаларини олдиндан кўра билиш ва мустақил қарор қабул қилиш, жамоатчилик ҳамкорлиги, ўртоқларига ёрдам кўрсатишга тайёргарлик, меҳнат кишисининг қадр-қиммати ва шарафи туйғусини ривожлантириш.

Онгли интизом. Онгли интизом ахлоқнинг таркибий қисми ҳисобланади. Интизом деганда бурчни бажариш — шахсий ва ижтимоий, давлат, шахсий ва жамоатчилик мажбуриятларини кам-кўстсиз бажариш ҳамда иж-

тимоний ҳаётда кишиларга, меҳнатга ва жамоат мулкига жамият қабул қилган хатти-ҳаракат меъёрларида амал қилиш тушунилади.

Интизом маънавий ва сиёсий ҳодисадир. У қандайдир алоҳида интизомий тадбирларнинг натижаси эмас, балки тарбия натижасидир.

Онгли интизом нуқтаи назар ва эътиқоддан ўсиб чиқади. Ўқувчиларда интизомлиликни тарбиялаш уларнинг эътиқодини шакллантириш, умумий маданиятини ўстириш, мунтазам меҳнатга ва вазифасини қатъий бажаришга ўргатиш билан бир вақтда амалга оширилади.

Ахлоқий тарбиянинг мазмуни аввало ўқувчиларнинг амалий фаолиятларида, ўқиш, меҳнат, жамоатчилик ишларида, уларнинг муносабатлари характерида, ўзаро таъсир кўрсатиш усуллари, хулқ-атвор меъёрларини ўзлаштиришларида намоён бўлади.

Ахлоқий тарбиянинг мазмуни ўқув дастурлари ва дарсликларга жойланган бўлиб, у ўқув жараёнида амалга оширилади.

Бола мактаб ҳаётининг биринчи йилиданоқ ўз атрофидаги одамларнинг ижтимоий муҳим идеалларига мурожаат қилади. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг идеаллари: озодлик, тенглик, биродарлик, дўстлик ва тинчлик эканлигини ўқувчилар ўқиш, ёшлар жамоатчилик ташкилотлари фаолиятлари жараёнларида ўзлаштирадilar.

Ахлоқий идеал ҳаётий режалар ва хулқ-атвор намуналарида, ҳаётий нуқтаи назарларда намоён бўлади, ўқувчилар тасаввурида баркамол шахс ва унинг жамият билан муносабатларида амалга оширилади. Бу тасаввур умумлашган, сайланган, ахлоқий фаолиятнинг дастури кўринишларида намоён бўлиши мумкин.

Ахлоқий идеал ўқувчиларнинг ҳаётий режаларини шаклланишида муҳим роль ўйнайди. Идеал ва ҳаётий режаларнинг ўзаро бир-бирига таъсири ўқувчиларнинг ахлоқий туйғу ва иродаси, ўз-ўзини англашининг ривожланиш даражаси билан боғлиқдир. Ахлоқий идеаллар ўқувчиларнинг жамиятнинг ижтимоий қадриятлари тўғрисидаги тасаввурларини акс эттириш баробарида бевосита уларнинг касбий интилишлари билан боғлиқдир.

Ўспиринлик ва айниқса илк ўсмирлик ёшларида ўқувчилар бошқа кишиларнинг асосий хатти-ҳаракат ва ишларини таҳлил қиладилар, оқибатда шаклланган

қарашларини ўзгартириш қобилиятига эга бўладилар. Бу эса ахлоқий намуналарни ўзлаштиришларга ижобий таъсир қилади.

Ажойиб кишиларнинг ҳаёти, фаолияти билан танишар эканлар, ўқувчилар уларнинг жамоатчиликнинг энг юқори баҳоси ва миннатдорчилигига сабаб бўлган қадр-қимматларини ажратадилар. Ўзларида худди шундай хусусиятларни ривожлантиришга йўналиш оладилар. Улар идеал воситасида юзага келган ижтимоий қадриятларни ўзлаштирадилар.

Ҳар қандай ижтимоий меъёр—сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий хулқ-атворни тартибга солиш вазифасини бажаради.

Ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрларнинг ўзига хослик ва ўзаро алоқадорлик томонлари нимада?

Ахлоқий дунёқараш тегишли юриш-туриш меъёрлари билан чамбарчас боғланган. Ҳуқуқий соҳада ҳар қандай қарашлар ҳуқуқий нормаларда мужассамлашмавермайди. Шу билан биргаликда ахлоқ меъёри инсон фаолиятининг барча соҳаларини қамраб олиб, ҳуқуқий қонунларга нисбатан анча кенг тарқалган.

Ахлоқий меъёрларнинг таъсирчанлигига тартибга солиш механизмлари воситасида эришилади. Улар ёрдамида норматив талаблар шахснинг ички зарурий муносабатларига, унинг ахлоқий сифатларига айланади.

Ахлоқий меъёрлар хатти-ҳаракатнинг умуммажбурий характерига эга бўлиб, инсон ахлоқий шахс сифатида қандай хусусият ва сифатларга эга бўлиши лозимлиги тўғрисида кўрсатмаларни ўзида мужассамлаштиради. Мазкур маънода ахлоқий меъёрлар ҳар доим ис-талган типни аниқлашда ўзиб кетиш, олдиндан айтиш характерига эга, ҳуқуқий норма эса хатти-ҳаракатнинг шаклланган типига қаратилган бўлади.

Шундай қилиб, ахлоқий сифатларни шакллантириш тарбиячининг ахлоқий онг, ахлоқий туйғу ва ахлоқий феъл-атворни кўзда тутган ҳолда шахсга бутунлигича ёндашиш тизими орқали амалга оширилади.

Ахлоқий тарбиянинг йўллари ва воситалари

Ахлоқий тарбия ёши ва ўқувчининг тўғри йўналиш олиши учун ҳал қилувчи таъсир кўрсатадиган муҳитни (онла, ўртоқлар ва дўстлар муҳити) ҳам ҳисобга олганда шахснинг бутун ҳаётий фаолияти жараёнида амалга оширилади. Ахлоқий тарбиянинг йўл ва усул-

лари ўқувчиларга ахлоқий сабоқ бериш каби махсус ишни ташкил қилишда алоҳида хусусиятга эга. Ушбу йўлларни кўриб чиқайлик. Ахлоқий билим бериш бир қанча тарбиявий вазифаларни бажаради: инсон ҳаёти ва маданиятининг ахлоқий қадриятлари тўғрисида кенг тасаввур беради.

Ахлоқий тасаввурлар, қараш, мулоҳаза, баҳони беришни шакллантиришга ва шу асосда ахлоқий эътиқодни шакллантиришга таъсир кўрсатади:

— ўқувчиларни ўзларининг ахлоқий тажрибаларини мушоҳада қилишлари ва бойитишларига ёрдам беради;

— турли манбалардан ахлоқ тўғрисида олинган билимларни тўғрилайди;

— шахснинг ўзини ахлоқий тарбиялашга ёрдам беради.

Ахлоқий билим асосан ахлоқ тўғрисидаги суҳбатлар, маърузалар, мавзуй кечалар, турли касб намоёндалари билан учрашувлар, ўқувчилар конференцияси ва бошқа воситалар билан амалга оширилади.

Ахлоқий билим беришни ташкил қилишда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини, уларнинг шахсий ахлоқий тажрибаларини, ахлоқий меъёрлар тўғрисидаги хабардорлик даражасини, ахлоқ соҳасидаги ўзлаштирган билимларининг ахлоқий талаблари билан муносабатини ҳисобга олиш зарур.

Ахлоқий меъёрларни тушунтириш ахлоқий билимларнинг пойдевори бўлиб хизмат қилувчи дунёқарашга таянилганда самарали амалга оширилади. Масалан, инсоннинг ватанга муносабатининг ахлоқий моҳиятини очиб берувчи ахлоқий тушунчалар, давлатнинг ижтимоий тузилиши, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси, ижтимоий ва маданий қадрият аниқ тушунилган ҳолдагина ўзлаштирилиши мумкин.

Ахлоқий билим ахлоқ соҳасидаги билимнинг этик тасвирлари билан қўшилиб кетгандагина энг юқори самарага эришилади.

Шахснинг ахлоқий ривожланиши ахлоқий эҳтиёжларни шакллантиришни ўз ичига олади: меҳнатга, мулоқотга, маданий қадриятларни ўзлаштиришга, билиш қобилиятини ривожлантириш ва бошқаларга эҳтиёж сезилади. Бу эҳтиёжлар ўқувчилар фаолияти ва муносабатларининг реал тажрибасида ривожланади. Кўп қиррали фаолият жараёнида хатти-ҳаракатнинг ижти-

мой фойдали кўникмалари, ахлоқий одатлар, барқарор муносабатлар шаклланади.

Аниқ мақсадга йўналтирилган ижтимоий фойдали фаолиятда бола турли вазифаларни бажаради, уларнинг ҳар бири уни муайян социал мажбуриятларга тайёрлайди. Мактабда у — ўқувчи, спорт шўъбасида — жамоа сардор, оилада — ўғил ёки қиз ва бошқалар.

Ҳар қайси рол муайян ахлоқий-психологик хусусиятни (спорт жамоасида мардлик ва ўғиллик туйғусида назокат ва бошқалар) тақазо этади. Ҳар қандай ижтимоий рол энг муҳим ахлоқий илм олишни талаб қилади; онглилик, масъулият, меҳнатсеварлик, ёрдам кўрсатишга тайёрлик, ўзининг шахсий қизиқишлари билан ҳаракат қилиш. Демак, социал мажбуриятларни онгли қабул қилиш у ёки бу вазифаларни ва уни амалга ошириш йўллариини ўзлаштиришда кучли таъсир қилувчи асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ахлоқий эҳтиёжни шакллантириш ва амалий фаолият ўртасида мустаҳкам алоқа мавжуд. Бироқ, ахлоқий ва объектив аҳамиятга эга бўлган фаолият ҳар доим ҳам ўқувчида исталган эҳтиёжни туғдиравермайди.

Меҳнат фаолияти ахлоқий тарбияда бошқа омиллардан фойдаланилмайдиган тақдирда муҳим ютуқларни бермайди.

Ахлоқий тарбия тизимида ахлоқий одатлар алоҳида ўринни эгаллайди. Чуқур ўзлаштирилган ахлоқий меъёрлар билан белгиланувчи хатти-ҳаракат одатнинг маънавий сабабиятининг барқарор кўрсаткичидир.

Одатлар ўзлаштирилган хатти-ҳаракатни ишлаб чиқариш йўлларида фойдаланишни ўз ичига олади. Феъл-атворнинг одатдаги шакл ва усуллари барча ахлоқий меъёрларини ўзлаштириш жараёнида ишлаб чиқилади. Кўпинча ахлоқий одатлар инсонпарварлик, меҳнатга масъулият билан ёндашиш туйғуларини шакллантириш учун зарурдир.

Одатлар шартли равишда оддий ва мураккабга бўлинади. Оддий одатлар дейилганда ижтимоий турмушнинг элементар қоидалари, белгиланган интизом меъёрлари ва мулоқот маданияти асосида ётган ишлар ва ҳаракатлар кўзда тутилади.

Мураккаб ахлоқий одатларга фуқаролик, меҳнат, оилавий бурчларини, ахлоқий хатти-ҳаракатларини виждонан бажаришга бўлган эҳтиёж киради.

Ахлоқий тарбиянинг муҳим вазифаси хатти-ҳара-

катларни одатга айлантиришдир. Ахлоқий одатларни тарбиялашга қўйиладиган педагогик талаб ўқувчининг феъл-атвори ва онгининг бирлиги ва ўзаро алоқасига асосланади.

У ёки бу одатни тарбиялашдан олдин, ўқувчини ижобий одатларни эгаллаш ва салбий одатларга барҳам беришга мойил қилиш лозим.

Ахлоқий одатларни тарбиялаш ўқувчи феъл-атворининг ижобий далиллари асосида амалга оширилади.

Одатлар изчиллик билан оддийдан нисбатан мураккабга қараб тарбияланади, у ўз-ўзини назорат ва ташкил қилишни талаб қилади.

Ахлоқий одатларни тарбиялашда ўқув юртининг умумий муҳити катта аҳамиятга эга. Анъаналар, жамоа қонунлари билан қўллаб-қувватланаётган феъл-атворнинг шаклланиш усуллари ўқувчилар томонидан енгил ўзлаштирилади. Феъл-атвор тажрибасини ташкил қилиш асосан барқарор ижобий таъсир воситаларини яратишдадир.

Ахлоқий меъёрларни ўзлаштириш инсоннинг бу меъёрларига эмоционал муносабати билан бойийди. Ахлоқий меъёрни маълум маънода у ёки бу хатти-ҳаракатни келтириб чиқаришга ундовчи сабаблар ҳам белгилайди.

Ахлоқий туйғу, ахлоқий изтироб ва ахлоқий муносабатлар қатъий шахсий маънавий қиёфага эга. Улар инсонни олийжаноб ҳаракат ва ниятлардан қониқтиради, ахлоқий меъёрларни бузганларида виждон азобиغا солади.

Болалик ёши туйғуларнинг ранг-баранглигига муҳтож ва тарбиячининг вазифаси боладаги туйғулар объектига ижтимоий зарур йўналиш бера билишдир.

Психологларнинг аниқлашларича, кичик мактаб ёши ахлоқий талаб ва меъёрларни ўзлаштиришга мойиллигининг юқорилиги билан характерланади. Бу шахс ривожланишига ўз вақтида ахлоқий пойдевор қўйиш имконини беради. Кичик ёшда шахснинг ахлоқий ривожланишини белгиловчи тарбиянинг моҳияти боланинг ҳиссий ҳозиржавоблигига таянувчи инсонпарварлик муносабат ва ўзаро муносабатларини шакллантиришдан иборат.

Ўсмирлик ёшида яқин атроф муҳитини ўзлаштиришда муайян тажриба пайдо бўлади, тенгдошлар билан барқарор алоқалар ўрнатилади, ўз-ўзини англаш, хусу-

сий шахсини тасдиқлашга эҳтиёж кучаяди. Ўсмир атрофдаги кишилар намунасига эргашади, идеал ахтариш, ўз мавқеини белгилаш воситасини танлашга интилади.

Ўз-ўзини англашни ривожлантириш, ўз ўрнини топиш эҳтиёжи ўспирин учун характерли хусусиятдир. Бу эҳтиёж инсон шахсига қизиқиш, инсонларнинг ишлари-га, уларнинг асосланган доирасига таҳлилий ёндашиш туйғуларини шакллантиради.

Ўз-ўзини англаш ҳиссиёти ривожланишининг маълум босқичида ўспиринда ҳаётда ўз ўрнини топиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Бу эҳтиёж шахснинг ижтимоийланувчи жараёни, илгариги ҳаётий тажрибаси, руҳий ва жисмоний ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари қандай ўтишига боғлиқ равишда ниҳоятда қарама-қаршилиқда намоён бўлади.

Ўз мавқеини белгилашга интилиш ўспиринлик вақтида тез-тез намоён бўлиб турадиган фаол мустақилликнинг ўсиши билан қўшилиб кетади. Ҳозирги ўқувчиларнинг интеллектуал ривожланиши айрим ҳолларда энг аввало атрофидаги одамлар билан ўзаро муносабат ва ўзаро таъсирда олий маънавий туйғу ва ахлоқий хатти-ҳаракат тажрибасидан ўзиб кетади.

Ўсмирлик ва ўспиринлик ёши тарбия учун қийин давр ҳисобланади, ҳолбуки, агар тарбиячи ўқувчини, оиласини, унинг ривожланишида юзага келадиган қийинчиликларнинг характерини билса, бу қийинчиликларнинг олди олиниши мумкин.

Мактаб ўсмирни оилавий ҳаётга тайёрлаши лозим. Мана шундай тайёрлашнинг муҳим воситаларидан бири яхши ташкил этилган тарбиядир. Жинсий тарбия ахлоқий тарбиянинг элементидир. Уни тўғри амалга ошириш шахснинг гармоник ривожланиши, унинг ахлоқий соғломлиги учун катта аҳамиятга эга.

Меҳнат тарбиясининг мазмуни ва усуллари

Ўқувчиларнинг тарбияси мактаб, оила ва жамоатчиликнинг биргаликда тарбияга зўр бериши билан амалга оширилади.

Меҳнат тарбияси фан асосларини ўрганиш жараёнида ўқувчиларнинг олган билимларининг аниқ мақсадга йўналганлигини, ишлаб чиқариш жараёнининг илмий асосларини, билиш ва касбий қизиқишларини

ривожлантиришни кўзда тутати. Ўқувчи бутун ўқиниш йилларида инсон меҳнати билан яратилган бойликлар билан танишади, булар фақат эркин меҳнат қила олганларидагина юзага келишини тушунади. Бундан ташқари, ўқув фаолияти ҳар қандай меҳнат учун умумий ҳисобланган унсурларни ўзида мужассамлаштиради. Ўқувчи меҳнатни илмий ташкил қилишнинг биринчи дарсини ўқув жараёнида олади.

Меҳнат тарбияси ва меҳнат таълими ўзаро боғланган ва ўзаро бир-бирини тақозо этади; меҳнат фаолияти муайян ўрганишни, тегишли маҳорат ва кўникмага ҳамда бўлажак фаолиятига ижобий муносабатга эга бўлишни зарурат қилиб қўяди.

Шундай қилиб, реал меҳнат жараёнида меҳнат таълими ва меҳнат тарбиясининг натижалари ўқувчиларни фаолиятни мақсадга мувофиқ онгли равишда танлаш ва шунга мувофиқ ҳаракат усулларига ундовчи рағбатлантириш тизими сифатида юзага чиқади.

Ижобий ҳаракатнинг мукофотлаш, мусобақа ва бошқа усуллар билан мустаҳкамланиши ўқувчида фаолиятнинг ижобий асосини туғдиради. Улар ўқув ишлаб чиқариш комбинатларидаги унумли меҳнат жараёнида, бригадалар, цехларда техник ва технологик билимлар, ижтимоий тажриба, муайян ташкилотчилик маҳоратларини эгаллайдилар.

Меҳнат тарбияси синфдан ташқари ишлар жараёнида ҳам амалга оширилади. Унинг турли шакллари ўқувчиларнинг техник ижодкорлигини ривожлантиришни, билимнинг у ёки бу соҳасида билишга қизиқишни шакллантиришни таъминлайди. Ўзбекистон Республикасида жадал ривожланаётган тўғаракларда қатнашиш; техника, кимё, биология, шунингдек, бадний касблар, уй-рўзғор ишлари ва бошқаларда ўқувчиларнинг фаолиятининг хилма-хил турлари аниқланади.

Ўқувчиларнинг тўғараклардаги фаолиятларининг самарадорлигига айрим мажбурий педагогик талабларга амал қилинганда эришилади:

— тўғарак фаолияти мақсади, шунингдек, ўқувчилар меҳнатининг натижалари бўйича ҳам ижтимоий йўналишга эга бўлиши керак. Токи тайёрланган буюмлар одамлар учун амалий қимматга эга бўлсин;

— ҳар бир болада ва ўсмирда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган объект устидаги ишлардан завқланиш ва эришилган ютуқларни баҳам кўриш ҳиссиётини юзага

келтириш мақсадида барча ўқувчиларни тўғараклар фаолиятига жалб қилиш мақсадга мувофиқдир;

— ижтимоий фойдали унумли меҳнат жараёнида ўқувчиларнинг техник ижодкорлигини ташкил қилишда фаолиятнинг ижтимоий тавсифномасини ижодий бажарилишга ўтказиш зарур;

Ўқувчилар тўғарак фаолияти ва якка топшириқларга кўра мактаб учун ўқув-кўргазмалар қўлланмалар тайёрлашлари мумкин. (Жадвал, расмлар, диаграммалар, коллекция, оддий моделлар). Ўқувчилар табиатшунослик, ботаника ва зоологияни ўрганишда мактаб қошидаги ўқув-тажриба участкасида ишлашади, жонли бурчак ташкил қилади, мактабни кўкаламзорлаштиради.

Меҳнат тарбияси оилада ғоят кўламдор ҳолда амалга оширилади. Болалар ўз-ўзига хизмат кўрсатишга кенг жалб қилинади. Қишлоқларда оилада томорқа, уй паррандалари бўлганлиги учун ўқувчиларнинг меҳнат мажбуриятлари шаҳардагиларникига қараганда анча катта. Ҳозирги кунда хонадонларга маиший техника кириб келди, шунинг учун катта ёшдаги ўқувчилар учун маиший хизматнинг кириб келиши ҳам кўзда тутилади.

Болалар уйдаги турли мажбуриятларни бажариш, оиланинг бюджети ва ундан фойдаланиш масалаларига жалб қилинади. Оила болалар ва катталарнинг биргаликдаги меҳнатини ташкил қилишда ниҳоятда катта имкониятларга эга. Бироқ бу масалада ҳам ота-оналарга педагогнинг ёрдами керак.

Ўқувчилар меҳнат фаолиятининг асосий турлари сифатида қуйидагилар ажралиб туради: ўқиш, ижтимоий фойдали меҳнат, ўз-ўзига хизмат кўрсатиш ҳамда унумли меҳнат.

Ўқувчиларнинг унумли меҳнати ниҳоятда хилма-хил. Бунда ўлканинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинади. Бу дала ишлари, ем-хашак тайёрлаш, чорвачиликдаги унумли меҳнатдир.

Мактабда ўз-ўзига хизмат кўрсатиш меҳнати мустақам ўрин олган. Ўқувчилар синфларда тозалик ва тартибни сақлайдилар, кичик таъмирлаш ишларини бажаришади, оддий ўқув қўлланмаларини тайёрлашади, мактаб томорқасида, спорт майдонларида ишлашади, бошқа ишларни бажаришади.

Ўқувчиларни мактаб ҳаётини уюштириш ишига жалб қилишни ўзига хос шакли навбатчиликдир. Педагоги-

када ўқувчиларнинг мактаб бўйича навбатчилик қилишида бир-бирларига қўядиган талаблари тизими аниқ белгиланган. Бу талаблар ўқувчиларнинг ўзаро алоқалари, айрим гуруҳлар ва айрим синфларнинг ўзаро бирига таъсири меъёрларини белгилайди. Навбатчилик жараёнида мактаб тартиби талаблари фаол жорий қилинади. Жамоа ҳаётининг белгиланган меъёрларига амал қилиш унинг табиий равишда ўзлаштирилишига олиб келади.

Ўзининг ижтимоий таъсирига кўра унумли меҳнат—ўқувчиларнинг энг муҳим меҳнат туридир. Ўқувчилар унумли меҳнатнинг энг элементар шаклига жалб қилинар экан, улар ёшлиқдан катта одамлар билан биргаликда умумий ташвишлар ичида яшашга ўрганадилар, уларга ўзларининг имконияти даражасида мураккаб халқ хўжалиги вазифаларини бажаришда ёрдамлашадилар.

Ўқувчиларнинг ўсмирлик ва илк ўспиринлик даври меҳнат бирлашмалари турли-туман шакллارга эга. Ўқувчилар бригадалари, мактаб ўрмончилиги, меҳнат ва дам олиш лагери, ишлаб чиқариш комбинатлари шулар жумласидандир.

Ўқувчилар бригадаси қишлоқ ўрта ва тўққиз йиллик мактабларида ташкил қилинадиган 8—11 синф ўқувчиларининг меҳнат жамоасидир. Ўқувчилар бригадалари ва звеноларининг ишлаб чиқариш фаолиятига раҳбарликни қишлоқ хўжалиги мутахассислари амалга оширадилар. Кўпгина ишлаб чиқариш бригадаларининг моддий-техника базаси ўқувчиларга ўзларига бириктирилган участкадаги қишлоқ хўжалиги экинларини парваришлашдаги қишлоқ хўжалиги ишларини йил давомида мустақил бажариш ҳуқуқини беради.

Ўқувчиларнинг халқ хўжалиги учун амалга оширадиган ишлари ҳам шакл жиҳатдан хилма-хилдир. Ўқувчиларнинг гуруҳлари фаолияти жараёнида амалга оширилади: бригада, звено, меҳнат ва дам олиш лагери жамоалари ўқувчиларни бирлаштирувчи кучга эга бўлади.

Ўқувчилар меҳнат жараёнида халқ хўжалигининг турли соҳаларида тадқиқот олиб бораётган олимлар билан танишадилар. Инсон меҳнати ва унинг натижаларини такомиллаштириш юзасидан илмий қидириш ишларида иштирок этадилар. Ўқувчилар ишлаб чиқариш муносабатларининг ижтимоий муҳим фаолиятда

қўллашга дастлабки уринишни амалга оширадilar. Шунинг учун ҳам ўқувчилар билан жадал тажриба ишлари олиб борилаётган барча мактабларда ўқувчиларнинг ўзлаштиришлари юқори кўрсаткичга эга.

Меҳнат ва дам олиш лагерларидаги ишлар ҳам ишлаб чиқариш бригадаларидаги принциплар асосида амалга оширилади. Ўқувчилар меҳнат жамоаларига баҳоли қудрат ёрдам ишларига жалб қилинади ва шу билан биргаликда ўз билимларини такомиллаштирадilar. Давлат ва жамоа хўжаликларидаги лагерлар алоҳида эътиборни талаб қилади. Бу лагерларда ёзги мавсумда тарбиявий ишлар ўқувчиларнинг билимлари ва тасаввурларини энг юқори даражада бойитишга йўналтирилгандир.

Жамоа меҳнати жараёнида ўқувчилар бошқа одамлар билан мураккаб муносабатлар тизимига киришадilar. Бу муносабатлар бир-бирига ўзаро боғлиқлик, ўзаро назорат, ўзаро масъулият ва ўзаро ёрдамдир. Улар жиддий тарзда шахснинг ижтимоий ривожланиш сабаблари, иродавий ғайрат, ижтимоий фаол ҳолатининг шаклланишига таъсир кўрсатади.

Мана шунинг учун ҳам меҳнат фаолиятида мақсад ва қадриятлар тизимини аниқ тасаввур қилиш, ижтимоий муҳим дастурлар ва фаолияти асосларини мақсадга мувофиқ шакллантириш учун турли ёшдаги ўқувчилар олдида уларни изчиллик билан қўя билиш ниҳоятда муҳимдир.

Меҳнат тарбияси иқтисодий тарбия билан чамбарчас боғлиқ. Иқтисодий тарбия ўқувчиларнинг иқтисодиёт асосларини ўрганишига қаратилган воситалар тизимини: уларнинг унумли ва умумий фойдали меҳнатнинг хилма-хил турларида иштирок этиши фаолиятини ривожлантириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни ҳисобга олиш ва назорат қилиш масалаларида тегишли билим ва маҳоратни ишлаб чиқишни қамраб олади.

Иқтисодий тарбия жамиятшунослик, иқтисодий жуғрофия, тарих, математика, кимё, физика, биология, меҳнат таълими дарсларида амалга оширилади. Мазкур фанлар дарсларида ўқувчилар баъзи бир иқтисодий тушунчалар ва категорияларни ўзлаштирадilar, жамият ишлаб чиқариши ривожининг иқтисодий қонунларини ўрганадilar.

Мактаблараро ўқув-ишлаб чиқариш комбинатларининг (ЎИЧҚ) юзага келиши билан ўқувчиларга иқти-

содий таълим ва тарбия бериш имкониятлари кенгайди. Бу шу нарса билан изоҳланадиги, уларда машғулотларни конкрет ишлаб чиқариш бўйича иқтисодий тайёргарлик малакали мутахассислар томонидан олиб борилади: ўқув устахоналарининг моддий техника базаси кўп жиҳатдан замонавий ишлаб чиқариш талабларига яқин келади; ўқувчиларга таълим ва тарбия бериш товар маҳсулотини ишлаб чиқариш жараёни билан бирга олиб борилади, унинг натижасида ўқувчилар бевосита мамлакат халқ хўжалиги режасининг бажарилишида иштирок этадилар.

Ҳозирги вақтда «Саноат иқтисодиёти асослари» ва «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти асослари» факультатив курсларининг дастурлари ишлаб чиқилган.

Кичик ва ўрта ёшдаги ўқувчилар учун «уқувли хўжайинлар мактаби» яратилиб, унда ўқувчиларга махсус режа бўйича мактаб хўжалигини бошқариш (мактабнинг бюджети қандай, синфлар ва кабинетларнинг жиҳозлари қанча туради, мактабни таъмирлаш қанчага тушади, мактаб кутубхонасидаги дарсликлар, китоблар қанча туради, дафтарларга бир йилда қанча сарфланади ва ҳ. к.) тушунтирилади.

Юқори синфларда ўқувчилар «Иқтисодчи» тарзидаги мактаб клублари тузишлари, унинг йиғилишларида тахминан қуйидаги масалаларни кўришлари мумкин: «Иқтисод нима?», «Иқтисодчи қандай масалаларни ҳал қилади?», «Давлат бюджети, мактаб, онла бюджети нималардан иборат?», «Меҳнат унумдорлиги нима?» ва бошқалар. Клуб аъзолари мактабда тежаш тартиби устида назорат ўрнатадилар, иқтисодиёт бўйича учрашувлар уюштирадилар, ушбу масала яхши йўлга қўйилган корхоналар билан танишишга боғлиқ бошқа ишларни ҳам олиб борадилар.

Ўқувчиларнинг иқтисодий тарбиясини амалга ошириш кўп жиҳатдан барча предметлар ўқитувчилари билан, уларнинг иқтисодий таълим ва тарбияни қандай тушунишлари, иқтисодий билимларни эгаллаганликлари, ўрганилаётган материалларни давлатнинг иқтисодий сиёсати билан боғлай олишларига боғлиқдир.

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ

Жисмоний тарбия ва шахснинг ҳар томонлама ривожланиши.

Жисмоний тарбия ўзининг махсус вазифасини бажарар экан ақлий, ахлоқий меҳнат, эстетик ва гигиена тарбияси билан объектив боғлиқдир. Мактабларни таълимнинг янги мазмунига ўтиши, ўқув-билиш фаолияти ҳажми ва жадаллигининг ошиб бориши болалар организмига тобора юқори талаблар қўйилишини тақозо этади. Жисмоний тарбия билан шуғулланиш организмнинг функционал имкониятларини, ақлий ва жисмоний ишлаш қобилиятини, ўқув меҳнатининг унумини оширади. Жисмоний тарбия воситаларидан моҳирлик билан фойдаланиш, амалий фикрлаш, кузатувчанлик, топқирлик, мулоҳазакорлик ва бошқа махсус интеллектуал сифатларнинг ривожланишига ёрдам беради. Бу шу билан боғланадики, ҳаракатланиш фаолияти тўғри ташкил қилиниши ўқувчилардан диққатни бир ерга тўплаш, мақсад ва ҳаракат усулларини танлаш, уларнинг натижаларини яхшилаш ва баҳолашни талаб қилади.

Ўқувчиларнинг жамоа ўзаро таъсирида бажарадиган жисмоний машқлари, уларни тегишли маънавий ирода сифатларини шакллантиришнинг асоси бўлган ахлоқий муносабатлар тажрибаси билан қуроллантиради. Жисмоний тарбия жараёнида турли хил, жумладан, ўқувчининг жамиятга, одамларга, ўз-ўзига нисбатан муносабатларини намоён қиладиган ва ўзгартирадиган конфликтли вазиятлар юзага келади. Қатъий белгиланган ва ихтиёрий қабул қилинадиган норма ва қондаларга кўра ҳаракат фаолияти кучли эмоционал қўзғалиш вазиятида шахсий манфаатларни жамоа манфаатларига бўйсиндириш, ўзини бошқара олиш, интизомлилик, ҳалоллик, жасурлик, қатъият, жамоат мулкига тежамкорлик билан муносабатда бўлишга бўйсундиришга ўргатади.

Жисмоний маданият ва спорт, ўқувчиларнинг ўқиш, меҳнат ва дам олиш тартиботида катта ўрин эгаллайди.

Ижодий имкониятлар миқёсини кенгайтирар экан жисмоний маданият ўқувчиларни юқори унумли меҳ-

натга тайёрлаш учун замин яратади. Меҳнат ва ҳаракатлантирувчи фаолият асосида турли хилдаги ҳаракатлар ётади. Худди ана шу ўзининг асосий вазифаси ва механизми билан жисмоний ва меҳнат тарбиясини ўзаро яқинлаштиради.

Ўқувчилар жисмоний тарбиясининг асосий воситаларига жисмоний машқлар, табиий ва гигиена омиллари киради.

Жисмоний машқлар дейилганда жисмоний тарбиянинг қонуниятлари ва вазифаларига мувофиқ махсус ташкил қилинадиган ва онгли равишда бажариладиган ҳаракатларни бажариш тушунилади.

Жисмоний машқларни таснифлашга турлича ёндашишлар мавжуд. Энг кенг тарқалгани жисмоний тарбия воситаларининг асосига тарихий шаклланган тизими қўйилган таснифлаш ҳисобланади. Улар ўз ичига гимнастика, ўйинлар, туризм, спортни олади.

Гимнастика. Педагогик нуқтаи назаридан гимнастиканинг қимматли томони шундаки, у организмга бир бутун ҳолда ёки унинг айрим тизим ва функцияларига танлаб таъсир қилиш имкониятига эга. Гимнастиканинг асосий, гигиеник, спорт, бадний, ишлаб чиқариш, даволаш турлари фарқланади. Жисмоний тарбияда қуйидаги воситалардан фойдаланилади: сафланиш, қайта сафланиш; предметларсиз ва предметлар билан умумий ривожланиш — тўп билан, таёқ, сакраш аргамчиси, байроқчалар; арқонга тирмашиб чиқиш, ошиб ўтиш, мувозанат сақлаш, юриш, югуриш, сакраш, улоқтириш, элементар акробатик машқлар.

Ўйинлар. Ўйинда боланинг жисмоний кучи ривожланади, қўли қаттиқ, гавдаси эгилувчан, кўзи ўткир бўлади, фаҳм-фаросати, топқирлиги, ташаббускорлиги ошади. Болалар ва ўсмирларнинг ҳаракат фаолиятига бўлган табиий интилишларини қониқтирадиган ўйинлар жамоа билан биргаликда изтироб чекиш, ёрдам қўлини чўзиш, биргаликдаги ҳаракатларидан шодланиш туйғуларини уйғотади, дўстлик ва ўртоқликнинг мустаҳкамланишига ёрдам беради. Мактабнинг бошланғич синфларида асосан ҳаракат ўйинлари, ўрта ва юқори синфларида эса спорт ўйинлари ўтказилади.

Туризм. Бу ўқувчиларни жонажон ўлкаси, мамлакатимизнинг табиий, тарихий ва маданий ёдгорликлари билан таништириш мақсадида ташкил қилинадиган сайрлар, экскурсия, сафар ва саёҳатлардир. Туристик

тадбирларда ўқувчилар жисмоний тобланадилар, чидамлиликини, мураккаб вазиятлардан йўл топиш ва ҳаракат қилишни амалий кўникмаларини, жамоа билан биргаликдаги ҳаёт ва фаолият, раҳбарлик ва бўйсуниш тажрибасини эгаллайдилар, амалда табиий муҳитда жавобгарлик муносабати нормаларини ўзлаштирадилар.

Туристик сафарларни уюштириш ва ўтказишга (пиёда, чанғида, қайиқда, велосипедда) жисмоний тарбия ўқитувчиси билан биргаликда синф раҳбари, ота-оналар, оталиқдагилар жалб қилинади. Улар жисмоний оғирликни маълум нормага солиш, хавфсизлик қоидаларига амал қилиш ва болаларнинг ҳаёти ва соғлиғининг ҳимояси учун алоҳида жавобгардирлар. Сафар вақтида табиатни муҳофаза қилиш бўйича тарбиявий ишлар олиб борилади.

Спорт. Жисмоний тарбиядан спорт жисмоний машқларнинг алоҳида турлари бўйича энг юқори натижаларга эришишга боғлиқлиги билан ажралиб туради. Спорт техник натижаларини аниқлаш ва ғолибларни белгилаш учун мусобақалар ўтказилади. Мусобақаларда кескин спорт кураши шароитида, жамоа олдида ўзининг натижалари учун юксак масъулият ўқувчиларни унча-мунча жисмоний ва асаб зўриқишларини барта раф этишга олиб келади, ҳаракатланиш ва маънавий-иродавий сифатларини намоён қилади, ривожлантиради. Қўйи синф ўқувчилари жисмоний машқлар (спорт) нинг ўқув дастуридан жой олган турлари бўйича мусобақалар ўтказадилар.

Гигиена омиллари жисмоний тарбия машғулотларини гигиеник таъминлаш, ўқув меҳнати, дам олиш, овқатланиш, уйқу ва бошқаларни оқилона тартибга солишни ўз ичига олади.

Қулай атроф муҳитни шакллантириш мактаб биноси, спорт заллари, рекреацион ва ёрдамчи бинолар (оптимал майдон, ёруғлик ва иссиқлик таъминоти, мунтазам шамоллатиб туриш, намлаб тозалаш)нинг қурилиши, реконструкцияси қулайлиги ва мазмунига қўйиладиган қатор санитар-гигиена талабларига қатъий риоя қилишни талаб қилади. Жисмоний машқлар билан шуғулланиш учун қўлланиладиган анжомлар, инвентар ва жиҳозлар ўлчами, оғирлиги ва тузилиши билан ўқувчиларнинг ёши ва жинсига мувофиқ бўлиши керак. Ўз навбатида, ўқувчилар маиший гигиена ва спорт машқларининг баъзи норма ва қоидаларини бажаришлари

шарт. Бунга ўз гавдасига қараш, иссиқ овқатланиш ва тўлиқ уйқу, спорт устбоши ва пойабзалининг мавжудлиги киради.

Инсон организми ҳаётида ҳеч нарса ритмдан ортиқ ҳукмронлик қила олмайди. Агар инсон муайян ритмда ишласа ва дам олса, овқатланса ва ухласа организм фаолиятнинг ҳар бир турига олдиндан тайёрланади, нисбатан енгил ўтади, тезлик билан киришади, чунки маҳкамланган асаб алоқаларининг «ишга солиш» механизми ишлай бошлайди. Ритм қўзғалиш ва тормозланишни тенглаштиради, организмдан унинг меъёрга ва барқарор ишлаб туриши учун ажраладиган энергиянинг сарфланишини камайтиради. Бу агар мактабда ва уйда куннинг аниқ тартиби ўрнатилса амалга ошади.

Ҳаёт ва фаолиятнинг меъёрий асоси сифатида кун тартиби ўқув, ўқишдан ташқари ва бўш вақтни сарфлашни гигиеник нормаларга мувофиқлаштиришга олиб келади, меҳнат қилиш ва дам олишни алмашлаб туришнинг қатъий тартиби ва мақсадга мувофиқлигини белгилаб беради. Қунт билан тузилган ва мунтазам бажариладиган тартиб кучни сарф этиш ва тикланиш мувозанатини сақлайди, соғлиқни мустаҳкамлайди, тетик ва хушчақчақ кайфият уйғотади, батартиблик, аниқлик, уюшқоқлик, интизомлилик, вақтни ҳис қилиш ва ўз-ўзини назорат қилишни тарбиялайди.

Кун тартиби ҳамма учун бир хил бўлиши мумкин эмас. У ўқувчининг соғлиғининг ҳолати, иш қобилияти даражаси, ҳаёт шароити ва индивидуал ўзига хос хусусиятларига боғлиқ равишда фарқланади. Бироқ ҳамма учун мажбурий бўлган қатор қондалар ҳам бор. Барча ўқувчилар учун умумий ва ягона бўладиган тартибнинг қуйидаги ҳолатлари бўлиши лозим: эрталабки гимнастика, ювиниш, мактабдаги ўқув машғулоти, тушлик, тушликдан кейинги дам олиш, уй вазифаларини тайёрлаш, жамоат ишлари, тоза ҳавода бўлиш, спорт, ўзини қизиқтирган нарсалар билан шуғулланиш, томоша тадбирларига қатнаш, кечки нонушта, кечки сайр, уйқуга тайёргарлик.

Мактабда жисмоний тарбияни ташкил қилиш.

Жисмоний тарбия олдида турган барча серқирра вазифаларни ҳал қилиш машғулотни ташкил қилиш-

нинг ўзаро алоқадор муайян тизимини яратишни талаб қилади. Бу тизимга ўқувчиларнинг доимий контингенти билан қатъий жадвал асосида ўтказиладиган машғулотлар, ўқув кuni тартибидаги жисмоний — соғломлаштириш тадбирлари, жисмоний тарбия бўйича синфдан ва мактабдан ташқари ишлар киради.

Жисмоний тарбиянинг барча ўқувчилар учун асосий, мажбурий-ташкилий шакли бўлган жисмоний тарбия дарси ҳаракатланиш билими, ўқуви ва кўникмаларининг ўқув дастурида кўзда тутилган ва ўқувчиларнинг умумий жисмоний тайёргарлигининг асосли бўлган минимумни таъминлайди. Жисмоний тарбия дарсларининг ўқувчи организмга ҳар томонлама таъсир кўрсатиши мақсадида жисмоний тарбиянинг амалдаги барча асосий воситалари турли бирикмаларидан фойдаланилади.

Ўқувчилар бажарадиган жисмоний машқларнинг ҳажми уларнинг ёши билан боғлиқ. Масалан, бошланғич синф ўқувчилари ҳаракатни тез-тез алмаштириб туришга эҳтиёж сезади. Шунинг учун ҳам улар билан дарсда 3—4 та машқ бажарилади. Ўрта ва юқори синфлар ўқувчиларидан анча аниқ ҳаракатларни бажариш талаб қилинади. Уларнинг ўрганиш ва ўзлаштиришлари учун кўпроқ вақт ажратилади, бироқ машқларнинг умумий миқдори камаёди.

Жисмоний тарбия дарсларининг тузилишига умумдидактик ва махсус талаблар қўйилади. Бу талабни қондириш организмга жисмоний таъсирнинг кучини ошира бориб дарснинг иккинчи ярмида уни максимумга етказиш, сўнгра тобора сусайтириб аввалги ҳолатга келишни тақозо этади. Жисмоний зўриқиш дарснинг асосий қисмида унинг марказий педагогик вазифаси ҳал қилинаётганда кучаяди. Ушбу босқичда машқни ўзлаштиришга тааллуқли барча нарсаларни ўрганадилар ва такомиллаштирадилар, уларга дастурга тегишли назарий маълумотлар берилади.

Табиий қўзғалишни бартараф этиш, ўқувчининг организмни нисбатан тинч ҳолатга келтириш учун дарснинг якунловчи қисмида катта жисмоний зўриқишни талаб қилмайдиган ўйин, сафланиш, ритмик, нафас олиш, чиқариш ва бошқа номураккаб машқларни қўллаш тавсия қилинади.

Жисмоний тарбия дарсига гуруҳларда ўтказиладиган умумий жисмоний тайёргарлик келиб қўшилади.

Ихтиёрий тарзда ташкил қилинган тайёргарлик дарсдан спорт шўъбасига ўтиш шакли бўлиб қолади. Умумий жисмоний тайёргарлик гуруҳи кўп мақсадли вазифага эга. Улар ортида қолаётганларга ўқув дастурини ўзлаштиришда ва уларни жисмоний тайёргарлиги даражасини оширишга ёрдам беради; ўқувчиларни мунтазам шуғулланишга жалб қилади ва кейинчалик спорт ихтисосларидан бирини танлашига ёрдам беради; шуғулланувчиларни ўқув дастури бўйича бўлажак мактаб мусобақаларига ёки нормативларини топширишга тайёрлайди.

Яхши жисмоний тайёргарликка эга ўқувчилар учун спорт шўъбалари мўлжалланган. Мазкур шўъбаларда машғулотларнинг мазмуни спортни расм бўлган турига боғлиқ бўлиб, тўққиз йиллик ва ўрта мактабларнинг жамоалари жисмоний тарбияси дастури билан белгиланади.

Соғлиғи ва жисмоний ривожланишида муайян камчиликлар бўлган ўқувчилар даволаш жисмоний машқлари машғулотига жалб қилинади. Даволаш жисмоний тарбия гуруҳларини йиғиш учун организмнинг функционал имкониятлари тиббий кўрик маълумотлари, педагогик кузатишлар ва назорат синовини натижалари, шуғулланувчининг кайфияти синчиклаб ўрганилади ва ҳисобга олинади. Машқларни танлаш, уларни меъёрлаштириш ва жисмоний зўриқишнинг умумий ўлчами соғлиқни сақлаш органларининг йўриқнома материаллари билан тартибга солинади.

Машғулотгача гимнастика. Ўқитувчи ота-оналар билан биргаликда ўқувчининг ҳар бир куни эрталабки гигиеник гимнастика билан бошланишига эришиши лозим. Бу машғулотларнинг умумлашган самараси муҳимдир. Махсус жисмоний машқлар комплекси организмда юз бераётган бутун биологик жараёнларни фаоллаштириб унинг тезроқ иш ҳолатига киришига ёрдамлашади, бутун асосий мускул гуруҳларига—елка, пояси, гавда, оёққа таъсир кўрсатади. Умумий юкланиш изчиллик билан ошиб бориши лозим. У асосан комплексдаги машқларнинг мураккаблиги ва миқдори, такрорланиш сони, дастлабки ҳолатнинг ўзгариши, ҳаракат суръатининг тезлашиши ёки секинлашиши билан тартибга солинади.

Мунтазам равишда дарсдан олдин 10—15 минут давомида ўтказиладиган гимнастика ўқувчининг иш қо-

билиятини оширади, ўқув кунининг, фаол ва уюшган ҳолда бошланишига ёрдам беради. У организмнинг асаб ва бошқа тизимларининг қўзғалиш ва функционал ҳаракатланиш даражасини кўтаради, болаларнинг кучи, чаққонлиги ҳаракатларининг мувофиқлашишини оширади.

Машғулотгача гимнастика умуммустаҳкамловчи машқлар, юриш, югуриш, сакраш, ўйинларни ўз ичига олади. Гимнастикани ўқитувчи, махсус тайёрланган юқори синф ўқувчилари олиб борадилар. Машқлар комплексини камида ойига бир марта янгилаб туриш тавсия қилинади.

Дарсни қачон тўхтатиб жисмоний тарбия минутларини бошлашни ўқитувчининг ўзи ҳал қилади. Кўпроқ у чарчаш аломатлари пайдо бўлган (паршонхотирлик, бўшашганлик ва бошқалар) иккинчи (бошланғич синфларда) ёки учинчи дарснинг ўрталарида ўтказилади. Жисмоний тарбия минутлари учун, ҳаракатларнинг мураккаб мувофиқлашувини талаб қилмайдиган ва шу билан бир вақтда асосий мускул гуруҳларига таъсир кўрсатадиган 3—4 машқ етарлидир. Комплексда катта ўринни елка мускулини кучли зўриқиш берадиган гавдани орқага эгиш машқлари эгаллайди. Унга ва чапга эгилиш умуртқа поёнасининг ёнбошга қийшайишининг олдини олади. Панжаларни бир текисда қисиб очиш ва ёпиш, уларни гоҳ-гоҳ силкитиб туриш мускулларнинг чарчоғини олади. Комплексда пастки қўл-оёқлар мускуллари учун ҳам машқлар бўлиши лозим: ўтириб туриш, оғирликни у оёқдан бу оёққа ташлаш, сакраш ва бошқалар. Меҳнат дарсида жисмоний тарбия паузаси ўтказилади. Бу 5—10 дақиқа давом этади.

Дам олиш учун қулай шароитлар дарслараро танаффусларда яратилади. Ҳар бир танаффусда пардалар, форточка ёки ойна синф хонасида очилади, бунда елвизак қилиб шамоллатиш катта самара беради. Кузда ва баҳорда ўқувчиларнинг тоза ҳавода бўлишлари маъқул.

Танаффуслар, айниқса катта танаффуслар жамоа ўйинлари, спорт кўнғил хушлиги ва аттракционлар шаклидаги фаол ва оқилона ҳаракатлар билан тўла бўлиши керак. Ўқувчилар копток, сакраш арғамчиси, обруч билан ўйнаш, ёғочда юришни, арқонга осилиб чиқиш, чанада учиб машқларини бажарадилар.

Шуни ҳисобга олиш керакки, танаффусда турли жис-

моний ривожланишдаги болалар йиғилишади, шунинг учун ҳам қизиқарли ўйин ҳаракатланиш характеридаги ўйин-кулгиларни ўқувчиларнинг танлаш имконияти бўлиши учун турли жойларда ташкил қилиш лозим. Та-наффусларда уюштириладиган ўйинлар асосан ўқувчиларга таниш бўлиши, мазмуни содда, кам қоидали ва вақт жиҳатидан узоқ давом этмаслиги даркор. 2—3 киши иштирокидаги ўйин аттракционларни ўтказиш даркор. Ўтказиш учун жуфтлик мусобақалари жуда қулай. — «Хўрозлар жанги», «Соқчи ва разведкачи», «Тортишув олишувлари» шулар жумласидандир.

Жисмоний тарбия ва спортни ўқувчиларнинг соғлиғини мустаҳкамлаш ва дам олишларини таъминлаш мақсадида жорий қилиш барча ўқувчиларни дарсдан ташқари вақтда мунтазам жисмоний тарбияга жалб қилиш учун мавжуд резервлардан кенг фойдаланишни тақозо этади.

5-§. СИНФ РАҲБАРИНИНГ ТАРБИЯВИЙ ИШИ

Синф раҳбари — синфдаги тарбиявий ишларнинг ташкилотчиси ва ўқувчиларнинг мураббийси.

Синфдаги педагогик жараён ўқувчиларни ҳар томонлама ривожлантиришга қаратилган. Ҳар бир педагог ва синф фаоли ушбу умумий вазифанинг муайян қисмини бажаради. Синф раҳбарининг асосий вазифаси ўзи бириктирилган синфдаги барча тарбиявий таъсирни ташкил қилиш, рағбатлантириш ва мувофиқлаштиришдан иборатдир. У ўз фаолияти доирасида ўқувчиларнинг тарбиявий ишларига комплекс ёндашишни амалга оширади.

Синф раҳбари синфда дарс берувчи ўқитувчиларнинг ўқув-тарбиявий ишларини камсуқумлик ва хушмуомалалик билан ўзаро келиштиради; ўқувчилар жамоасини шакллантиради ва унинг ишини йўналтиради; ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоаси биргаликдаги фаолиятини мувофиқлаштиради; ўзларининг кучлари ҳамда четдан барча ўқитувчилар ва мутахассисларни жалб қилган ҳолда синфдан ташқари тарбиявий ишларни олиб боради; синфнинг ташқи дунё билан кўп қиррали алоқасини уюштиради ва бошқаради.

Синф раҳбари ишининг мазмуний томони тарбиянинг умумий вазифалари билан белгиланади. Синф му-

раббийси ўз тарбияланувчисида дунёқарашни фаол ҳаётий нуқтаи назарни шакллантиради, ўқувчиларда билимга, меҳнатга ҳавас уйғотади ва уларни онгли равишда ўз тақдирини ўзи белгилашга ўргатади. Синф раҳбарининг энг муҳим вазифаси ўқувчиларда ўқишга масъулият билан ёндашиш ва мустақил ўқиш қобилиятини тарбиялашдир. У ўқувчиларнинг эстетик қизиқишлари ва бадиий дидини ўстиришда жуда катта имкониятларга эга. Синф раҳбарининг алоҳида вазифаси шундаки, ота-оналарнинг ҳам педагогик маданиятини ошириб тарбиявий фаолиятда мактаб ва онла бирлигига эришади.

Шундай қилиб, синф раҳбари ҳам тарбиявий фаолиятни уюштирувчиси, ҳам ўқувчиларнинг мураббийси сифатида хизмат қилади.

Синф раҳбарининг асосий вазифалари ўрта умумтаълим мактабларининг уставида белгилаб берилган. Ушбу вазифалар доирасига бошқа ўқитувчилар билан ўқувчилар қўмитаси, кунли узайтирилган гуруҳлар тарбиячилари, шунингдек, корхоналар ва муассасаларнинг онла ва мактабларга ёрдам кўрсатиш кенгашлари билан яқиндан ҳамкорлик қилиш, ўқувчиларга ўз вақтида ўқув ёрдамини кўрсатиш, ўқувчиларнинг соғлиғини мустаҳкамлашга ёрдам берадиган тадбирларни ўтказиш; тарбияланувчининг умумий фойдали меҳнатини ташкил қилиш; белгиланган ҳужжатларни юритиш (чораклик иш режасини тузиш, синф журналин тўлдириш, синф ўқувчилари кундаликларини назорат қилиш); мактаб раҳбариятига ўқувчиларнинг ўзлаштиришлари, дарсга қатнашиши ва хулқи тўғрисида маълумот бериб бориш киради.

Синф раҳбари бевосита мактаб директори ва унинг ўринбосарлари раҳбарлигида иш олиб боради. Улар унга зарур бўлган ташкилий-педагогик ёрдам кўрсатадилар.

Синф раҳбарининг кўп қиррали фаолияти ундан юқори даражадаги ва яхши руҳий-педагогик тайёргарликни талаб қилади.

Яхши тарбиячи — бу аввало юқори маънавиятли инсон. У ўзининг барча ўйлари ва ҳаракатлари билан соф, одил ва ҳалолдир. Худди шундай мураббийгина ўзининг тарбияланувчиларининг маънавий дунёсини тушунади, уларнинг шодлик ва қайғулари билан яшайди, уларнинг ишончини қадрлайди, улар билан муомалада

хушмуомала ва одобли, шафқатли, чидамли ва кечиримли бўлади. У ўз тарбияланувчиларининг ҳар бирини яхши кўради ва чуқур ҳурмат қилади.

Замонавий синф раҳбари — нозик психолог ва моҳир педагог. У назарий билимлари ва педагогик сезгирлиги воситасида ўқитувчилар ва ўқувчилар билан осон алоқага киришади, мактабда ва ундан ташқарида биргаликдаги фаолиятни моҳирлик билан уюштиради, ўқувчиларнинг фикри, туйғуси ва иродасини бевосита ва билвосита бошқариш санъатини эгаллаган бўлади. У тадқиқотчи ва ташкилотчи, жамоатчи, фан, спорт, техника ёки санъатга маҳлиё бўлган инсон. У ўз қалбининг бутун бойлигини ўқувчиларга ҳадя этади.

Синф раҳбари шахсининг яхши инсоний ва касбий сифатлари ёш ўқитувчида унинг олий ўқув юртидаги фаол ўқиши ва ўз-ўзини тарбиялаш йўли билан муваффақиятли шаклланади.

Синф раҳбарининг ишдаги муваффақияти кўп жиҳатдан унинг режалилиги ва мунтазамлилигига боғлиқ. Синф раҳбарининг фаолияти умумий тарбия жараёнининг бир қисмини ўзида акс эттиради. Шунинг учун ҳам уни умуммактаб йиллик режасига мўлжаллаб, мактаб ишининг барча бошқа бўғинлари билан мослаштириш лозим.

Синф раҳбарининг ташкилий-педагогик иши ўқувчиларни доимий ўрганиб бориш, ўқувчилар жамоасини уюштириш ва шакллантириш бўйича тадбирлар ўтказиш, шунингдек, ўқувчиларнинг ота-оналари билан биргаликда иш олиб боришни қамраб олади.

Ўқувчиларни ўрганиш ўқувчи шахсининг психологик ўзига хос хусусиятларини билишни, шунингдек педагогик тадқиқот принциплари ва усулларини эгаллашни талаб этади. Педагогик назариётчилардан фарқли ўлароқ синф раҳбари ўзининг ўқувчиларини соф амалий мақсадда тарбиялаш учун ўрганади.

Синф раҳбари ўқувчиларнинг ақл-идроки, характери, соғлиғи ва бошқа ўзига хос хусусиятлари тўғрисида объектив маълумотга эга бўлиш учун қуйидаги асосий талабларни бажариши лозим: ўқувчини табиий шароитда, унинг турмуш тарзи шароити билан биргаликда ўрганади, индивидуал ва ёш ўзгаришини доимий ҳисобга олади, ўқувчини унинг ҳамма намоён бўлган томонлари билан бир бутун ҳолда ўрганади, тарбиялайди — тарбиялай бориб ўрганади.

Ўқувчи шахсни ўрганиш дастури, энг аввало, унинг ҳаёти ва оиласи шароити билан танишишни ўз ичига олади: оиланинг таркиби қандай, унинг моддий таъминланганлиги, оилавий анъаналари, оиласидаги муносабатлар, ўқиш учун шароити ва бошқалар. Синф раҳбарини шунингдек ўқувчилар ота-оналарининг соғлиги, болаларнинг касалликка ирсий мойиллиги, тарбия типи қизиқтиради.

Муваффақиятли ўқиш кўп жиҳатдан ўқувчининг истеъдоди ва қобилиятига боғлиқ. Шунинг учун ҳам унинг қандай қобилиятга эгалигини, унинг тафаккур ва хотираси тилини, кузатувчанлиги, ўқув материални тез ёки секин узлаштиришини, фантазияси ва заковати, дарсдан ташқари вақтда нима билан қизиқиши, ўзининг бўш вақтини қандай ўтказишини аниқлаш лозим.

Психолог ўқувчиларни ўрганиш жараёнида шахсининг икки ўзига хос хусусияти ва сифатини синф раҳбарига тавсия қилади: 1) шахсининг умумий хусусият ва сифатларининг ўзига хослиги — шахсининг йўналиши, унинг ахлоқий сифатлари, характери, мижози ва қобилияти; 2) айрим руҳий жараёнларнинг ўзига хослиги — қабул қилиш ва диққатининг ўзига хослиги, психологиясининг ўзига хослиги, тафаккури, хотирасининг эмоционал-иродавий ўзига хослиги.

Ўқувчининг интилишини ўрганишда қуйидаги саволларга жавоб изланади: «У нимани хоҳлайди?», унинг қобилиятини ўрганиш — «У нимани қила олади?» саволига, характерини ўрганиш — «У ким?» саволларига жавоб беради.

Ўқувчиларни ўрганиш бирдан-бир мақсад эмас. У синф раҳбарига ўқувчининг ривожланишини олдиндан кўра билиш, унинг ўқишдаги қийинчиликларини кўра билиш ва огоҳлантириш, унинг ривожланиши учун энг қулай шароитни яратиб бериш имкониятини беради. Ўқувчининг руҳий ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини уни ўқитаётган ўқитувчилар ва ота-оналари билишлари лозим.

Шахсни жамоада тарбиялаш — педагогиканинг етакчи тамойили. Дастлабки жамоа мулоқотда, ўз-ўзини намоён қилишда, ўз фикрини ифодалашда ўсмирлар ва юқори синф ўқувчиларининг маънавий эҳтиёжини қондириш қувватига эга бўлган улкан тарбиявий кучдир. Жамоа ҳар бир ўқувчига жамоатчилик ҳаёти учун зарур тажрибага эга бўлиш ва ўзининг энг яхши индиви-

дуал сифатларини ривожлантириш имконини беради.

Жамоа тирик ижтимоий организм каби туғилади, ривожланади, яшайди. Илк жамоани вужудга келтириш, бирлаштириш ва бутун фаолиятини ташкил қилишда синф раҳбари асосий рол ўйнайди. Жамоани, ўқувчиларни жипслаштиришнинг умумий назариясига амал қилган синф раҳбари ишни улар фаолиятини ташкил қилишдан бошлайди. Педагог синф олдида ижтимоий аҳамиятли ва ўқувчиларни жалб қиладиган мақсадни қўяди: улар учун биргаликдаги ҳаётнинг қизиқарли ва мазмунли истиқболини очиб беради.

Шу билан бир вақтнинг ўзида синф раҳбари ўқувчиларга жамоа ичида ўз-ўзини бошқариш органини яратишларига ёрдам беради. Дастлабки вақтда, у ўқувчилар билан шахсан ва ҳужжатлари орқали илк танишиб, ўқувчиларнинг у ёки бу ишлари учун жавобгарни (синфком, навбатчи) ўзи тайинлаши мумкин.

Мана шу қисқа ташкилий босқичда синф фаолларини аниқлаш ва бошланғич жамоанинг барча органларини шакллантириш лозим.

Жамоа биргаликдаги фаолият ва мулоқот жараёнида жипслашади. Унда, аввало, ишчанлик муносабати, бир-бирига боғланиш масъулияти муносабати юзага келади. Улар жамоада асосий куч ҳисобланади. Бироқ, тезда ўқувчилар ўртасида, уларнинг ўзаро манфаатларига асосланган шахслараро ўртоқлик муносабатлари юзага келади. Аста-секинлик билан шахслараро муносабатларнинг яна бир тури — синфда шахсий ёқтиришга мутаносиб равишда дўстлар ўртасида танлаб муносабатда бўлиш пайдо бўлади.

Синф раҳбари уларнинг ўзагини, ўқувчиларнинг амалий муносабатларини кўзда тутган ҳолда синфдаги муносабатларнинг барча турларини қўллаб-қувватлайди, рағбатлантиради ва сездирмасдан кузатиб боради.

Фаоллар нисбатан барқарор бўлишига қарамасдан синф раҳбари режали равишда бажарувчанлик ва бошқариш маҳоратининг биргаликда шаклланиши учун ўз-ўзини бошқаришда ўқувчиларга топшириқни режали алмашлаб бажаришлари учун шароит яратади.

Ўқувчилар жамоаси ҳаётини анъаналар безаб туради. Синф раҳбари ўқувчиларга аста-секинлик билан ўз анъаналарини ўрнатишларига ёрдамлашади: машҳур саналарни нишонлаш, сеvimли қаҳрамонлар, ёзувчилар билан учрашув кечаларини ўтказиш, ўқувчилар-

нинг тугилган кунларини байрам қилиш шулар жумласидандир.

Синф анъаналари умуммактаб анъаналарига зид бўлмасдан уни тўлдириши лозим. Мактаб анъанаси бошланғич жамоани маънавий иплари билан боғлаб туради.

Бироқ тарбиянинг бу реал қудратини шакллантириш ва бошқариш анчагина қийинчилик туғдиради. Ўсмирлар баҳс боғлашда кўпинча сезгиларига суянишади ва бу тўлиқ англамайди. Бундан ташқари, улар баъзан махфий, сездирмасдан юзага келиши, илдиз отгач эса, ўқувчилар онгида мустаҳкам ўрнашиб қолиши мумкин.

Ижобий жамоа фикрини шакллантириш асосан умумий муаммоларни, бажарилган ишлар натижаларини, жамоанинг айрим аъзоларининг хулқ-атворини жамоа билан муҳокама қилишда амалга ошади. Муҳокама қатнашчиларининг бир-бирига ишонч ва ҳурмат билан муносабатда бўлишлари, шунингдек, ёрқин намуналар, лойиқ фахрланишлар пайдо бўладиган кишилар ҳаракатларининг психолог юзи баҳоланиши бу ишдаги муваффақиятнинг зарурий шартин ҳисобланади. Бунинг натижасида ўқувчи ўзига мос ахлоқ типини танлаб олади.

Жамоа фикрининг шаклланишида синф деворий газетаси ва оқилона безатилган кўргазмали материал фаол ёрдам беради. Деворий газета бу жамоа фикрининг ифодачиси, юқори маънавий принцип ва нормаларнинг тарғиботчисидир. Синф раҳбари таҳририят ҳайъати ишларини шунга йўналтирадики, деворий газета синфни тўлқинлантирадиган муаммоларни акс эттирсин, жамоа ҳаёти ва ўқувчилар фаолиятини рағбатлантирсин.

Бошланғич жамоанинг ўқувчига талабчанлиги, ўқувчиларда бир-бири билан муносабатларидаги дўстлик, эътиборлик ва сезгирликни тарбиялаш билан қўшилиб кетади.

Синф раҳбари ўқувчиларнинг турли шаклдаги мулоқотларини ташкил қилади, ўзаро қизиқишлари ва бир-бирларини маънавий бойитишларига ёрдам беради. Бу ўқувчиларнинг умумий ишни бажаришдаги ҳамкорлигини тақдирлаш, ўқишдаги ихтиёрий ўзаро бир-бирига ёрдамлашишни рағбатлантириш, жамоа мақсади доirasидан четга чиқмайдиган дўстликни маъқуллаш йўли билан амалга оширилади. Шу билан биргаликда, жамоа фикрига суянган ҳолда синф раҳбари лақаб қўйиш,

иғво ва носоғлом гуруҳларнинг пайдо бўлишини огоҳ-лантиради ва йўлини тўсади.

Мактабнинг ўз-ўзини бошқаришида ўқувчи қўмиталари муҳим рол ўйнайди. Ўқувчи қўмитаси билан синф жамоаси ўртасидаги алоқа, синф йиғилишида сайланган синфбоши орқали амалга оширилади. Синфбоши синф мураббийсининг бевосита педагогик раҳбарлиги остида ишлайди. Синф йиғилишини улар биргаликда тайёрлайдилар ва ўтказадилар. Синф йиғилиши — бу синфда ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқаришнинг жамоа органидир. У камида ойига бир марта ўтказилади. Йиғилиш синфбошининг ўқувчилар қўмитасининг қарори тўғрисидаги ахборотини эшитади, бу қарорни амалга ошириш бўйича аниқ тадбирлар белгилайди. Ўқувчиларнинг хулқи ва тавсифномаси, баҳосини муҳокама қилади, ўқувчиларнинг синфдаги навбатчилик графигини тасдиқлайди. Синф раҳбари синфбошига ўқувчилар орасида жамоа топшириқларини тақсимлаш, синф ва мактабда навбатчиликни ташкил қилиш, синфнинг навбатдаги йиғилишини тайёрлаш ва бошқаларда ёрдамлашади.

Ота-оналар билан ишлаш — синф раҳбари иш тизимининг ажралмас қисмидир. Бу иш мунтазам ва илмий асосланган бўлса, ютуқларга олиб келади, синф раҳбарининг умумий педагогик фаолиятига органик равишда қўшилиб кетади.

Қуйидагилар ота-оналар билан ишлаш тизимининг элементлари ҳисобланади: оила, унинг тартибининг, микро иқлимининг, тарбиявий фаолиятининг характерини ўрганиш, болаларни тарбиялашда мактаб ва оилага ягона талабни белгилаш ва тутиб туриш, ота-оналарга изчиллик билан психологик-педагогик bilimлар бериб бориш; ўқувчининг ақлий ривожланиши бориши тўғрисида доимий ўзаро хабарлашиб туриш; боланинг муваффақиятли ўқиши ва тарбиялашга ёрдам берувчи қарорларни биргаликда қабул қилиш, зарур бўлган ҳолда ота-оналарга амалий педагогик ёрдам кўрсатиш; бола тарбиясини яхшилаш мақсадида oilанинг жамоатчилик билан алоқа боғлашига ёрдамлашиш; ота-оналарни мактабда ва ундан ташқарида олиб бориладиган ўқувчиларнинг синфдан ташқари ўқув-тарбиявий ишларига жалб қилиш.

Ота-оналар билан ишлаш синф раҳбаридан улар билан ишончли ва ишчан муносабатни ўрнатиш, педаго-

тик назокат, чидам, изчил ва қатъий эътиборни талаб қилади.

Унинг ота-оналар билан ишлашдаги асосий принципларидан бири оилавий тарбиядаги ота-оналарнинг ижобий ва шахсий сифатларига таянишдир.

Ота-оналар — дейилади «Синф раҳбарининг иши тўғрисида»ги услубий хатда. — Ўзига хос, доимий ҳаракатдаги ва жамоатчилик асосида ташкил қилинган жамоадир. Ҳар қандай жамоада бўлгандек, у ўзининг ташкилотли, мажбуриятларини тақсимлаш ваколатига эга бўлган бошқариш органига эга бўлиши лозим. Синф раҳбари ўзининг барча ишларида ана шу жамоага, энг аввало унинг юқори орган — ота-оналар йиғилишига таянади. Ота-оналар йиғилиши ўзининг ишчи органи — ота-оналар қўмитасини сайлайди.

Мақтаб ва оилада ягона тарбия мақсади — болаларни ҳар томонлама ривожлантириш. Уларда тарбияга ёндашиш умумий, педагогик таъсир кўрсатишнинг усул ва воситалари жиҳатидан умумий, тарбиянинг натижалари тўғрисидаги тасаввурлари умумий.

Оила педагогикаси синф раҳбарининг тарбиявий фаолияти олдида қатор устунликларга эга: ота-оналик муҳаббати, муносабатларнинг яқинлиги, маънавий ва моддий рағбатлантиришни бирликда қўллаш имкониятининг кенглиги, шунингдек, тарбиявий мақсадда бўш вақтдан биргаликда фойдаланиш. Ота-она ўқувчининг ўз-ўзини тарбиялашига амалий ёрдам кўрсатиш имкониятига эга.

Педагогнинг асосий вазифаси ўқувчиларни тарбиялашда мактаб ва оилага ягона талабларни ўрнатишдир. Талабларнинг ягоналиги уларнинг ўхшашлигини билдирмайди. Бунда гап иш тартибига, ўқувчининг ўқишга, меҳнатга, жамоат иши ва бўш вақтига муносабати тўғрисида кетаяпти. Энг муҳими, бу талаблар ўқувчи томонидан унга қарши «ягона фронт» сифатида қабул қилинмаслиги керак.

Тарбиянинг умумий вазифалари ота-оналар жамоаси орқали муваффақиятли ҳал қилинади. Шунинг учун ҳам синф раҳбари ўзининг бутун ғайратини ушбу жамоани жипслаштиришга ва унинг мунтазам фаолият кўрсатишига қаратади. У ота-оналар йиғилишини тайёрлаш ва ўтказишга катта аҳамият беради, чунки ундан тарбиялашнинг умумий тактикасини ишлаб чиқиш, шунингдек, ота-оналарни педагогик билим билан қурол-

лантириш учун фойдаланилади. Синф йиғилишлари ташкилий мавзуй, йиғилиш-мунозара, амалий йиғилишлар, якуний чораклик йиғилишлари бўлиши мумкин. Ота-оналар билан ўқувчиларнинг интизомий ишлар ва ўқувчиларнинг ўзлаштириши аҳволини таҳлил қилиш шаклидаги биргаликдаги йиғилишларни ўтказмаслик лозим. Бироқ ўқувчилар ўзларининг ишларини, кўргазмаларини ташкил қилишлари, ота-оналари олдида бадий ҳаваскорлик чиқишлари қилишлари мумкин. Барча ҳолатларда ҳам ўқувчиларнинг ўқиш ва меҳнатдаги муваффақиятларини қўпол қиёслашга йўл қўйиб бўлмайди. Ота-она ҳар доим боласининг ҳар қандай муваффақиятсизлигини оғир олади.

Ҳозирги ота-оналарни билим даражаси болаларни тарбиялаш бўйича умумий тавсиялар, шунингдек, оилавий тарбия амалиётидан элементар намуналар билан чегараланмайди, балки ота-оналар олдида педагогик жараённинг қонуниятларини очиб беради, таълим-тарбия юзасидан психологиянинг ютуқлари билан таништиради, чуқур санитар-гигиеник, физиологик ва оплада болаларни тўлиқ тарбиялаш учун зарур бўлган бошқа билимларни беради.

Синф раҳбарининг ота-оналар билан шахсан алоқада бўлиши ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Уларнинг натижалчилиги аввало ўзаро ҳамкорлик қилиш натижаси, ўзаро ҳурмат ишончи ва ўзаро талабчанлик билан боғлиқ. Уларнинг муносабатларининг услубини, одатда синф раҳбари белгилайди.

Ота-оналарни мактабга таклиф қилиш (чақиртириш эмас) ва уларнинг уйига бориш олдиндан келишиб олиниши бўйича амалга оширилади. Синф раҳбари ота-оналарни уларнинг эътиборини ижобий томонга жалб қилган ҳолда ўқувчининг муваффақиятларидан хабардор қилади, ўқувчининг олдида турган қийинчиликлар ва муваффақиятсизликлари тўғрисида гапиради, ўқишда бўшашиб кетганлигининг сабаб ва асосларини тушунтиришга ҳаракат қилади, педагогик ёрдам кўрсатишнинг усулларини биргаликда белгилайди. Ота-оналар билан учрашишдан педагог онлани ўрганиш учун фойдаланади.

Синф раҳбари ишини режалаштириш ва ҳисобга олиш

Синф билан кўп қиррали тарбиявий ишнинг муваффақияти кўп томондан уни режалаштиришнинг сифати билан боғлиқ.

Синф мураббийсининг иши — бу келажакка интилиш фаолияти. Унинг иш режаси фақатгина ўқувчилар ривожланишининг асосий давларини кўзда тутди, унинг моҳияти эса жамоа ва ҳар бир ўқувчининг шаклланиши ва ривожланишини илмий асосда лойиҳалаштиришидир. Тарбиявий фаолиятни олдиндан мўлжаллаш синф раҳбаридан мактабнинг мақсад ва вазифаларини аниқ тасаввур қилишни, шахсни психик ривожланишининг қонуниятларини билишни, инсонни тарбиялашнинг усул ва шакллари эгаллашни талаб қилади.

Олдиндан кўра билиш — тарбиявий фаолиятнинг натижаларини ўзига равшан ва аниқ тасаввур қилиш, тарбиянинг самарадорлиги мезонларини яхши билиш демакдир. Шунинг учун ҳам синф билан ишлашни режалаштиришга киришар экан, синф раҳбари фақатгина ўзининг тактикасини ўйламасдан, балки тарбия стратегиясини ҳам чуқур англаб етади.

Режани тузишда унга қўйиладиган асосий талабларни ҳисобга олиш лозим: тарбиявий вазифаларнинг тўғри ва конкретлиги, режанинг деталлаштириш ва қисқалиги тадбирлари, ўқувчи фаолиятини билим бериш ва уюштиришни оптимал қўшиб юбориш; ишнинг белгиланган турларидаги истиқболлик ва долзарбликни қўшиб юбориш; педагогик раҳбарлик ва ўқувчилар фаоллигининг бирлиги, синфдаги ишларнинг мактабдан ташқари ишлар билан алоқаси, ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини болаларнинг тарбияланганлик даражаси ва уларнинг ҳаёт шароитларини ҳисобга олиш; режанинг мактабнинг бошқа режалари билан муносаббати.

Тарбиявий ишларни ўқув чорагига режалаштирган маъқул.

Режа ёзги ва қишки таътилдан кейин ўқув машғулоти бoшлангунга қадар тузилади, бироқ мактаб раҳбариятига тасдиқлаш учун биринчи ҳафтанинг охиригача тақдим қилинади. Ўша ҳафта ичида синф раҳбари режани синф фаоллари билан муҳокама қилади, шунингдек, параллел синфдаги ҳамкасблари, ўқитувчи-

лар, мактаб раҳбарияти, ота-она фаоллари билан мас-лаҳатлашади.

Иш режаси бир нусхада тузилади ва синф раҳбари-да сақланади.

Амалиётда режанинг қуйидаги тузилиши тасдиқлан-ган: синф тавсифномаси, тарбиялаш вазифалари, тар-биявий фаолият тизими.

Режанинг сарварағи, мактабнинг номи, синф раҳба-рининг насаби, исми ва отасининг исми, синф, чорак ва ўқув йилини қамраб олади.

Режанинг бошида синфнинг тавсифномаси берилади, унда синф жамоаси ва алоҳида ўқувчиларнинг тарбия-ланганлик ҳолати акс эттирилади. Жамоанинг жипсли-ги даражаси, у тўғрисидаги жамоатчилик фикрининг амал қилиниши, синфнинг фаоллари ва қолган тарки-бининг ўзаро муносабати, яъни, барча ўқувчиларнинг фаоллигининг ривожланиш даражаси, ўқувчилар били-мининг сифати, жамоа ичида ўзаро ёрдамнинг характе-ри, айрим ўқувчиларнинг ахлоқ нормаларидан чекни-ши ва унинг сабаблари даражаси қайд этилади. Шунингдек, ўқувчиларнинг асосий қизиқишлари ва синфнинг бошқа ўзига хос хусусиятлари кўрсатилади. Тавсифнома чоракда тарбия вазифаларини конкретлаш-тиришнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Ундан кейин синф раҳбари синф билан тарбиявий ишларнинг асосий вазифаларини таърифлайди. Ўқувчи-ларнинг ёш гуруҳлари бўйича умумий вазифалари пе-дагог амал қиладиган «Ўқувчилар тарбиясининг наму-навий мазмуни» дастурида берилган. Шунинг учун ҳам вазифалар ҳаддан ташқари умумий, жуда тор ҳам бўл-маслиги лозим. Унда шахсни шакллантиришнинг бир бутунлиги ва тарбиянинг конкрет шароитларининг (ёш, ўқувчиларнинг тарбияланганлиги, ижтимоий муҳит ва ҳ.к.) ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинishi керак.

Тарбия вазифаларини шундай деталлаштириш ло-зимки, улар режа бўлимларига мос тушсин. Тарбиявий ишлар алоҳида турларини вазифа қилиб қўйиш мақ-садга мувофиқ эмас, чунки бу формализмга олиб кели-ши мумкин. Ахир синфдаги ҳар қандай иш ўқувчилар-нинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш — синф билан ишлашни режалаштиришнинг муҳим принциpidир. Бун-да «ўқувчиларни тарбиялашни намунавий мазмуни» қўлланмаси яхши йўлланма бўлиб хизмат қилади. Уш-

бу хусусиятларни ҳисобга олиш қуйидаги йўналишлар бўйича боради.

Тарбиявий ишларнинг мазмуни — умумий савияни кенгайтириш, сиёсий, ахлоқий-ҳуқуқий, эстетик ва бошқа тушунчаларни ривожлантириш.

Тарбиялаш усуллари — синф раҳбарининг тушунтиришидан жамият ҳаёти ҳодисаларини мустақил таҳлил қилиш, назариянинг амалиёт билан алоқасини чуқурлаштириш.

— Тарбиявий ишларнинг шакллари — индивидуал ва гуруҳ-гуруҳ бўлиб суҳбатлашишда баҳс ва назарий конференцияларга, оддий бажарувчилик ишларидан мустақил жамоатчилик фаолиятига ўтиш.

Синф раҳбарларининг иш режалари шаклини қатъий бир шаклга келтириш учун ҳеч қандай эҳтиёж йўқ. Фақат шуниси муҳимки, режа педагог тарбиявий ишлари тизимининг фақатгина нималар қилишини эмас, балки тарбиявий ишларни қандай амалга оширишини ҳам ўз ичига олсин.

Синф раҳбарининг ўқув чораги учун режасининг тахминий шакли қуйидагича бўлиши мумкин:

Синф билан ишлаш вазифалари	Ишнинг мазмуни (бўлимлар бўйича)	Ўтказилиш вақти	Тайёрлаш ва ўтказишга кимлар жалб қилинади	Ишнинг бажарилиши ва ўтказилган иш таҳлили тўғрисидаги қайдлар
1	2	3	4	5

Режага қуйидаги бўлимларни киритиш тавсия қилинади: ижтимоий-сиёсий тарбия, ўқишга онгли муносабатни шакллантириш, ахлоқий ва ҳуқуқий тарбия, меҳнат тарбияси ва касбга йўллаш, эстетик тарбия, ўқувчиларнинг соғлиғини мустаҳкамлаш, ота-оналар билан ишлаш. Бошқа бўлимлар, бошқача изчилликлар ҳам бўлиши мумкин. Бунда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига боғлиқ равишда бўлимларнинг таркиби ва изчиллиги ўзгартириладиган «Ўқувчиларни тарбиялашнинг намунавий мазмуни» дастури йўлланма берувчи

сифатида хизмат қилиши мумкин. Режага «Ўқувчиларни социал-психологик ўрганиш» бўлимини киритиш фойдадан ҳоли эмас. Бу бўлимда ўқувчиларни мактабда ва ундан ташқарида кузатиш, оиладаги турмуш шароити, тарбияси билан танишиш кўзда тутилади.

Ҳаёт синф раҳбарининг олдида катта ва кичик вазифаларни илгари сурадики, улар бутун йиллик иш режасида у ёки бу шаклда ўз аксини топиши лозим. Шундай масалаларга, табиатни муҳофаза қилиш, йўл ҳаракати қоидалари, болалар ва қонун, ўғил болалар ва қизлар, ўқувчилар учун қоидалар, ўз-ўзини тарбиялаш, ичкилик ва соғлиқ, чекиш ва соғлиқ, нутқ маданияти ва бошқалар киради.

Маълумки, тарбиявий ишлар фаолият турларининг миқдорига қараб эмас, балки унинг сифатига, яъни у шахснинг ҳар томонлама ривожланиши ва жамоани жипслаштиришга қандай ёрдам берганлигига қараб баҳоланади. Шунинг учун ҳам синфнинг «юки»ни ҳар турли тадбирлар билан ошириб юборишга ҳам, уни жуда енгиллаштиришга ҳам бирдай йўл қўйиб бўлмайди. Биринчи ҳолатда бир турдаги ишнинг иккинчиси билан қатламлашиб кетиши рўй берса, иккинчиси жамоа ҳаётининг бўлинишига олиб келади.

Режа қотиб қолган нарсаси эмас, балки ҳаракатнинг асосий дастуридир. Унда асосий иш кўзда тутилади, бундан ташқари, мавжуд вазият билан белгиланадиган кундалиқ ташкилий-педагогик иш олиб борилади.

Режага муҳим ўзгаришлар киритиш учун синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар ташкилотчиси билан келишилиши лозим.

6-§. МАКТАБ, ОИЛА ВА ЖАМОАТЧИЛИКНИНГ ҲАМКОРЛИКДАГИ ТАРБИЯВИЙ ИШИ

Мактаб тарбия тизимидаги етакчи бўғин

Ёшларни тарбиялаш ишлаб чиқариш ва ўқув жамоаларидаги тарбиячилар, болаларнинг турар жойларидаги микрорайонлар, маҳаллалар, оиладаги ота-оналар, оммавий ахборот воситалари, адабиёт, санъат ва бошқа воситалар орқали амалга оширилади. Мазкур тизимда ёш авлодга тарбиявий таъсир кўрсатишнинг етакчи бўғини умумтаълим мактаблари ҳисобланади. Мактабга кунли узайтирилган тизим киритилади, ўқув клублари, оромгоҳ ишлари ташкил қилинади,

дарсдан ташқари вақтларида ўқувчиларга мактаб кабинетлари, спорт заллари ва кутубхоналардан кенг фойдаланиш имконияти очилади. Уларнинг мактаб маданий таълим муассасалари билан алоқаси кучаяди. Малакали педагогик ходимларга эга бўлган мактаб, оила ва корхона ва турар-жой жамоатчилиги билан биргаликда мунтазам ишни педагогик жиҳатдан йўналтиради.

Болалар тарбияси бўйича мактаб, оила ва жамоатчиликнинг фаолиятини мувофиқлаштириш асосан қуйидаги ташкилий шаклларда амалга ошади:

1. Мактаб педагогика жамоаси, ота-оналар қўмитаси, корхоналар ва турар-жойлари, клублар, кутубхоналар, спорт майдонлари бўйича жамоатчилик кенгашлари вазифаси аниқ тақсимланган ҳолда тарбиявий иш режаларига мувофиқлаштирилади.

2. Ўқитувчиларнинг кучи билан ота-оналар ва жамоатчилик вакиллари билан болалар билан ишлашнинг энг самарали педагогик усулларини мунтазам жорий қиладилар.

3. Тарбиявий ишларнинг бориши ва натижаларини синчковлик билан ўрганиш, топилган камчиликларнинг сабабларини аниқлаш ва уни бартараф этиш тадбирлари биргаликда амалга оширилади.

Ҳозирги вақтда болаларнинг оиладаги тарбиясини яхшилашга алоҳида эътибор берилмоқда.

Мактаб ота-оналар билан асосий ишни ота-оналар қўмитаси орқали олиб боради. Умуммактаб ва синф ота-оналар қўмиталарининг фаолияти умумтаълим мактаблари ота-оналар қўмитаси Низомиди белгиланган. Бу қўмиталар ота-оналар йиғилишида сайланади. У болаларга мактаб ва оила тарбиявий таъсирининг яхлитлигини таъминлайди, илғор тажрибани тарғиб қилади, умумий мажбурий таълимни амалга ошириш ишида болалар касаллиги ва ҳуқуқбузарликларини олдини олиш, ўқувчиларни касбга йўналтириш каби тадбирларида қатнашади. Қўмитанинг ишини раис бошқаради, йирик мактабларда эса — президиум. Қўмитада умумий мажбурий таълимни амалга ошириш, маданий оқартув ва спорт соғломлаштириш ишлари бўйича доимий ёки вақтинчалик комиссиялар тузилади. Комиссия ота-оналар фаолларига кенг суянади.

Умумий мажбурий таълим бўйича комиссия болаларни мактабга қабул қилишда олти ёшлилар билан уларни мактабга ўқишга тайёрлашда, ўқувчилар кон-

тинентини сақлаб қолиш мақсадида алоҳида эътиборни талаб қиладиган касал болалар билан ишлашда иштирок этади, болаларнинг уй шароитларини ўрганади, ёмон ўзлаштирувчиларга ёрдам уюштиради. Айрим ўқувчиларнинг тартибсизлиги, ўзлаштира олмасликларининг сабабини аниқлайди ва улар билан ишлашда ўқитувчилар, ота-оналар ва жамоатчиликнинг фаолиятини мувофиқлаштиради.

Мактаб ота-оналар қўмитаси синф ота-оналар қўмиталари фаолларининг ўқишлари, уларнинг тажриба алмашишларини ташкил қилади.

Синф раҳбари ўзининг бутун фаолиятини синф ота-оналар қўмитаси орқали, шунингдек, мазкур синфлар билан ишловчи ўқитувчилар орқали уюштиради. Синф ота-оналар қўмитасининг вазифалари асосан умуммактаб қўмитасиникидай, бироқ бунда асосий эътибор ота-оналар ва ўқувчиларга индивидуал ёндашиш, ўқувчиларни ўрганиш, ўзлаштирмаслик сабабларини ва хулқатворидаги нуқсонларини бартараф этиш тадбирларига қаратилади.

Синф раҳбари ота-оналар қўмитаси бюроси билан ота-оналарнинг педагогик ўқишларини амалга ошириб, уларни оилада болаларни тарбиялашнинг шакл ва усуллари, бу ишдаги илғор тажрибалар билан таништиради.

Ота-оналар лекторияларида қуйидаги мавзуларда маъруза, суҳбатлар ўтказиш фойдалидир: оилавий тарбиянинг вазифалари, шакл ва усуллари, тарбиянинг айрим йўналишлари (ғоявий дунёқараш, ахлоқий, меҳнат, эстетик, жисмоний ва ҳ.к. ни шакллантириш) болаларнинг ўқув фаолиятини ташкил қилишда, ўқувчиларни тарбиялашдаги намуна бўлиши, болалар соғлиғини мустаҳкамлаш бўйича ўтказиладиган тадбирлар, онгли интизомни ва масъулиятни тарбиялашдаги ота-оналарнинг роли, оилавий тарбиядаги типик қийинчиликлар ва камчиликлар ҳамда уларни бартараф этиш йўллари, болаларни ўз-ўзини тарбиялашнинг уюштиришда ота-онанинг роли.

Синф раҳбари ҳар йили икки марта кузги ва қишқи ёки баҳорги таътилда мунтазам равишда синф ўқитувчиларининг ота-оналар, фаоллар, мактаб врачлари, 1-синфда эса кўпгина болалар тарбияланган боғча вакиллари иштирокида кенгаш ўтказади. Бу педагогик кенгашда синф ўқувчиларини қисқа тавсифномалари лойиҳаси муҳокама қилинади, айрим ўқувчиларнинг ўқишдаги

қолоқлиги ёки хулқидаги нуқсонларнинг сабаблари аниқланади, сўнгра ўқитувчилар, ота-оналар, ўқувчилар фаоллари билан биргаликда уларни бартараф этишнинг жамоатчилик тадбирлари белгиланади. Агар синфда болалар сони кўп бўлса тавсифномалар танлаб муҳокама қилинади. Бундай педагогик кенгашлар болаларни чуқурроқ ўрганиш, улар тўғрисидаги ўқитувчилар, ота-оналарнинг мулоҳазаларини эшитиши ва аста-секинлик билан улар ҳаракатларининг бирлигини таъминлашга ёрдам беради.

Ўқувчиларнинг ўзлаштирмаслигининг сабаблари қуйидагилар бўлиши мумкин: соғлигининг ёмонлашуви, овқатланишини яхши эмаслиги, иш қобилиятининг сустлиги. Бу хусусда шошилиш чоралар кўрилади. Бошқа сабаблар оиладаги муносабатларнинг ёмонлашуви, конфликтлар, жанжаллар, ота-онанинг спиртли ичимликлар ичиши туфайли пайдо бўлади. Албатта, бу салбий ҳодисаларга ота-оналарнинг ўзлари барҳам беришлари, баъзан эса уларга жамоатчилик орқали таъсир ўтказиш лозим.

Ўқувчиларнинг ўзлаштирмасликларининг яна бир кенг тарқалган сабабларидан бири ўқув меҳнати кўникмаларининг шаклланмаганлиги, топшириқни бажариш тартибини тўғри танлай олмаслик, ўқиш ва ёзишдаги сустлик, ўқув топшириқларини бажарилиш сифатининг мунтазам назоратини йўқлиги, изчиллик билан ишлай олмаслик, уй вазифасини олинган кунда бажармасликдир. Шунда ўқувчига ёрдам кўрсатиш чорасини жамоа билан белгилаш ва уни ота-оналар билан биргаликда амалга оширмоқ лозим.

Ўзлаштириш ва хулқдаги нуқсонларнинг сабабларидан бири ўқишга сидқидилдан ёндашмайдиган тенгдошларнинг таъсиридир. Бундай ҳолатда синф раҳбари ва ота-оналар боланинг тенгдошлари билан муносабатини янги, нисбатан фойдали алоқаларини ўрнатишга ҳаракат қилади.

Синф раҳбарини ота-оналар билан ишлашининг асосий шаклларида бири ҳар ўқув чорагида камида бир марта ота-оналар йиғилишини ўтказишдир.

Кўпгина синф раҳбарлари ўқувчиларни ўқитувчилар томонидан ўрганилиши якунларини ота-оналар йиғилишида муҳокама қиладилар. Ота-оналарни ўқувчиларнинг ақлий фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари, ўқув меҳнатига кўникмасидаги бўш томонлар, ўқувчиларнинг

турли фанларга муносабатлари, уларнинг меҳнатсеварлиги, тиришқоқлиги тўғрисидаги ўқитувчилар жамоасининг фикри билан таништиради. Бундай суҳбат аниқ, ишонарли бўлади. Ота-оналар аниқланган камчиликларни қандай бартараф этиш тўғрисида малакали маслаҳатлар оладилар.

Ота-оналар йиғилишида айрим фан ўқитувчиларининг чиқишини ташкил қилиш лозим. Улар ота-оналарни мазкур фаннинг талаблари, билим ва ўқувларни баҳолаш мезонлари, уй вазифаларини бажаришда бутун синф учун хос бўлган типик хато ва камчиликлар ва уларни бартараф этиш чора-тадбирлари билан таништиради. Алоҳида ўқувчи тўғрисидаги суҳбатни ота-оналар билан якка тартибда ўтказган маъқул, чунки бу тўғрида бошқа ота-оналар олдида гаплашиш ҳар доим исталган самарани беравермасдан, синф раҳбари билан ота-оналар муносабатларини мураккаблаштириб юбориши мумкин. Йиғилишда ота-оналарни фаоллаштириш, уларни синф ҳаёти, ўқишнинг аҳволи ва хулқ-атвор, ўқитувчилар жамоасининг иш услуби масалалари кўрилиши лозим.

Ота-оналар йиғилишларида болаларнинг жамоатчилик ишлари, ахлоқий тарбия масалаларини муҳокама қилишга катта аҳамият бериш лозим. Синф раҳбари жамоа муҳокамасига ота-оналарни жалб қилиш мақсадида навбатдаги чорак тарбиявий ишлар режасини кiritиши мумкин.

3—10-синфлар ота-оналар йиғилишида махсус касбга йўналтириш масалалари махсус муҳокама қилинади. Бу масала фақатгина назарий жиҳат билан чегараланиб қолмайди. Бунда туманнинг корхоналари ва техника билим юртларининг тавсифномаси берилиши, мазкур синф айрим ўқувчиларига мос келадиган касб тавсия қилиниши мумкин, чунки ота-оналарнинг ўзлари ўз болаларига у ёки бу йўналишдаги касб тайёргарлиги ёки ўқишни давом эттириш тавсиясига онгли равишда ёндашсинлар.

Синф раҳбарининг ота-оналар билан ишлаши шаклларида бири уларни мактабга суҳбатлашиш учун таклиф қилишдир. Суҳбат вақтида юқори даражада хушмуомалалик, ишончлилик ва якка тартибда ёндашишга амал қилиш лозим. Уни бошқа ота-оналар ва ўқувчилар иштирокида ўтказиш мумкин эмас. Бу ота-оналарни очикчасига гаплашишдан маҳрум этади. Ота-оналар-

нинг ишончли ахборотини мактабда ёйишга йўл қўйиб бўлмаслигини алоҳида таъкидлаш лозим, чунки бу ахборот олинган ўқувчига нисбатан ҳар хил кесатишларга сабаб бўлиши мумкин.

Синф раҳбари вақти вақти билан ота-оналарнинг уйларига бориб, фақатгина уларнинг маиший шароитини аниқлаб қолмасдан, биргаликдаги тарбияни уюштиришнинг характерини ҳам аниқлайди, ўқувчини тарбиялаш юзасидан ота-оналарга индивидуал маслаҳатлар беради. Ўқувчининг уйига борилганда ҳам муайян қоидаларга амал қилиш фавқулодда аҳамиятга эга: ота-оналар билан суҳбатда ниҳоятда хуш муомалада бўлиш, ўқувчилар устидан шикоят қилиб ота-оналарга норозилик билдирмаслик, балки биргаликда ўқувчининг ўқишдаги қолоқлиги ва феъл-атворидаги камчиликларни сабабларини таҳлил қилишга интилиш мақсадга мувофиқдир.

Ота-оналар ёрдамида умумсинф ишлаб чиқариш курсияси, меҳнат илғорлари билан учрашувлар, ўқувчиларни ота-оналар ишлайдиган корхоналардаги рационализаторлик фаолиятлари билан танишишларини ташкил қилиш мумкин.

Синф раҳбари ота-оналарни тарбияси қийин ўқувчилар билан якка тартибда ишлашга жалб қилади. Бундай ўқувчиларнинг ота-оналари билан ишлаш синф раҳбарининг алоҳида мураккаб вазифасига киради.

Оилада бола тарбияси

Келажак авлодни тарбиялашдаги оиланинг беқиёс роли унинг бола ривожига яқинлиги, индивидуаллиги, бетақрорлиги таъсир этишнинг алмаштириб бўлмаслиги билан белгиланади. Бунда ҳар бир боланинг ўзига хослигини ота-оналар ҳар қандай тарбиячидан яхши билганлиги ҳисобга олинади. Мана шунинг учун ҳам бўлажак авлодни тарбиялаш ишида мактаб ва жамоатчилик оилага суянмаслиги мумкин эмас.

Тарбияга комплекс ёндашишни ҳисобга олиб оилада асосий эътиборни ахлоқий ва меҳнат тарбияси, болаларни эстетик ва жисмоний ривожлантириш масалаларини ҳал қилишга қаратиш лозим. Педагог тайёрловчи педагогика институтлари ва университетлар талабалари бу масалаларни, шунингдек, уни ечиш шакли ва йўллари яхши билишлари керак.

Оилавий тарбияда бахсининг шундай қатор ахлоқий

сифатлари шаклланадики, бошқа тарбия жараёнларида болалар бунчалик муваффақиятли ривожлана олмайдилар. Буларга инсонпарварлик туйғуси, раҳмдиллик, эътиборлилик, ҳамдардлик, қайғудошлик, мулоқот маданияти, назокат, сўзининг устидан чиқиш, ҳозиржавоблик, миннатдорчилик туйғулари киради. Ва аксинча, худди шу онлавий муносабатлар доирасида уларнинг услублари ва анъаналарига боғлиқ равишда худбинлик, тошюраклик, катталарга ҳурматсизлик, атрофдагилар эътиёжига эътиборсизлик, ўсмирнинг масъулиятсизлиги, бераҳмлик, сурбетлик, қўполлик сифатлари шаклланади.

Оилада болаларнинг кўпчилик бўлиши уларнинг ахлоқий, шахсий шаклланишларига яхши шароит яратадди, худбинлик, индивидуализм, ётсираш, одамовилик ва бошқа салбий хусусиятларининг ривожланишига кам имконият қолдиради. Ота-оналар мактабларимизда ўқувчиларнинг ўзларини тутиш қондаларига амал қилишини яхши билишлари керак.

Ушбу масалаларни амалга ошириш юзасидан аниқ маслаҳатларни ота-оналар синф раҳбари, ота-оналар қўмиталари аъзолари билан суҳбатлашиш орқали оладилар. Ота-оналар ахлоқий тарбиянинг энг оқилона услубларини танлашда ўқитувчиларнинг алоҳида ёрдамига муҳтождирлар. Оилавий тарбияда суҳбат ва ҳикоялардан (маърифат бериш усуллари), болаларнинг фаолиятини ташкил қилиш услуби, болалар ижобий хатти-ҳаракатларини рағбатлантириш, мулоқот услуби ва бошқалардан фойдаланилади. Ҳаммабоп ахлоқий суҳбатлар аста-секин болаларда яхши ва ёмон, яхшилик ва ёмонлик, раҳмдиллик ва шафқатсизлик, виждонлилик ва виждонсизлик, ҳақиқат ва ёлгон тўғрисидаги тасаввурларни шакллантириб боради. Бу суҳбатлар эртақларни айтиб беришдан бошланиб тобора мақсадга йўналтирилган эркин, муҳим ғоявий, ахлоқий сифатлар, эстетик ва жисмоний такомиллилик тўғрисидаги мунтазам суҳбатларга айланади.

Бироқ биргина суҳбатлар билан оилада ахлоқий тарбия муаммоларини ҳал қилиб бўлмайди. Мос фаолият ва хатти-ҳаракат тажрибасини махсус ташкил қилиш зарур. Фақат яхши ишларни амалга оширган болагина келажакда яхши, сезгир, эътиборли бўлади. Агар у, масалан, бувисига хат ёзиш, у билан оилавий телефон билан гаплашилишида қатнашмаса, унда худ-

ди шундай вазиятларда, шундай ҳаракат қилиш тўғрисида эҳтиёж туғилмайди ҳам. Унда тобора худбинлик туйғулари қарор топади, ўзига атрофидагилардан эътибор кутади.

Бундай худбинлар ишлаб чиқариш жамоаларида ҳам, айниқса, фаолиятнинг бригада, гуруҳли шаклларида анчагина муваффақиятсизликларга дуч келади. Мана шунинг учун ҳам оилавий тарбия жараёнида зарурий ахлоқий ҳатти-ҳаракатларнинг ишлаб чиқишда фаолият ва машқларни фаол қўллаш катта аҳамиятга эга.

Болаларни ахлоқий тарбиялашда болалар мулоқотларини тўғри ташкил қилишнинг роли каттадир. Муваффақиятли уюштирилган мулоқотда бола фақатгина ўзининг савиясини ошириб, фақатгина айрим ўқув ва кўникмаларни қабул қилиб қолмасдан, ҳатти-ҳаракатнинг усул ва йўллари, нутқ равонлигини, гавдани тутиш ва бошқа ҳолатларини ўрганади. Оила шаронтида буларнинг ҳаммаси ота-оналар ва оиланинг бошқа аъзоларининг шахсий намунаси таъсири билан боғлиқ.

Оила болаларнинг эстетик дидини, ўқуви ва кўникмаларини бойитишнинг алмаштириб бўлмайдиган воситасидир. Оилада бадий адабиётларни ўқишга қизиқиш уйғотилса, биргаликда спектакль, кинофильмлар кўриб муҳокама қилинса, хонадонда гуллар ўстирилса, хоналар эстетик дид ва камтарона жиҳозланса — буларнинг барчаси болаларда эстетик завқ уйғотади. Бутун ҳаёт эстетикаси болаларнинг ички эстетик тасаввурлари, ҳиссиёти ва идеалларининг ривожланишига ёрдам беради. Мазкур масалаларда ота-оналарга оилада эстетик тарбиянинг энг самарали шакл ва методлари билан таништирадиган мусиқа, ашула, расм ўқитувчилари малакали маслаҳатчилар бўлиши мумкин.

Оилада тарбиянинг энг муҳим йўналишларидан бири болаларнинг меҳнат тарбияси ҳисобланади. Меҳнат тарбияси болаларни доимо ўз-ўзига хизмат кўрсатиш, ота-оналарга озиқ-овқатларни сотиб олиб келишда, овқат тайёрлашда, кир ювишда, гулларни парваришлаш, кийим-кечакларни кимёвий тозалашга топшириш, яшаш жойларини, дала ҳовлиларини тозалаш ва таъмирлаш, маиший техника ва жиҳозларини ҳамда бошқаларни таъмирлаш ишларига жалб қилишни кўзда тутати.

Меҳнат тарбиясига ота-оналарнинг ўзларининг ва оиланинг бошқа катта ёшдаги аъзоларининг меҳнатга

ҳалол ва виждонан ёндашишлари катта таъсир кўрсатади. Сўнгги вақтларда меҳнат сулолалари тажрибасининг — онла аъзолари, оталари, оналарининг анъаналарини бир корхонада худди шу касбни танлаб давом эттириляётганининг кенг ташвиқот қилинаётганлиги бежиз эмас.

Қишлоқ жойларида оилавий далачилик звенолари ташкил қилиш яхши анъанага айланади. Бу умумий иш юзасидан онла аъзоларини жипслаштиради.

Ҳаёт оилада бола меҳнат тарбиясининг янги-янги шаклларини туғдирмоқда.

Шу билан биргаликда айрим оилаларда болаларнинг меҳнат тарбиясида жиддий камчиликлар намоён бўлмоқда. Уларни ўзларининг кучи етадиган даражадаги ўз-ўзига хизмат кўрсатишга, доимий меҳнат мажбуриятларини бажаришга жалб қилишмайди. Бундай ота-оналар мактабнинг болаларни ўқув бригадалари, жамоа ҳўжаликлари, давлат ҳўжаликлари, шаҳарни ободонлаштириш ва бошқа ишларга жалб қилишга интилишларини қўллаб-қувватламайдилар. Бундай ҳолларда ота-оналарнинг ўзлари дангаса, боқимандаларни тарбиялайдиларки кейинчалик улар ота-оналарига тобора каттароқ талабларни қўя борадилар. Мана шунинг учун ҳам болаларда ҳар қандай ишда ижодий изланиш қувончидан ортиқ қувончнинг ўзини бўлиши мумкин эмаслигига қатъий ишончни шакллантириш керак.

Юқори синф ўқувчиларининг меҳнат тарбияси уларни ишлаб чиқариш меҳнатига тайёрлаш ва ўқишни давом эттиришига мўлжалланган алоҳида касбий йўналиш касб этади.

Энди меҳнат тарбияси масаласи синф ота-оналари йиғилиши, ота-оналар учун суҳбат ва маърузалар мавзуларида алоҳида ўринни эгаллайди. Синф раҳбарлари ота-оналар ўртасида ушбу муаммолар бўйича адабиётларни тарғиб қиладилар. Ота-оналарнинг ўзларини болалар меҳнат тарбиясини яхшилаш имкониятларидан фаол фойдаланишлари муҳимдир.

Қуйи синф ўқувчиларининг ота-оналари болани муайян кун тартибига риоя қилишга ўргатади, болаларни чиниқтириш, уларда эрталабки бадантарбия машқларини бажариш эҳтиёжини туғдиради, овқатланишини, дам олиши, болаларнинг ухлашини оқилона ташкил қи-

лади, уларни ўз вақтида врачга кўрсатади, профилактик даволаш ишларини ўтказадилар.

Урта ва юқори синфларда болаларни ҳар томонлама спорт шўъбалари ва мактабларига, мусобақаларга, тузим ва жисмоний тарбиянинг бошқа нисбатан фаол турларига жалб қилиш лозим.

Оила юқори синф ўқувчиларини гигиена ва жинсий тарбияси учун кўпгина ишларни қила олади ва қилиши шарт. Ушбу масалаларда ота-оналар бетарафлик, уятчанлик позициясини эгаллай олмайдилар.

Катта ёшдаги болалар билан ишончли муносабатда бўлиш, уларни дўстлик, муҳаббат, бўлажак оилавий ҳаётдан хабардор қилиш катта педагогик маҳоратни талаб қилади. Бунда ота-оналарга юқори синфларда «Оилавий ҳаёт этикаси ва психологияси» фанининг кiritилиши жиддий ёрдам кўрсатади. Уларга дастур ва тавсия қилинган адабиётлар рўйхати билан танишиш фойдалидир. Бу ерда уларга ўқитувчилар, айниқса, биология, анатомия ва физиология ўқитувчилари ёрдамга келишлари мумкин.

Оилавий тарбиянинг илғор тажрибасига суяниб, ўқувчилар ўқишининг самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи қатор вазифаларни санаб ўтиш мумкин. Бу вазифаларни синф раҳбари синф ота-оналар йиғилишида тушунтириб беради.

Энг аввало, ўқувчиларнинг ўқишлари зарур бўлган моддий базани яратадилар: ўқув қўлланмалари ва қуроллари, доимий иш жойи (ўқувчининг бўйига мос келадиган стол, стуллар) машғулот ўтказиладиган хона яхши шамоллатилган ва ёритилган бўлиши лозим. Бундан кейин ота-оналар ўқувчининг иш қобилиятини мустаҳкамлаш ва айниқса, уларнинг кун тартибини бажаришлари тўғрисида ғамхўрлик қилади, ўқувчини ўқув машғулотларига мунтазам қатнашишларини назорат қилади.

Ота-оналарнинг кейинги ва нисбатан оғир вазифаси шуки, улар ўқувчининг уйдаги ўқув ишларига моҳирлик билан раҳбарлик қилиши, ёрдам кўрсатиши ҳамда уларнинг ўқув фаолиятини мунтазам назорат қилиб туриши лозим. Агар ўқувчи уй вазифасини бажаришда ушбу синфда кўзда тутилганидан кўпроқ вақт сарфласа, ота-оналар ўқитувчилар билан болага якка тартибда ёндашиш, топшириқлар ҳажмини дифференциялаш ва керакли ёрдам кўрсатиш тўғрисида маслаҳатлашадилар.

Махсус экспериментлар шуни кўрсатмоқдаки, ўқувчиларга берилган материални ўша куннинг ўзида ўқиш, мазкур фан бўйича ўрганилганларни машғулот бошланишидан олдин қисқача такрорлашни тавсия қилиш энг оқилона йўлдир.

Ўқувчи дарсларини ҳар кунги бир вақтнинг ўзида, бир иш жойининг ўзида тайёрлаши лозим. Алоҳида фанлар бўйича вазифаларни тайёрлаш бўйича гап кетганда, мутахассислар тайёрланишни аввало ўқувчини қизиқтирган фандан бошлашни тавсия қиладилар, ундан кейин нисбатан қийинроқ вазифани, кейинчалик эса қолган фанлар бўйича вазифаларни бажарадилар. Бироқ, ўқувчи ишга тез кириша олса, лекин нисбатан тез чарчаб қолса, унда у вазифани бажаришни қийин фандан бошлагани маъқул.

Ота-оналар ўқишдаги қийинчиликларни енгиб ўтишлари учун ўқувчилардаги қатъиятни ривожлантирадилар.

Шуни эсдан чиқармаслик лозимки, таълимнинг янги мазмунига ўтиш шунга олиб келдики, ота-оналар кўпгина топшириқларнинг бажарилиш сифатини назорат қила олмай қолдилар, уларнинг ўқишга тавсиялари бўйича мактаб талабларига зид бўлиб қолмоқда. Ота-оналар ўқитувчилар билан мунтазам алоқада бўлишлари орқали бундай ҳодисаларни олдини олишлари мумкин.

**УНИВЕРСИТЕТ МАЪЛУМОТИГА ЭГА БУЛГАН
МУТАХАССИС ХОДИМЛАРНИ ТАЙЁРЛАШНИНГ
ПЕДАГОГИК КОНЦЕПЦИЯСИ**

Педагогик маҳорат, педагоглик касби билим ва кўникмаларини фақат шахсий хислатларни шакллантириш орқалигина эгаллаш мумкин. Педагоглик касбида профессионал билимлар билан шахсий хислатлар уйғунлашиб бир бутун бирикмани ташкил этади. Ҳозирги университет таълими худди ана шу ўзига хосликни инобатга олади.

Университет маълумотиغا эга бўлган педагоглар тайёрлаш концепцияси қуйидаги ғояларга асосланади:

— психолого-педагогик ва хусусий методик тайёргарликнинг асосий омил қилиб олиниши;

— бўлғуси педагогнинг умуминсоний қадриятларга асосланган шахсий хислатларининг шаклланганлиги;

— гуманизация ва гуманитаризацияга асосланган педагоглик касбини эгаллаш янги мазмунини жорий қилиш;

— талабалар ижодий меҳнат ва ўқув фаолиятларини ташкил қилишда турли ўқув методлари, таълимнинг турли ташкилий шаклларида фойдаланиш;

— педагогика, психология ва хусусий методикалар бўйича умумлашган ва политехник билим, иқтидор ва кўникмаларнинг шаклланган бўлиши.

Ҳозиргача ишлаб турган университет таълими мазмунини педагогик фаолиятни бутунича, системали шакллантириш имконини бермайди. Бир қатор билимлар берилади, аммо бириктирувчи ўзак системали билимлар берилмайди. Бундай камчиликни йўқотиш мақсадида моддалаштириш методига мурожаат қилиш мумкин.

Пировард мақсад университет маълумотиغا эга бўлган педагог мутахассисларни тайёрлаш экан ана шу мутахассис шахсининг моделини тузишдан бошлаш керак.

Моделлаштириш педагогнинг профессионал фао-

лияти, мавҳумлашган шахс параметрларини очиш билан бирга ана шу хислатларни шакллантириш жараёнини ҳам очиб беради. Моделлаштириш натижасида идеал шароитда мутахассисда шаклланиши керак бўлган билим, иқтидор ва кўникмалар, профессионал устивор тайёргарлик каби параметрларни ўз ичига қамраб олган давлат ҳужжати сифатида ва квалификация характеристика ёки профессиограмма кўринишида расмийлаштирилади. Ҳозиргача тузилган квалификация характеристикалар университет маълумотига эга бўлган мутахассислар профессионал фаолиятини тўлиқ акс этдирмайди. Шу боис ҳозирги талабларга жавоб бермай қолди. Шунинг учун ҳам предмет педагоглари тайёрлашда ўқув дастурлари, ўқув режаларини тузишда профессиограмма ва психограммалардан бевосита фойдаланиш имконияти йўқолиб бораёпти.

Педагог фаолиятида, айниқса талабаларни ҳам жараён иштирокчиси, субъекти деб қаралаётган ҳозирги даврда ностандарт шароитлар кўپлаб содир бўлади. Ностандарт муаммолардан муваффақиятли чиқиб кетиши учун ўқитувчи шахсида ижобий хислатлар шаклланган бўлиши керак. Фақат ўқитувчи ўзининг ўқитиш, тарбиялаш услубини яратгандагина хусусий ҳоллардан кечиб ҳар қандай шароитда ҳам муваффақиятли фаолият кўрсата олади.

Бошқача қилиб айтганда мутахассис университетда олган билимларини бевосита қўллаши учун таълим-тарбия жараёнини шахсни шакллантиришга тўла йўналтирмоғи лозим. Ўқув жараёнида дарсдан, мактабдан ташқари иш амалиётида бундай жараёнлар бир неча ўнлаб топилади. Лекин бу жараёнларни ташкил қилиш учун дарсликларда келтирилган юзлаб кўникмалар ўрнига бир неча умумлашган кўникмалар шаклланган бўлиши етарлидир. Бундай умумлашган кўникмалар сирасига шахснинг ва жамоанинг шаклланганлик даражасини аниқлаш кўникмаси; ўқувчилар жамоасини жамоа олдида турган вазифаларни ечишга йўллаш, фаолиятга тайёр туриш ҳиссасини ривожлантириш; олдига қўйилган мақсадни амалга ошириш учун керакли воситаларни танлаш ва қўллай олиш кўникмаси; ўқув тарбия жараёни натижасини, ҳулосасини ўлчаш, баҳолаш кўникмаси, олинган натижаларни қўйилган мақсадлар билан солиштириш ва орада фарқ ҳосил бўлган бўлса, яъни қўйилган мақсаднинг ҳам-

масига эришилган бўлинса бундай ҳолни тушунтира билиш кўникмалари киради. Юқорида келтирилган умумлашган кўникмаларнинг ҳар бири айрим олинган шароитларда учрайдиган ўнлаб бошқа кўникмаларни ўз ичига олади.

Мана шундай умумийликдан университетда мутахассис тайёрлашнинг амалиётига ўтишда бир мунча номутоносибликлар юзага чиқади. Кўпинча бўлғуси педагогларнинг профессионал билимларини шакллантириш биринчи ўринга қўйилиб шахсини шакллантириш иккинчи навбатга сурилади. Мутахассис дунёқарашини фақат ижтимоий фанлар шакллантиради, махсус фанлар мутахассисни билим, иқтидор ва кўникмалар билан қуроллантиради, психолого-педагогик туркум эса уларни ўқув юртларида тарбиявий ишларга тайёрлайди деган чегараланган тушунча ҳали кўпчиликда мавжуд.

Ҳозирда Ўзбекистон республикасида кўп поғонали мутахассис тайёрлаш системасига ўтиш муносабати билан анъанавий таълим мезонлари билан бирга мутахассисларни умуминсоний қадриятларга асосланган шахсий хислатларини ривожлантириш, педагоглик касбига қизиқиш, тинмай изланиш, ўқувчилар психик оламига янада чуқурроқ кириб бориши ҳиссини уйғотиш долзарб масалалардан, ечимини кутаётган муаммолардан ҳисобланади.

Педагогик таълимнинг ҳозирги қонуний ва талаблари узлуксиз таълим тизимига ўтиш, педагоглик меҳнатининг тобора мураккаблашиши, мактаб — интернатлар, фанлар бўйича чуқурлаштирилган синфлар, мактаблар, гимназиялар, коллежлар, лицейларнинг оммавий тус олиши, программалашган, компьютерлашган илғор услубларнинг кенг қўлланиши билан боғлиқ. Бу эса ўз навбатида педагог кадрларни янада юқори стандартларга жавоб берадиган қилиб тайёрлаш вазифасини илгари суради.

Педагогик таълим системасининг келажаги университет таълими прогностик моделини тузиш билан боғлиқ. Прогностик модел университет таълимини янада фундаментлаштириш, гуманизациялаш ва гуманитарлаштириш билан алоқадордир. Фундаментал билимлар тез эскирмайди, секин ўзгаради, юқори илмий умумлаштириш билан характерланади, кенг соҳаларга ўтиш хусусиятига эга, қайишқоқлиги, сафарбарлиги, илм ва

маърифат юксалишига тез мослашувчанлиги билан аж-
ралиб туради.

Босқичли олий таълим тизимида педагогик таълим
системасининг қуйидаги структураси мўлжалланиши
мақсадга мувофиқ:

I. босқич. Бакалавр (ўқитиш муддати 4 йил).

1. Педагогика курси 40 соат лекция, 20 соат практик
машғулоти.

2. Фанлар ўқитиш методикаси 90 соат лекция, 60 соат
лаборатория амалиёт дarsi.

3. Махсус курс, махсус семинарлар:

- а) Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати
- б) ёшлар физиологияси ва мактаб гигиенаси
- в) этнопедагогика
- г) психолого-педагогик диагнозлаш методикаси
- д) артистлик санъати асослари
- е) мулоқот педагогикаси ва техникаси
- ж) мактабда касб танлашга йўллаш
- з) ўқувчиларни иқтисодий тарбиялаш методикаси
- и) ижтимоий фикрлар социологияси.

II босқич. — Магистр (ўқиш муддати 2 йил)

1. Олий таълим педагогикаси 20 соат лекция, 20 соат
лаборатория амалий машғулоти.

2. Педагогик психология 20 соат лекция, 10 соат лабо-
ратория амалий машғулоти.

3. Педагогика тарихи 20 соат лекция, 10 соат лабора-
тория амалий машғулоти.

4. Махсус курс, махсус семинарлар:

- а) педагогик технология
- б) маданий ҳордиқ чиқариш методикаси ва педаго-
гикаси
- в) социал тарбия методикаси
- г) патопсихология ва дефектология асослари.

5. Курс иши.

6. Олий ўқув yurtлари, лицей, колледжларда педаго-
гик практика.

7. Педагогика, психология, фанлар ўқитиш методика-
сидан синтетик диплом ишлашлари.

Хулоса қилиб айтганда, тарбия соҳаси бўйича му-
тахассис ходимларни тайёрлашда таълим-тарбиянинг
юқорида зикр қилинган концепцион тамойиллари му-
тахассис ходимларни тайёрлашда назарий ҳамда ама-
лий муҳим аҳамият касб этади.

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР

- Каримов И. А. «Ўзбекистон келажаги буюк давлат», Тошкент, 1992
- Каримов И. А. «Буюк мақсад йўлидан оғишмайлик», Тошкент, 1993
- Каримов И. А. «Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура», Тошкент, 1992
- Каримов И. А. «Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устивор йўналишлари», Тошкент, 1993
- Абдулла Авлоний «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», Тошкент, 1992
- Абдурасулов А. М. «Народное образование в Узбекистане» Ташкент, 1960
- Аль Фараби. «Философские трактаты» Алма-Ата, 1970
- Аль Фараби. «Социально-этические трактаты», Алма-Ата, 1973
- Алиқулов Х., Омонбобоева Р. «Жомий ва Давомий таълим ва тарбия ҳақида» «Амир Темур ўғитлари», Тошкент, «Мерос». 1992
- «Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари», Тошкент, 1990
- «Введение в научное исследование по педагогике». Под ред. В. И. Журавлева М., «Просвещение», 1988
- Воҳидов В. З. «Ўзбек маърифатпарварларининг социалогик қарашлари», Тошкент, 1966
- Гуревич К. М. «Индивидуально-психологические особенности школьников». М., 1986
- «Дидактика средней школы». Под ред. М. Н. Скаткина, М., 1982
- Журавлева В. И. «Взаимосвязь педагогической науки и практики». М., 1987
- Имом-ат-Термизий «Шамойили Муҳаммадия», Тошкент, «Меҳнат», 1991
- Коротов В. М. «Самоуправление школьников» М., 1981
- Қодиров И. «Абу Али ибн Сино», Т., 1962
- Қосимов Б. «Излаб-излаб топганим». Т., 1978
- Қосимов Б., Долимов У. «Маърифат даргалари», Тошкент, 1990
- Миртурсунов З. Ф. «Ўзбек халқ педагогикаси». Т., «Ўқитувчи», 1967
- Миртурсунов З. Ф. «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг халқ маорифи ва тарбия ҳақидаги фикрлари», Т., 1961
- Мўминов И. «Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий тараққиёт тарихидан», Т., 1960

- Мунавваров А. К. «Оила педагогикаси». Т., «Ўқитувчи», 1994
 «Маънавий дарслари» (тузувчи С. Нишонова). Т., «Ўқитувчи», 1994
 Педагогика тарихидан хрестоматия (тузувчи О. Ҳасанбоева). Т.,
 «Ўқитувчи», 1993
- Ражабов С. Р. «Тарбия ва ўқитиш ҳақида классик таълимот»,
 «Фан», Т., 1971
- Раҳимов С. Р. «Абу Али ибн Сино таълим-тарбия ҳақида», Т., 1976
 Сафо Очилов. «Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари». (Ўзбекистон Республикаси Президенти, академик И. А. Каримов асарлари мисолида). Т., «Ўқитувчи», 1997
- Нуриддинов З. «Абу Райҳон Берунийнинг педагогик қарашлари», Т., 1973
- Усмонов М. «XIX аср охири, XX аср бошларида ўзбек мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари», Тошкент, 1968
- Фаттаев М. «Атоқли педагогларимиз», Т., 1988
- Хайруллаев М. «Из истории изучения наследия Фараби». Ташкент, 1971
- Хайруллаев М. «Абу Абдуллах ал-Хоразми», М., Наука, 1988
- Хайруллаев М. «Из истории изучения наследия Фараби». Ташкент, «Фан», 1972
- Ян Амос Коменский «Буюк дидактика», «Ўқитувчи» нашриёти, Т., 1975

М У Н Д А Р И Ж А

Сўз боши	3
--------------------	---

I боб

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МУСТАҚИЛЛИГИ ШАРОИТИДА ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

1- §. Педагогиканинг предмети, мақсад ва вазифалари	7
2- §. Педагогика фанининг таркибий тузилиши ва асосий тар- моқлари	10
3- §. Фанлар тизимида «педагогика»нинг ўрни ва бошқа фан- лар билан муносабати	12
4- §. Педагогикада асосий тушунчалар	14
5- §. Шахснинг ривожланиши	26
6- §. Мустақил Ўзбекистон Республикаси миллий истиқлол мафкураси ва умуминсоний хислатлар	35
7- §. Таълим қонуниятлари	47
8- §. Таълим ва тарбия принциплари	49
9- §. Билиш жараёнининг психологияси	57
10- §. Педагогик тадқиқотнинг функциялари ва методлари	66

II боб

ПЕДАГОГИКА ТАРИХИ

1- §. Шарқ маърифатпарварларининг педагогик қарашлари	79
2- §. Урта Шарқ мутафаккирлари таълимотида умуминсоний қадриятлар	85

III боб

ДИДАКТИКА. ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ

1- §. Таълим мазмуни. Таълим мазмунини танлаш принцип- лари	89
2- §. Таълим жараёнининг таркибий қисмлари	92
3- §. Таълимнинг ташкилий шакллари. Таълимнинг синф- дарс тизими	101
4- §. Таълим методлари. Таълим методлари тўғрисида тушун- чалар ва уларнинг таснифи	118
5- §. Уқувчиларнинг ўқув фаолиятини активлаштириш метод- лари	128

- 6- §. Билимларнинг кўникма ва малакага айланиш жараёни . 134
 7- §. Педагогиканинг рейтинг тизимидаги назорат 136

IV боб

ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ. ТАРБИЯ МЕТОДИКАСИ

- 1- §. Тарбия жараёнининг таълим жараёни билан бирлиги ва ўзига хос хусусиятлари 172
 2- §. Шахсий хислатлар структураси ва уларнинг тарбия жараёнида амалга оширилиши 174
 3- §. Тарбия методлари 176
 4- §. Уқувчи ва талаба шахсини тарбиялаш ва ривожлантиришнинг асосий таркибий қисмлари 182
 5- §. Синф раҳбарининг тарбиявий иши 202
 6- §. Мактаб, оила ва жамоатчиликнинг ҳамкорликдаги тарбиявий иши : 214

ИСЛОМЖОН ТУРСУНОВ,
 УСМОНАЛИ НИШОНАЛИЕВ

ПЕДАГОГИКА КУРСИ

Тошкент «Ўқитувчи» 1997

Таҳририят мудирин С. Очил
 Муҳаррир Б. Рўзимухаммад
 Бадий муҳаррир З. Абдурашулов
 Техник муҳаррир Э. Вильданова
 Мусахҳиҳ И. Каримов

ИБ 6876

Теришга берилди 20.02.96. Босишга рухсат этилди 22.05.97. Бичими 84×108^{1/32}. Кегли 10 шпонсиз. Литер. гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли 6 л. 12.39. Шартли кр.-отт. 12.60 Нашр л. 10.50. 3000 нусхада босилди. Буюртма № 22.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий, 30. Шартнома 12—127—95.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Янгийўл ижара китоб фабрикаси. Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44. 1997.

